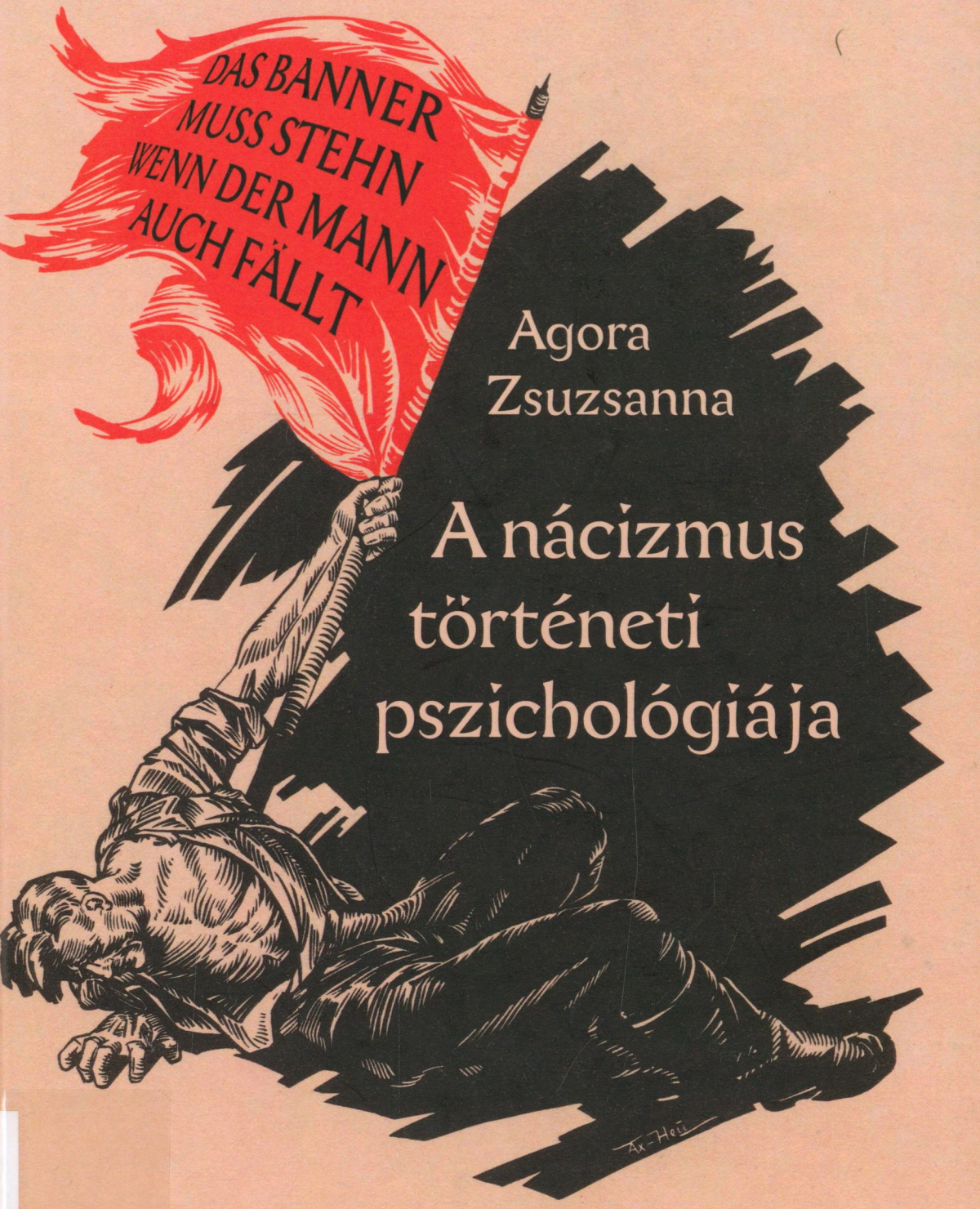

Agora Zsuzsanna

A nácizmus történeti pszichológiája

KRONOSZ KIADÓ

Mestereim és tanáraim

Prof. László János
Prof. Ormos Mária
Prof. Erős Ferenc

emlékére köszönettel és tisztelettel

Agora Zsuzsanna

A nácizmus történeti pszichológiája

Kronosz Kiadó
Pécs, 2020

SOMOGYI KÖNYVTÁR 993438 SZ 1831 20 SZEGED
301 A27
Somogyi-könyvtár, Szeged S0007049947

A könyv megjelenését támogatta

nka Nemzeti Kulturális Alap

Szakmailag lektorálta:
Prof. Erős Ferenc
Dr. habil. Balogh László Levente

Olvasószerkesztő
Bellus Ibolya

Borítóterv:
Müller Péter

A borító Albert Leo Schlageter plakátjának (1943) felhasználásával készült.
A plakát szövege magyarul:
„A zászlónak állnia kell, akkor is, ha a férfi elesik."
A plakát egy eredeti példánya a szerző tulajdonában.

ISBN 978 615 6048 30 1

© Agora Zsuzsanna
© Kronosz Könyvkiadó Kft.

Tartalom

Bevezetés 7

I. A GONOSZ(SÁG) NYOMÁBAN 13
A gonosz banalitása 14
Hitler destruktivitásának magyarázatai 16
Hitler őrültségének kérdése 21
A hisztéria diagnózisai 23
A szkizofrénia diagnózisai 25
Személyiségzavar-diagnózisok 28
Hitler őrültségének cáfolata 33
A nácizmus szociálpszichológiája 36
Kognitív disszonancia 37
A karrier vonzereje 38
A konformitás kényszere 38
Pszichológiai befolyásolás 39
Engedelmesség a felelősség terhe nélkül 40
A körülmények hatása 41
Intimitásra való képtelenség 43
Az autoriter karakter 45
Az identitás(ok) válsága 48
Az identitás hiánya 49
Infrahumanizáció, dehumanizáció 51
Az antiszemitizmus lélektani magyarázatai 53
Az antiszemitizmus pszichoanalitikus magyarázatai 56
Hogyan hat az antiszemitizmus az áldozatok pszichéjére? 60
Hitler antiszemitizmusa 64

II. ÉRZELMEK A NÁCI PROPAGANDÁBAN 73
A kutatás hipotézisei 74
Érzelemelméletek a tudományban 75
Módszertani modell a náci ideológia érzelmi elemzéséhez 78

Az érzelemelemzések forrásanyagai 86
A források 87
Az eljárásról 88
Az érzelemelemzések eredményei 91

III. AZ ÉRZELMI BEFOLYÁSOLÁS TECHNIKÁI 95
Polarizáció 97
A vezér alakjának kiemelése 103
A beszédek érzelmi felépítése 107
Érvelés az áldozat pozíciójából 116
Rövid exkurzus a beszédekben megjelenő náci áldozatiságról 128
Lélektani műveletek békeidőben 133
Az attitűdök megváltoztatására irányuló műveletek 136
Az emberi szükségletre irányuló műveletek 137
A biztonság iránti szükségletre irányuló műveletek 140
A szociális szükségletekre irányuló műveletek 144
A tisztelet iránti szükséglet aktiválása 146
A toposzok rejtett nyelve 149
A nacionalizmus toposzai 150

IV. A NÁCI ÉRZELEMKULTÚRA TÖRTÉNELMI KONTEXTUSA 155
A vereség érzelmi következményei 156
A háború pszichés következményei 160
A hátország pszichopatologizálása 164
A vezér utáni vágy megjelenése 167
A válság lélektani hatásai 170
A német nemzeti identitás- és alteritásképek történelmi változása 176

V. ÖSSZEFOGLALÁS 181

MELLÉKLETEK 185

Felhasznált források és irodalom 217
Névmutató 245
Resümee 251

Bevezetés

„Engem mindig ez a kicsiny tér fogott meg – ami az ember. Egy ember. Valójában ott zajlik minden."
Szvetlana Alekszijevics: *elhordott múltjaink*

A könyv, amelyet az Olvasó a kezében tart, a náci rendszer ideológiájának és működésének emberi oldalát kívánja feltárni, legalábbis kísérletet tesz erre. A tankönyvek, szakkönyvek választ adnak arra, hogy Hitler és társai hogyan ragadták magukhoz a hatalmat, és a 12 évnyi időszakot precíz kronológiába rendezik. Bár a témát ma is élénk társadalmi érdeklődés kíséri, ennek a figyelemnek a középpontjában mégsem a kronológia és az adatok állnak. Van, akit még ma is a német vezér „rettenthetetlensége" és sikerei nyűgöznek le, az emberek többsége azonban Hitlert a világtörténelem leggonoszabb emberének tartja.[1] A háború utáni szakirodalomban elterjedt egy olyan kép, mely szerint a náci bűntettek elkövetése egyetlen ember „őrültségének" következménye volt. Közrejátszott ebben az a hagyományos történetírói szemlélet, hogy a történelmet „nagy emberek" írják. A könyv első fejezetében bemutatandó pszichológiai munkák többsége szintén ebbe a trendbe illeszthető. Azonban évtizedekig nem esett szó arról, hogy a „nagy ember" vajon miért tudott ilyen hatékonyan működni, vagyis mivel járultak hozzá a „kisemberek" a vezér sikeréhez. Ennek manapság a történetírásban, de más társadalomtudományokban is egyre szélesebb szakirodalma van. Időközben elindult egy harmadik diszkurzus is, amely a történteket az áldozatok szemszögéből mutatta be. A könyv célja, hogy mindhárom szempontra reflektáljon, de *elsősorban az emberi motivációkat tartja szem előtt.*

A történésztől mint a múlt „szakértőjétől" leginkább azt várják el, hogy az elmúlt korszakok *objektív valós(s)ágát* mutassa be, vagyis a források alapján hiteles adattárat vagy hiteles elbeszélést hozzon létre. A társadalomtudományokban végbemenő posztmodern fordulat azonban – melynek legismertebb szószólója Hayden White volt – arra hívta fel a figyelmet, hogy az ún. „objektív"

1 Liu–Sibley 2015, 269–279.

tényekről mindig diszkurzusok és narratívák születnek, vagyis egy történelmi eseménynek eltérő reprezentációi lehetnek.[2] Amikor a múlt feltárására vállalkozunk, akkor figyelembe kell vennünk azt is, hogy egy másik (tőlünk időben távoli) kultúra megértésére törekszünk, melynek sajátos gondolati és érzelmi sémáit valójában soha nem tudjuk teljes egészében megérteni. A hermeneutikai munkának korlátot szab a rendelkezésre álló forrásanyag, és óvatosságra int az a tény is, hogy a forrásból legfőképp azt olvassuk ki, ami a kutatói kérdés és saját jelenünk szempontjából aktuális jelentőséggel bír. Csakhogy ami ma kézenfekvő, egyáltalán nem biztos, hogy az adott korszak embereinek számára is az volt. Vagyis ha a történész az emberi motivációk magyarázatára vállalkozik, a jelenből vett analógiákkal óvatosan kell eljárnia.

E pár gondolattal nem az Olvasó történelemkutatáshoz való kedvét akarom szegni, pusztán arra a problémára szeretném felhívni a figyelmet, hogy forrás és történelmi adat nem önmagukban állnak, hanem a történész tölti meg jelentéssel. Itt és most nem arra gondolok, hogy valaki történelmet hamisít, hiszen tisztes történész ezt soha nem tenné, inkább arra próbálom rávezetni az Olvasót, hogy a kezünkbe kerülő forrásnak sokféle olvasata van. A náci korszakból rengeteg anyag maradt az utókorra, melyek jó részét már sikerült feldolgozni. Ezekből a dokumentumokból, tárgyi vagy vizuális emlékekből azonban nemcsak a gazdasági és politikai „tényeket" olvashatjuk ki, hanem képet kapunk arról is, hogy a korszak emberei hogyan élték meg a mindennapokat, mi motiválta vagy gátolta a döntéseiket, milyen „társadalmi tények" befolyásolták a cselekvéseiket, minek volt számukra pszichés realitása és minek nem. Vagyis a történelemkutatás számára nemcsak az a kérdés, hogy mi történt, hanem az is, hogy *miért történt*, ami történt.

A második világháború után a szociálpszichológusokat pontosan ez a kérdés foglalkoztatta. Vajon mi adhat magyarázatot a nácik kegyetlenségére, és miért nem szólalt meg a vészcsengő a németek fejében? Más szavakkal: *mi adhat magyarázatot a fasizálódás tömeges jelenségére?* Bár ebben az esetben történeti szempontból mindenképpen helyénvalóbb lenne „nácifikálódásról" beszélni, mégis a szociálpszichológiai szakirodalom tükrében úgy tűnik, egyelőre célszerűbb lemondani erről a furcsa hangzású szóról, mert itt egy *pszichológiai értelmű fasizmusfogalomról van szó*. Ezzel implicite azt is állítjuk, hogy a két világháború közötti európai autoriter rendszereknek lehetnek olyan pszichológiai sajátosságai, melyek a felszíni különbségek ellenére „univerzális" motívumként jelennek meg. A történeti–politológiai szakirodalom ezeket a rendszereket történetileg eltérő okokra vezette vissza, és ennek köszönhetően különböző fogalmakkal határozta meg (lásd fasizmus, nácizmus, autoriter rendszer, totalitárius rendszer stb.). A fasizmusnak ma sincs egységes, általánosan elfogadott meghatározása. Ugyanakkor a történelmi fogalmak sajátossága – erre Reinhart Koselleck hívta fel a figyelmet –, hogy szemantikájuk időről időre változik, és ez alól a fasizmus fogalma sem jelentett kivételt. Eredetileg Benito Mussolini mozgalmának elnevezésére szolgált, majd az 1920-as évektől tágabb értelmezést kapott, és az első világháború óta minden olyan vezérelven alapuló, szélsőségesen nacionalista, antiliberális és antimarxista mozgalomra használták, amely a parlamentáris demokrácia leváltását tűzte ki célul. Aki a fogalom részletesebb történetére kíváncsi, olvassa el Póczik Szilveszter kitűnő könyvét is a fasizmusértelmezések változásáról.[3]

Hadd emeljek ki azonban két olyan véleményt, melyek a fogalom pszichológiai vonatkozásának szempontjából meghatározó jelentőséggel bírnak. Wolfgang Wippermann német történész, a téma egyik szakavatott kutatója szerint a fasizmusnak valójában nincs mélyebb ideológiai tartalma.[4] Mussolini is számtalanszor hangsúlyozta, hogy *a fasizmus lényege nem egy elmélet, hanem az akarat és a belőle származó politikai tett*, „mely magán viseli a szituációhoz alkalmazkodó taktika és intuíció bélyegét."[5] Eszerint a fasizmus lényege épp ideológiai lényegtelensége lenne (a cél elérésének érdekében). Lehet, hogy vissza kellene térnünk ehhez az eredeti önmeghatározáshoz? Tény, hogy a fasizmus(ok) ideológiájával az ellenfelek sokkal többet foglalkoztak, mint maguk a fasiszták. Mivel meglehetősen egyszerű elméleti alapra épültek, széles tömegek számára is könnyen emészthető világértelmezést adtak. A fasiszta propagandák egyik közös jellegzetessége, hogy a világ problémáinak okát szinte mindig más emberek vagy embercsoportok személyes tulajdonságaira vezetik vissza. Támogatóikat nem racionális érveléssel akarják meggyőzni, hanem pszichológiai módszerekkel kíséreteznek.[6] Legfőbb céljuk a csoport képzeletbeli tisztaságának helyreállítása, azaz minden idegen elemtől (bevándorlók, idegenszívűek stb.) igyekeznek megszabadulni. A fasizmusok kutatása kapcsán tehát mindenképpen érdemes megvizsgálni azt, hogy ezek a csoportok hogyan tekintenek önmagukra és más

2 White 1996, 98–118.

3 Póczik 1995.

4 Wippermann 2009.

5 Póczik 1995, 9.

6 Adorno 1951/2006, 7–32.

csoportokra, hogyan jellemzik ellenfeleiket, és milyen pszichológiai eszközöket alkalmaznak a választók megnyerésére. Röviden: fel kellene tennünk azt az identitásszemüveget, amelyen keresztül a világot látják. A mottóként választott Alekszijevics-idézet ennek a „belső embernek" a megismerése mellett érvel.

A könyv második és harmadik fejezete a náci propagandabeszédek elemzésével erre tesz kísérletet. A beszédek pszichológiai mélyrétegeiből azonban csak egy kis résznek, az érzelmeknek a feltárására tud vállalkozni. A szövegekből kiszűrt érzelmi orientáció feltárásával azonban nem ér véget a kutatás. Az eredmények alapján úgy tűnik, hogy ezeknek a csoportszintű érzelmi alapbeállítódásoknak hosszú története van. Akár kétszáz éven át is észrevétlenül kísérhetik a csoportok identitását, még akkor is, ha generációról generációra más és más tartalmakkal kapcsolódnak össze. A szerző célja, hogy érzékenyítse az Olvasót a társadalmi folyamatok mélyén ható érzelmi dinamikák jelentőségére. A tudomány a kétezres évek elejéig szinte egyáltalán nem szentelt figyelmet az ilyesfajta „irracionalitásoknak", pedig az érzelmekhez való viszony nagyon sokat elárul az adott kultúráról. Ha egy társadalmat az identitások és a hozzá kapcsolódó érzelmek szemszögéből kezdünk el vizsgálni, sok olyan rejtett motivációra derülhet fény, amely a felületes szemlélő számára egyébként rejtve marad. A fasizmus ritkán ront rá kívülről és váratlanul egy közösségre (ez például a megszállás). Sokkal inkább krízisek és traumák nyomán formálódik, amikor egy közösség képtelen megbirkózni a múlt történéseivel.

Kezdő történészként feltettem magamnak a kérdést, hogy miért is kell egyáltalán történelmet kutatni. Akkor úgy gondoltam, hogy egyáltalán nem szükséges, viszont nagyon érdekes feladat. Ma már úgy látom, hogy egy közösség, csoport, vagy nemzet számára az egyik legfontosabb ismeret az, ha a múlt tükrébe nézve megérti a nagyapák, nagyanyák sorsának buktatóit, és saját jelenében igyekszik ezeket elkerülni. A történelem ugyan nem ismétli magát, a trauma természete viszont az ismétlésre épül, mi pedig mindannyian traumatizált generációk gyermekei vagyunk. Adornóhoz hasonlóan amellett érvelek, hogy az ebből kivezető út a *felvilágosítás*, múltunk ma is észrevétlenül tovább élő gyakorlatainak, attitűdjeinek tudatosítása. Ha a történetírói közösség nem vállalja ezt a feladatot, akkor a szakmai narcizmus következménye az lehet, hogy a „szürke" irodalom átveszi a múltról szóló társadalmi diszkurzus feletti kontrollt. Adorno szerint az antiszemitizmus oktatásában nem az antiszemitizmus jelenségét kell megértetnünk, hanem az antiszemita ember működését – és hozzáteszem –, Arendt szavaival a „gonosz banalitását".

Adorno meggyőződése volt, hogy a múlt feldolgozása csak akkor lehet eredményes, ha ez a felvilágosítás hozzájárul az egyén öntudatának és énjének erősödéséhez.[7] A náci rendszer 12 éve a modern ember legkeményebb leckéje az autoritásokhoz való kritikátlan viszonyról, a hiányzó öntudatról és az önértékelés manipulálhatóságáról. A történeti pszichológia feladata, hogy közelebb vigyen *a bennünk is élő múlt* megismeréséhez és megértéséhez.

Pécs, 2019. június 19.

A szerző

7 Adorno 1960, 3–15.

I

A GONOSZ(SÁG) NYOMÁBAN

A háború 1945-ben véget ért. A Führer és a hozzá legközelebb álló emberek öngyilkosságot követtek el. A haláltáborokkal és hullahegyekkel szembesített németek azt állították, hogy semmit sem tudtak a halálgyárakról, nem tartották magukat felelősnek a kegyetlen tömeggyilkosságokért. Németország nyugati felében 1945 után nem akadtak bűnösök. A nürnbergi perekben a felelősöknek csak egy töredékét sikerült felelősségre vonni, a kérdés pedig továbbra is ott lebegett, ki a felelős ezekért a borzalmakért. A potsdami egyezmény nyomán 1945. augusztus 8-án megszületett a náci főbűnösök felelősségre vonásáról szóló törvény. A négyhatalmi Nemzetközi Katonai Törvényszék 24 háborús főbűnösről ítélkezett. 12 halálos ítélet született, 7 vádlottat börtönbüntetésre ítéltek és 5 vádlottat szabadon engedtek. A nácitlanítás keretében az 1946. évi 38. sz. ellenőrző direktíva a háborús bűnösökre vonatkozóan öt kategóriát állított fel: 1. főbűnösök, 2, vádlottak, 3. alacsonyabb rendű vádlottak, 4. tettestársak, 5. felmentettek.[8]

A háborús bűnök és a példa nélkül pusztító antiszemitizmus együttesen vetették fel azt a kérdést, hogyan volt mindez lehetséges. A kérdésre nyilvánvalóan nem adható egyetlen okot megjelölő válasz. Nyilván más motívumok irányították Hitlert és Göringet, megint csak más vezette készséges szolgálatra a szörnyeteggé váló katonákat és Brunhilde Pomselt, Goebbels nemrég (106 éves korában elhunyt) gépírónőjét. Az emberi gonoszságnak sok arca és sok formája van.[9] Az egyik legfontosabb írás, mely e kérdést járta körül, Hannah Arendt német–amerikai filozófusé, aki maga is megjárt egy internálótábort (Camp de Gurs, 1940), de sikerült megmenekülnie. A pszichológiai kutatásoknak az az esszésorozat adott döntő lökést, amelyet Adolf Eichmann peréről írt. Ezeket az írásokat nagy nemzetközi figyelem kísérte, és számos vitát generáltak.

8 Frank 2004, 16.

9 Barcsi 2017, 1–40.; Barcsi 2018, 95–108.

A gonosz banalitása

Adolf Eichmannt elfogása után 1961. április 11-én a jeruzsálemi Kerületi Bíróság elé állították. A háborús bűnösség azonban csak az egyik vádpont volt. Az egykori SS-főtisztet, a zsidók deportálásának egyik fő irányítóját a második világháború idején a zsidó nép és az emberiesség ellen „másokkal együtt elkövetett" bűncselekmény miatt perbe fogták. A bíróságon zajló eseményekről Hannah Arendt esszériportot írt, melyet *Eichmann Jeruzsálemben. Jelentés a gonosz banalitásáról* címmel eredetileg a *New Yorker*ben egy cikksorozatban, majd egy évvel később, 1963-ban önálló kötetként is publikált.[10] A per eseményeinek ismertetése mellett a fő hangsúly ebben az írásában Eichmann emberi lényegén volt, és ehhez kapcsolódóan született meg az egyik legkiemelkedőbb erkölcsfilozófiai mű, mely amellett, hogy Németország morális katasztrófáját mutatta be, a modern embertelenség közönyével szembesítette az olvasókat.

Eichmann védője, dr. Robert Servatius szerint a vádlott kizárólag Isten előtt érezte magát bűnösnek, a törvény előtt nem. Arra hivatkozott, hogy az akkoriban érvényes náci törvények szerint semmi büntetendőt nem követett el.[11] Kötelessége volt engedelmeskedni, és ahogy Servatius hangsúlyozta, ez a cselekedet a maga idejében erény volt, és nem bűncselekmény. A nemrég (2017) bemutatott osztrák biográfia-dokumentumfilmben (*Egy német sors*, rendezte Christian Krönes) Brünhilde Pomsel hasonlóan nyilatkozott: ők egy olyan generáció szülöttei voltak, ahol az engedelmesség kötelesség volt. Eichmannhoz hasonlóan Pomselnek sem volt bűntudata attól, ami a rendszer áldozataival történt.

Arendt Eichmann személyét átlagos, „normális" emberként, kötelességtudó, törvénytisztelő családapaként írta le, aki istenhívőnek vallotta magát. A Bibliára azonban nem esküdött fel a per előtt, mert születését egy magasabb értelem hordozójának tulajdonította, melynek szerinte minden emberi élet alá van vetve. Hitler ezt a transzcendentális szellemet a *Mein Kampf* lapjain Mindenhatónak nevezte (der Allmächtige), és ő sem azonosította a kereszténység istenével. Eichmann azt állította, hogy anyja rokonságában több zsidó is volt, és szigorú keresztény nevelésben részesült, már csak ezért sem vádolható antiszemitizmussal. Arendt maga is megjegyzi, hogy ebben az emberben nem volt igazi gyűlölet a zsidókkal szemben. A magas rangú náci vezető azt állította, hogy nem

10 ARENDT 1965.
11 ARENDT 1965, 18.

olvasta a *Mein Kampf*ot, nem ismerte a pártprogramot (hozzáteszem, nem is volt rá szüksége, mert elég volt az utcán sétálva egy pillantást vetnie a náci propagandaplakátokra), és az NSDAP-be sem meggyőződésből lépett be (hanem karrierépítés céljából – A. Zs.). Ugyanezt állította Goebbels gépírónője is saját személyéről. A Führer szava mindenki számára törvényerővel bírt – ez kétségtelen. Eichmann azonban határtalanul és mértéktelenül csodálta Hitlert, és ezzel nem volt egyedül a németek között.

A per vádlottja tehát (úgy tűnt) egy „rendes, vallásos, kötelességtudó családapa", és egyáltalán nem volt vérengző gyilkos, ilyesfajta viselkedésnek nyoma sem volt az SS-főtiszt életrajzában. Ezek a „gentlemanek" Arendt álláspontja szerint gondolattalanságuk és a parancsok kritikátlan végrehajtása miatt váltak bűnrészessé. Gonoszságuk lényegét az jelenti, hogy nem különböztetik meg a jót a rossztól, mi több, valamiért elveszítették az erre való ítélőképességüket.[12] Ahol pedig a jó és a rossz megkülönböztetését nem érzik már, azt sem veszik észre, hogy bűnt követtek el.[13]

A perhez tartozott azonban egy másik dokumentumanyag is, amelyet dr. Kulcsár István (Slomo) pszichiáter professzor készített az izraeli hatóságok kérésére. Eichmann elmeállapotának vizsgálatát 1961 januárjában végezte el. Önéletrajzot íratott vele, elvégezte a Rorschach- és a Szondi-féle tesztet is, majd név és kiértékelés nélkül elküldte az akkor már Svájcban élő Szondi Lipótnak. Az ismeretlen személy Szondi szerint egy olyan bűnöző, akit csillapíthatatlan gyilkolási vágy jellemez. A beszélgetésekről készült jegyzőkönyvek anyagát a *Maariv* című izraeli újságban tették közzé a kilencvenes évek végén, de Kulcsár írása Magyarországon is megjelent.[14] Michael Selzer összefoglalója szerint több szakértő is hasonló véleményre jutott. Dr. Fred Brown a Szináj-hegyi Orvostudományi Egyetem nyugalmazott pszichiátria professzora Eichmann tesztrajzai alapján azt mondta, hogy az illető nagyon agresszív. Camilla Kemple szerint szadista és rosszindulatúan indulatos, félelmetes fickó.[15] Dr. Ruth Berenda, a Szent Lukács Kórház pszichiátriai osztályának orvos-pszichológusa szerint az elemzett személy passzív-agresszív típus, akiben szinte forr a düh.[16] Álcázza magát, úgy viselkedik, mintha azt tenné, amit elvárnak tőle.[17] Kétségtelen, hogy

12 ARENDT 1965, 22–23.
13 ARENDT 1965, 254.
14 KULCSÁR 1998, 69–78.
15 SELZER 2000, 47–60.
16 SELZER 2000, 48.
17 SELZER 2000.

ezekben az értékelésekben Eichmann pillanatnyi pszichés állapota is benne van, de Kulcsár elemzései ennél mindenképpen mélyebbre hatoltak. Abban mindenesetre a többség egyetértett, hogy a vádlott elmeállapotához nem férhet kétség. Kérdés, hogy ez a „normalitás" mennyire tekinthető normálisnak.

Arendt filozófiai írása nagy port kavart, mert nemcsak a hitleri rendszert kiszolgáló németeket bírálta, hanem a zsidó vezetőket is, akik hagyták, hogy embertársaikat tömegesen pusztítsák el. Ez egy nagyon súlyos ítélet, ami Arendt magánéletében is következményekkel járt. Az esszé azonban olyan tudományos diszkurzust indított el, amely döntően befolyásolta a nácizmus lélektani alapjairól kialakult képet. Ezek a kutatások két nagy témával foglalkoztak: az egyik Hitler és a náci vezetők személyisége, ez az irányzat nagyon népszerű lett, és ma is születnek ebben a témában írások. Később, ahogy a tettesek köre tágult, egyre több írás foglalkozott a gonoszság hétköznapiságának kérdésével, és a vizsgálatok fókuszába a hétköznapi emberek, férfiak (*ordinary men*) és az utóbbi években a nők kerültek.

Hitler destruktivitásának magyarázatai

A náci vezérről rengeteg írás született, és az utókort leginkább az a kérdés foglalkoztatta, hogy őrült volt-e az osztrák „szobafestő". Ez a legenda még ma is tartja magát, holott Hitler nem volt szobafestő, hanem művészi pályára készült, és leginkább akvarelleket festett, ezzel próbált megélhetést szerezni bécsi évei alatt.

A pszichoanalízis, mely a történelemkutatás iránt a pszichológiai irányzatok közül a legtöbb érzékenységet mutatta, az egyén viselkedését, reakcióit és neurózisait a gyerekkori szocializáció tapasztalataira vezeti vissza. A problémát azonban az jelenti, hogy Hitler gyerekkoráról nem maradtak pszichológiai kutatásra alkalmas dokumentumok. Gudrun Brockhaus, a pszichohistorikai biográfiaírás lelkes támogatója a Hitlerről írt analitikus munkák egyik gyenge pontjaként emelte ki a kilencvenes évek elején, hogy a szerzők tisztában voltak a rendelkezésre álló adatok hiányával, mégis olyan „tényekből" indultak ki, amelyekre egyáltalán nem volt írásos bizonyíték.[18] Vegyük figyelembe azonban azt a másik „tényt" is, hogy a pszichoanalízis egy terápiás eljárás, így a szakemberek a klinikai gyakorlatban felhalmozott tudás alapján következtettek a személyiségjellemzők eredetére. A probléma véleményem szerint inkább az,

18 BROCKHAUS 1992, 9, 14.

hogy az ellenőrzésre a pszichológiai ismeretekkel nem rendelkező történésznek sajnos nincs lehetősége.

Csak egy példa Walter C. Langer Hitlerről írt pszichogramjából: Hitler valószínűleg szemtanúja volt szülei közösülésének, mert „az összes adat vizsgálata szinte kétség nélkül erre enged következtetni, sőt tekintettel az apa karakterére és múltjára, ennek nagyon nagy a valószínűsége."[19] A történész szempontjából ez az érvelés nyilvánvalóan elfogadhatatlan, a pszichoanalitikus gyakorlat számára azonban teljesen legitim. Vagyis az analízis nem dokumentumokkal dolgozik, hanem jelekből olvas és következtet. Ezért úgy gondolom, a történész számára is hasznos megismerni az analitikus észjárását, még ha nem is ért egyet az érveléssel.

Vegyünk most néhány példát a pszichoanalitikus szerzők közül. Alice Miller, a nemrég elhunyt lengyel–svájci pszichoanalitikus tudományos munkáját a gyermekbántalmazás témájának szentelte. Azt kutatta, milyen nyomokat hagy a gyerekkori trauma, és hogyan jelenik meg a felnőtt életében.[20] Millerről tudnunk kell, hogy egykor praktizáló pszichoanalitikusként kezdte, később azonban radikálisan szakított az analízis általánosan elfogadott elveivel, és egyéni elméletet alkotott. Munkájában a Hitler család belső szocializációs problémáit vizsgálta, előtérbe helyezve az apa szerepét. Elemzéseinek középpontjában a „fekete pedagógia" (Miller fogalma), a gyerekbántalmazás hatásainak vizsgálata állt.[21] A Hitler családot úgy írta le, mint a totalitárius rezsimek prototípusát, ahol minden a (gyakran bántalmazó) apától függ. [22] Miller úgy látta, hogy az életrajzi munkák elbagatellizálják ezt a fontos „tényt". Meggyőződése, hogy a kis Adolf bántalmazott gyerek volt, és ennek bizonyítására szerinte nincs szükség dokumentumokra, mert ennek az embernek az egész élete erről szól.[23]

Miller ábrázolásából hiányzik a társadalmi–történeti dimenzió, a felnőtt jellem és a korszak alaposabb vizsgálata. Túl nagy súlyt helyez a gyermekkori

19 LANGER 1972. Németül: LANGER 1973, 168.

20 MILLER 1980

21 A „fekete pedagógia" alapelve, hogy a gyerek önfejűségét és makacsságát meg kell törni. Miller szerint az így nevelt gyermek hamar megtanulja, hogy érzéseit el kell rejtenie. Az elfojtások következménye, hogy a gyerek érzelmi élete elsivárosodik (csak azt érzi, amit éreznie szabad), a szülőt túlidealizálja, és a bántalmazásra később nem fog emlékezni. A gyerekben elfojtott harag később gyűlöletté alakul át (önmaga és mások ellen). A trauma természetéből adódóan a gyerekkor tudattalan konfliktusai felnőttkorban ismétlési kényszerhez vezetnek, ami azt jelenti, hogy a bántalmazó gyerek maga is bántalmazóvá válik.

22 MILLER 1980, 174.

23 MILLER 1980, 182.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR 353938 1881 SZEGED

fejlődésre, és ezt a folyamatot – úgy tűnik – befejezettnek tekinti, így az ifjú- és felnőttkor egy előre elrendelt „kivitelezési szakasznak" tűnik, ahol a gyerekkori program szinte magától megy végbe. Miller szerint metaforikusan a zsidók képviselték a Harmadik Birodalomban Hitler személyiségének megalázott, megvert részét, a német nép pedig annak pozitív oldalát. Saját, tehetetlen énjét, melyet Hitler gyűlölt, a zsidókra vetítette, és belebújt egykori bántalmazójának (az apának) a szerepébe, hogy a bántalmazáskor elvesztett kontrollérzést így szerezze vissza.[24] A pszichológiában ezt a jelenséget úgy nevezik, hogy a bántalmazott azonosul az agresszorral. Megemlíti még Hitler anyjának narcizmusát, amely megakadályozta abban, hogy gyerekét igazán szeresse.[25] Erre azonban konkrét igazoló források egyelőre nincsenek. Annyit viszont tudunk, hogy Klara Hitler szinte csüngött a fián, és a fiú narcizmusa is nagyon jól dokumentált.

Miller munkájának célja azonban nem a történeti elemzés, hanem a gyereknevelési kultúra kritikája. Azt akarta megmutatni, hogy minden „gonosz" felnőtt élettörténetében megtaláljuk a bántalmazott gyerek drámáját. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tettes felmenthető a tett bűne alól. Miller szerint azok, akik másokat áldozattá tesznek, saját áldozati sorsuk felismerését hárítják el. A szadizmustól csakis az védi meg az embert, ha saját áldozatiságát tudatosítja. A gyűlölet kiélése ugyanis a gyűlölet megtapasztalásának ellentéte. Ha a „fekete pedagógia" (értsd gyermekbántalmazás, melynek számos formája van a fizikai bántalmazástól az elhanyagolásig) megakadályozza azt, hogy az áldozattá válás érzése átélhető és megtapasztalható legyen, akkor ez mindig valamilyen destrukció formájában kerül felszínre, amit az egykori áldozat vagy más emberek vagy önmaga, vagy mindkettő ellen fordíthat.[26] Miller könyve inkább tanítani akar, semmint objektív tényeket közölni. A történész számára persze ez sem utolsó szempont, de ez a munka ezért inkább egy értékes esszéként kezelendő.

Hitler gyermekkoráról azonban más pszichoanalitikus munkák is születtek. A fő kérdés leggyakrabban az, hogyan válhatott Hitler ennyire szélsőségesen destruktív személyiséggé. Helm Stierlin, nyugalmazott heidelbergi intézetvezető, pszichiáter és családterapeuta Hitlerről írt könyvében a családterápia gyakorlati tapasztalataiból indult ki, és arra a következtetésre jutott, hogy a német diktátor személyiségén az anyáról való leválás képtelensége hagyott mély nyo-

24 Anna Freudtól származó fogalom, mely az én védelmét szolgáló mechanizmusok egyike. A gyerek azért azonosul bántalmazójával, hogy az elviselhetetlen félelmet uralni tudja.

25 MILLER 1980, 212.

26 MILLER 2007.

mokat.[27] Abból a feltételezésből indult ki, hogy az apa bántalmazó, az anya pedig túlzottan kényeztető jellem volt. Stierlin a pszichoanalitikus terápia gyakorlatából emelte be azt a megfigyelést, hogy egy gyerek mindig a szülők „küldötteként" éli az életét (abban az értelemben, hogy a szülő tudattalanul viszi át saját konfliktusait a gyermekre, és ezáltal – tudat alatt – saját problémáinak megoldását keresi). Mivel a gyerek azonosul a szülővel, ez egyben közvetlen utat is jelent a szülői vágyak beteljesítésére, illetve a problémák átvételére. Stierlin szerint a konfliktusokkal terhelt szülő Hitler esetében az anya volt, és a gyermek Adolf tudat alatt négy fontos anyai „megbízatást" vitt véghez:

1. Kárpótolta Klarát az anyaságban elszenvedett kudarcokért. (Klara hat gyermeke közül négy meghalt. Az első három gyerek nem érte meg a hároméves kort, diftériában haltak meg. Adolf volt az első, aki életben maradt, utána született még két testvére, akik közül csak Paula élt meg idősebb kort, 1960-ban halt meg.)
2. Adolf életben maradása Klara anyaságra való képességét igazolta.
3. Anyja szürke mindennapjaiba ő hozott színt és életet.
4. A brutális férjjel szemben a fiú lett a titkos szövetséges.[28]

Hitler erősen kötődött az anyjához, és ez valószínűleg kölcsönös volt. A túlzott anyai kényeztetés következménye, hogy a kudarcokra narcisztikus módon reagált (lásd tanulmányi kudarcok) és kapcsolatszegény életet élt. A reáliskolában nem tudott helytállni, nem alakult ki benne felelősségtudat, rendszeres munkavégzésre való hajlandóság, illetve a másokkal való kapcsolatteremtés képessége. Stierlin szerint Hitler (festő)művészként próbált úrrá lenni belső konfliktusain. Destruktív személyiséggé alakulásának oka az lehetett, hogy tudat alatt az apa ellenében véghez kellett vinnie az anyai küldetést. Stierlin úgy véli, hogy ez a családmodell nagyon elterjedt volt az akkori Németországban, így más náci „lelkületű" kortárs férfiaknál is hasonló okokat kell keresnünk.

Stierlin klinikai tapasztalataihoz kétség sem fér, de pszichológusként ugyanabba a csapdába sétál, mint Miller vagy például Rudolph Binion, azaz teljesen figyelmen kívül hagyják a környezeti tényezőket. Binion a „... *dass ihr mich gefunden habt*" („... hogy rám találtatok") című könyvében azt írja, hogy Hit-

27 STIERLIN 1975.

28 STIERLIN 1975, 70ff

lernél a legnagyobb problémát az erős (preödipális) kötődés jelentette.[29] Hitler anyja mellrákban halt meg, kezelője egy zsidó orvos volt. Mivel akkoriban a rákot fertőzés eredményének tartották, az orvos jodoformos gézkötésekkel kezelte betegét. Binion szerint Hitler egész életében (tudat alatt) dr. Blochot, a zsidó orvost vádolta, aki „megmérgezte" az anyját. A bosszú „bombája" 1918-ban, gázmérgezése után a pasewalki katonai kórházban robbant, amikor Németország vereségéről értesült, ekkor született meg a mustárgáztámadás következtében lábadozó őrvezetőben, hogy Németország megmentője lesz, a teremtő akaratának véghezvivője.

A Hitler hisztériás vakságáról szóló legenda fenntartásában Binionnak komoly szerepe volt, de erről a későbbiekben még több szó is esik. E történet szerint dr. Forster az ideiglenesen hisztériás vakságot elszenvedő Hitlert terápiás célból *valószínűleg* hipnózisnak vetette alá.[30] Binion pszichoanalitikus értelmezésében Hitler számára Németország az anyját szimbolizálta, akit fel akart támasztani. Azért folytatott expanziós hadjáratokat, hogy Németország (az anya) újra táplálni tudja gyermekeit. Vagyis a vezér egyéni traumája a németek kollektív traumájával kapcsolódott össze. Németországnak új háborúra volt szüksége ahhoz, hogy a régi vereséget feledtesse. Binion szerint Hitler azon küldetésgondolata, hogy 1918 vereségét meg kell fordítani, valójában a németek titkos vágya volt. Hitlernek különleges képessége volt arra, hogy a német lélek legapróbb rezdüléseit is felfogja, és kimondja, vagyis ő volt az, aki megfogalmazta a németeknek, hogy mire is vágynak valójában. Nos, egy ilyen érvelés nagyon tetszetős lehet, és pszichoanalitikus szempontból akár el is fogadhatnánk, de ez egyelőre nem dokumentálható. Nincsenek olyan empirikus szimbólumelemzések, amelyekkel ez igazolható lenne. Az egyéni analízisből átvett következtetéseket Binion úgy ülteti át kollektív szintre, mintha mindegy lenne, kiről is beszélünk, Hitlerről vagy a németekről.

29 BINION 1978: „... daß ihr mich gefunden habt." Hitler und die Deutschen. Eine Psychohistorie. Klett-Cotta, Stuttgart. Magyarázat: a preödipális pszichoszexuális fejlődési szakaszban Freud szerint az anyával mint elsődleges kötődési személlyel alakul ki először azonosulás, vagy azért, mert az anya távollétében a gyerek félelmét csökkenti, vagy azért, mert a gyerek és az anya túl közel kerültek egymáshoz.

30 BINION 1978, 170. A szerző nyitva hagyja a kérdést. Nem tudjuk – írja –, hogy ez a hallucináció spontán, vagy indukált volt-e. Nem tartja kizártnak, hogy dr. Forster azért alkalmazott nála hipnózist (a háború miatt hisztérikussá vált katonáknál általánosan alkalmazott rusztikus „leordítások" után), hogy elkerülje Hitler visszaesését. Ennek alátámasztására Weiss regényét használja.

Vannak azonban olyan pszichoanalitikus szerzők, akik jóval körültekintőbbek voltak. Erich Fromm, az analitikus szociálpszichológia atyja, akit ma is érdekes és érdemes olvasni, a nácizmus jelenségének széles körű elterjedését a társadalmi karakterek kialakulásával magyarázta. Bár minden embernek van saját, egyedi jelleme, a társadalmi karakter azokat a tulajdonságokat foglalja magában, amelyek az egy csoporthoz tartozó emberek (jelen esetben a nácik) típusának közös jellemzőit jelentik, és a csoporttagok közös tapasztalataiból, hasonló életformájából vezethetők le. Hitler és követői is értelmezhetőek társadalmi karakterként. Fromm jellemrajza alapvetően három pillérre épült: szadomazochizmus, nekrofília és narcizmus. Az autoriter karaktertípust, melybe Hitler is besorolható, szadizmus és mazochizmus egyszerre jellemzi. Az ilyen típus legfőbb jellemzője, hogy az erőt csodálja, a gyengeséget pedig megveti. Hitler gyűlölte a Weimari Köztársaságot, mert gyengének tartotta, és csodálta a hatalom birtokosait, a hadsereget és a kapitalistákat. Saját népéhez ambivalens módon viszonyult, mert egyszerre szerette és gyűlölte. Az erősebb jogának elvét darwini köntösbe bújtatta, így saját szadizmusát a természetre vetíthette. Fromm szerint Hitler nemcsak a zsidókat gyűlölte, hanem az egész emberiséget, tulajdonképpen magát az életet.[31]

A vezér nekrofil (a halálhoz és a halott dolgokhoz vonzódó) karakterét a gyermekkorára, az élettelen, közönyös, pesszimista családi atmoszférára vezette vissza. A nekrofil karakter tipikus fantáziákban nyilvánul meg, például félelem a mocsoktól és az elpiszkolódástól. Az ilyen karakterű ember a világot fertőző, mérgezett, mocskos dolognak látja, ezért az érintkezés elkerülésére számos elhárító stratégiát alkalmaz. Fromm szerint Hitler feltűnően gyakran mosott kezet, nem fogyasztott húst, ki akarta irtani a zsidókat, mert szerinte megmételyezik a társadalmat, nem vett részt kivégzéseken, nem bírta a sebesültek és halottak látványát.[32] Ettől függetlenül nem tartotta őrültnek, sokkal inkább az aktuális társadalmi rendszer (kapitalizmus) termékének, ahogy sok más kortársát is.

Hitler őrültségének kérdése

Az első kérdés, vajon miért merülhetett fel egyáltalán az őrültség, illetve a patológiás, beteg személyiség kérdése. A gyanút legfőképp a német kancellár *destruktív*

31 FROMM 2001, 451.

32 FROMM 2001, 449.

természete, az *érzelmek tompultsága* és a *lelkiismeret teljes hiánya* keltette fel, de a pszichiáterek figyelmét nem kerülte el a *Mein Kampf*ban leírt *pasewalki vízió* (melyről az előző fejezetben már említést tettünk a hisztériás vakság kapcsán), a *paranoid viselkedés* és a *fanatikus megszállottság* ténye sem. A Hitler személyiségére koncentráló lélektani munkák elsődleges célja az volt, hogy kísérletet tegyenek az elmebetegség valamely formájának diagnózisára, így az „őrültség" lehetősége már Hitler saját korában is megfogalmazódott. A vezérkar Hitler-ellenes tagjai például arra akarták rávenni C. G. Jungot, a híres svájci pszichoanalitikust, hogy nyilvánítsa őrültté Hitlert. Ettől azt várták, hogy elfordul tőle a követők nagy része – tudjuk meg Deirde Bair Jung-életrajzából. A neves pszichoanalitikus kezdetben szimpatizált a nemzetiszocializmussal, ez a véleménye azonban a háború alatt gyökeresen megváltozott. Az OSS (CIA elődszervezete) 488. számú ügynökeként a neves pszichoanalitikus 1943-tól szinte napi rendszerességgel osztotta meg szakvéleményét Allen W. Dulles-szal. Az őrültté nyilvánítást nem tartotta célravezetőnek, mert feltételezése szerint épp ellenkező hatást váltott volna ki a németekből.[33] A kérdés tárgyalásánál tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kérdés mögött húzódó érdekek mérlegelését sem.

Az őrültség stigmája kétségtelen előnyökkel szolgált azok számára, akik úgy gondolták, hogy a németek „nem normálisak". Ugyanakkor a németek számára is előnyt jelenthetett, hiszen a felelősséget egy őrült vezérre tolhatták, aki „elcsábította" az embereket, „szómágiájával" hipnotizálta a tömeget, és pusztulásba vezetett mindenkit. A rendelkezésünkre álló pszichológiai és pszichiátriai irodalom alapján az őrültség ténye azonban nem állapítható meg. Már csak azért sem, mert ez a laikus fogalom meglehetősen tágan értelmezhető, leginkább a pszichopata fogalmával rokonítható, mely eredetileg erkölcsi elmebetegséget jelentett. Ebben a kontextusban természetesen mondhatnánk, hogy őrült. A helyzet azonban ennél sokkal bonyolultabb, és olyan morális kérdéseket vet fel, melyek az emberi létezés alapjait érintik. De maradjunk most a klinikai véleményeknél. Ezekben két nagyobb témakör körvonalazódott: a 19. század végén diszkurzust indító hisztéria, melyet az első világháború óta a férfiakra is kiterjesztettek, illetve a szkizofrénia, melynek kórtani leírása szintén erre a korszakra, pontosabban az 1920-as évekre esik. Ezeket a véleményeket, csakúgy mint a fent ismertetett pszichoanalitikus elemzéseket kellő kritikával kell szemlélnünk, hiszen ugyanaz a probléma merül fel, mint a lélektani elemzésekben, nevezetesen a forrásdokumentumok hiánya. A mai napig nem bizonyított az, hogy Hitler

33 BAIR 2004.

valaha is pszichiátriai kezelés alatt állt volna. Hozzáteszem, ha volt is valaha, valószínűleg ennek dokumentációját soha nem fogjuk megtalálni, mert ilyesfajta anyagokat a Gestapo bizonyosan nem hagyott volna nyilvánosságra kerülni. Oswald Bumke kortárs pszichiáter is azt állította, hogy ilyesmi soha nem történt. Mivel Hitlerről nem maradt fenn semmilyen pszichiátriai feljegyzés, ezért ezek továbbra is csak feltételezések maradnak.[34]

A hisztéria diagnózisai

A hisztériáról tudnunk kell, hogy egy olyan tünetcsoportot jelöl, amelyet ma konverziós zavarnak neveznek, és évezredek óta ismert mentális problémát jelöl. Ezek a páciensek valóban betegnek tűnnek, különös reakcióik vannak, de az orvos soha nem találja ezek testi okát. A középkorban a hisztériát a boszorkánysággal kapcsolták össze, ami az érintettek számára a brutális véget jelentette. A tünetek medikalizálása egy francia neurológusnak köszönhető (Jean-Martin Charcot), aki igazolta, hogy a hisztéria nem szexuális eredetű, nem az ördög műve, és nem csak nőket érint. Az első világháború gránátsokkos eseteit eleinte szintén ezzel a címkével illették. A hisztéria azonban nemcsak kórtünet, hanem kortünet is, mely elválaszthatatlan a kultúra és a szocializáció módjától.

A Hitler hisztériájával kapcsolatos spekulációkra a pasewalki kórházban leírt ideiglenes vakság (1918) adott okot. Az első vakság kétségtelen, hogy a mustárgáztámadás következménye volt, a második látásvesztés azonban felkeltette a pszichiáterek gyanakvását, ezt ugyanis már nem lehetett külső okokra visszavezetni. Nemcsak a korai pszichiátriai munkák, hanem maga Hitler is különös súllyal említette ezt az eseményt, ugyanis ez az eset egybeesett messianisztikus vízióival, ekkor döntötte el, hogy politikus lesz. A pszichiátriai betegségdiagnózisok kiindulópontját is ez az eset jelentette, de az analízisek kiindulópontja nem a *Mein Kampf*ban szereplő leírás volt, hanem az amerikai tengerészet titkosszolgálata által rögzített dokumentum. (lásd 1. sz. melléklet)

A pasewalki katonai kórházban eltöltött napok hiányos dokumentációjának ellenére makacsul tartotta magát az a tézis, hogy dr. Forster hisztériás vakság miatt kezelte Hitlert, és az orvos később a zaklatások miatt öngyilkosságot követett el. A pszichoanalízis népszerűségének tudható be, hogy a hisztéria diagnózisa még az 1930-as és 1940-es években is meglehetősen gyakori volt. Az érzék-

34 BUMKE 1953.

szervek zavarait ugyanis a hisztéria tipikus szimptómáiként értékelték. Mára a fogalom teljesen eltűnt a pszichiátria szótárából, korszerű elnevezése konverziós vagy disszociatív zavar.

Ugyanezt a betegséget diagnosztizálta Walter C. Langer a német vezérről írt pszichogramjában.[35] Megbízását a CIA elődszervezetétől, az OSS-től kapta, akárcsak Jung. A Hitlerről készített pszichológiai elemzés célja az volt, hogy az amerikai katonai vezetés számára útmutatást adjon a német vezér jövőbeni magatartását illetően. A tanulmány következtetése: *Hitler hisztérikus alkat, közel a szkizofréniához, de pszichiátriai értelemben nem nevezhető elmebetegnek.* Ezt a diagnózist más szerzőkkel ellentétben nem a pasewalki ideiglenes vakságból vezette le, hanem olyan emberekkel készített interjúkból, akik a vezért személyesen ismerték.

A katonai kórházban történt események köré később mítoszok egész sora fonódott, ezek azonban nem történészek, hanem pszichiáterek tollából születtek. A hisztéria-diagnózis történetének érdemes figyelmet szentelnünk, mert nagyon jól mutatja a tudományos álismeretek terjedését, és az olvasót is kellő kritikai érzékkel erősíti meg.

A témában az egyetlen használható dokumentumra John Toland bukkant a washingtoni Nemzeti Archívumban az amerikai tengerészet titkosszolgálatának fent említett dokumentumai között.[36] Ezen irat szerint Hitler kezeléséről egy Karl Kroner nevű pszichiáter szolgált információkkal. Egyébként ő hozta összefüggésbe Forster terápiáját Hitler hisztériájával. A hisztérikus vakság legendáját az 1970-es évek második felében tovább szőtte a már említett Rudolph Binion és Robert Waite.[37] Binion, bár a hisztérikus vakságot hibás következtetésnek minősítette, mégis a titkos haditengerészeti dokumentumra építve átvette a történet fonalát a pasewalki kezeléstől Forster öngyilkosságáig. A katonai kórházban zajló eseményeket pedig Ernst Weiss *A szemtanú* című regényéből.[38] A regényben A. H.-t, a fanatikus őrvezetőt, aki egy angol gáztámadás következményeként megvakult, P. hipnózissal kezelte. Binion a továbbiakban azt állította, hogy Forster 1933 nyarán személyesen találkozott Weiss-szal egy párizsi kávézóban, és a kórlap másolatát átadta.[39] Vagyis Binion kritikátlanul emelte be egy regény elemeit az analízisbe.

35 LANGER 1973.
36 TOLAND 1977.
37 WAITE 1977
38 WEISS 1964. (Ez a kiadás megváltoztatta a címet.)
39 ARMBRUSTER 2009, 10, 18–22.

Húsz évvel később egy amerikai pszichiáter, David Edward Post a Forster által alkalmazott állítólagos hipnózist már bizonyítottnak tekintette, és nem is mérlegelte annak lehetőségét, hogy Forster hisztéria-koncepcióját figyelembe véve más kezelési módok mellett döntsön.[40] Post 2000-ben a Münchenben rendezett 15. nemzetközi hipnóziskonferencián előadást tartott a témáról, ennek hatásaként pedig Bernhard Horstmann[41] közvetítésével a legenda Németországban is gyökeret vert.[42] Forster – szerinte zseniális – hipnóziseljárásával Hitlert nemcsak kikezelte hisztérikus vakságából, hanem beleprogramozta azt az omnipotens küldetéstudatot, mely későbbi politikai pályafutását determinálta. Nagyon hasonló következtetésre jutott Hortsmann, Nagy-Britanniában egy évvel megelőzve az amerikai David Lewist, aki a *The man who invented Hitler* című könyvében Forster hipnóziskezelését kezelte tényként, de ezt Hitler karizmatikus politikusi pályafutásának kiindulópontjaként határozta meg. Az amerikai neuropszichológus könyvében dr. Forstert Hitler „teremtőjévé" stilizálta.[43]

A hisztériás vakság elmélete továbbgyűrűzött a német pszichiátriában, és Gerhard Köpf, illetve Franziska Lamott írásaiban bukkant fel újra.[44] Armbruster ellenpéldaként említi Peter Theiss-Abendroth munkáját, aki a pszichiátriai munkák módszertanát és eredményeit vizsgálta.[45] Arra a következtetésre jutott, hogy az a hipotézis, mely szerint Hitler 1918-ban tartós személyiségváltozáson ment át, akár egy trauma, akár egy pszichiátriai beavatkozás nyomán, nem állja meg a helyét. Peter Ostwald szerint veszélyes dolog bármiféle pszichiátriai diagnózist pusztán dokumentumok alapján felállítani.[46] Hozzátehetjük azonban, hogy a dolog még veszélyesebb, ha ilyen dokumentumok nem is léteznek.

A szkizofrénia diagnózisai

Hitler messianisztikus kiválasztottságába vetett hitét több pszichiáter is a szkizofrénia egyik jeleként diagnosztizálta. Mielőtt elfogadnánk ezt a véleményt, érdemes egy kicsit alaposabban is elmélyedni a szkizofrénia klinikai leírásának

40 POST 1998, 1127–1132. Idézi ARMBRUSTER 2009.
41 HORSTMANN 2004.
42 ARMBRUSTER 2009, 20.
43 LEWIS 2003 .
44 KÖPF 2005, 783–790. és LAMOTT 2006, 587–609.
45 THEISS-ABENDROTH 2008, 1–5.
46 OSTWALD 1997.

történetében. A szkizofrénia szinte minden kultúrában ismert betegség, írásos anyagok említik ősidők óta. Első modernkori leírója Emil Kraepelin volt, akiről a későbbi fejezetekben még bővebben lesz szó. Ő azonban nem ezzel az elnevezéssel illette, hanem *dementia praecoxnak* nevezte, ez pedig azon a megfigyelésen alapult, hogy e betegek kórtünetei viszonylag fiatal korban tűnnek fel (*praecox*), és idült lefolyás során szellemi leépüléshez vezetnek (*dementia*).[47]

Maga az elnevezés Eugen Bleuler nevéhez fűződik, aki viszont a gondolkodási folyamatokat érintő (kognitív) károsodást emelte ki. A tünetek közül fontosnak tartotta az érzelmi tompultságot, a gondolattársítások zavarát (a gondolkodás töredezetté válik), az autizmust és ambivalenciát (az érzelmi reakciók is töredezettek). Ugyanakkor a téveszméket csak járulékos lehetőségnek tekintette, mivel ezek más zavarok jelei is lehetnek.[48] Később Kurt Schneider német pszichiáter elképzeléseit fogadták el általánosan, aki az elsőrendű vagy specifikus pszichotikus tünetek jelenlétét hangsúlyozta, és ezzel a szkizofrénia fogalma tulajdonképpen visszatért az eredeti kraepelini felfogáshoz, azaz figyelembe vette a betegség lefolyását és a téveszméket is.

A szkizofrénia és egyéb pszichotikus zavarok a pszichiátriai kategóriarendszer (DSM-IV)[49] osztályozása szerint „az állapotoknak egy olyan csoportját foglalják magukba, amelyeket az észrevevés rendellenességeinek (hallucinációk) jelenléte és a logikus gondolkodás abnormalitása (téveszmék) jellemez, továbbá egyéb olyan tünetek, amelyek nehézséget tükröznek a valós és valótlan elkülönítése terén, és amelyeket psychoticus állapotnak neveznek. A schizophrenia súlyos psychotikus zavar, amely a leggyakoribb pszichés zavarok közé sorolható".[50] (Ezen a meghatározáson a DSM V. sem módosított lényegesen, csak alaposabban differenciálta a betegség egyes szimptómáit.)[51]

Az első szakmai írás, amely Hitler személyének analízisében megemlíti a szkizofrénia lehetőségét, egy kanadai pszichiáter, W. H. D. Vernon tollából született. 1942-ben készített esettanulmányában a német kancellárnál képek és hangok hallucinációját, üldöztetéses és nagyzási téveszméket diagnosztizált.

47 ANDREASEN–BLACK 1997, 221.

48 Uo. 222.

49 A DSM sorozatot az Amerikai Pszichiátriai Társaság jelenteti meg, és a mentális zavarok diagnosztikai és statisztikai kézikönyvét jelenti. A IV. javított kötet 1994-ben jelent meg. Ez a kézikönyv Hitlert a nagyzásos altípusba sorolja. ANDREASEN–BLACK 1997, 227.

50 ANDREASEN–BLACK 1997, 36.

51 A DSM-V változásairól lásd részletesebben RÉTHELYI 2011, 193–203, itt 196.

Végkövetkeztetése szerint Hitler személyisége – bár nem lépi túl a normalitás határát – a paranoid típushoz sorolható.[52]

Henry Murray amerikai pszichológus, aki Langerhez hasonlóan szintén a hadügyminisztérium hírszerzésének szolgálatában állt, arra a következtetésre jutott, hogy Hitler a szkizofrénia minden klasszikus tünetét produkálja: hiperszenzibilitást, pánikrohamokat, irracionális féltékenységet, üldöztetéses és nagyzásos téveszméket, omnipotencia-fantáziákat és messianisztikus küldetéstudatot, mely extrém paranoiával párosult.[53] 1943-ban a német vezért a hisztéria és a szkizofrénia határeseteként diagnosztizálta, de kiemelte azt is, hogy Hitler képes kontrollálni ezeket a patologikus hajlamokat. A jövőre vonatkozóan Langerhez hasonlóan ő is arra a következtetésre jutott, hogy kudarc esetén Hitler nagy valószínűséggel öngyilkosságot követne el.[54] A jóslatot a valóság igazolta.

Különös, hogy bár már Kraepelin és Bleuler is elkülönítette a szkizofréniát a paranoid zavaroktól, sőt azt is tudjuk, hogy a szkizofrén páciensekkel szemben a paranoid személyek önfenntartók, és munkahelyüket is megtartják, lehetnek gyanakvóak, de nincsenek téveszméik. Hitlernél ugyanakkor mindkét betegséget diagnosztizálták. A diagnosztikus döntést valószínűleg a téveszmék megítélése jelentette.

52 VERNON 1942, 295–308.

53 „A paranoid zavarok kicsi, de fontos rendellenesség-csoportot képeznek. A jól rendezett, nem bizarr téveszmék, az ezekhez adekvát módon társuló érzelmi töltés és a viszonylag jól megtartott személyiség jellemzi őket. A régebbi név, a »paranoid zavar« hitelét vesztette, a paranoid fogalomban rejlő kétértelműség miatt, amelyet általában »üldöztetéses« értelemben használtak. [...] A paranoid zavarok története hosszú. A fogalom maga a görögöktől származik (para nous=»magán kívüli eleme«), és eredetileg az elmebetegség általános megnevezésére használták. Az üldöztetéses és nagyzásos téveszmékkel járó zavarokat tanulmányozó német pszichiáterek a XIX. században újraélesztették a fogalmat. Kraepelin elkülönítette a paranoiát a dementia praecoxtól (schizophrenia), és a fogalmat olyan személyek leírására használta, akiknél rendszerezett téveszméket, a hallucinációk hiányát, hosszú, gyógyulás nélküli, de mentális deterioráció val nem járó lefolyást észlelt. Bleuler szintén vallotta, hogy a paranoia különbözik a dementia praecoxtól, de néha hallucinációk is előfordulhatnak. [...] A központi vonás tehát egy jól rendszerezett, letokolt, nem bizarr téveszme. A »rendszerezett« fogalom azt mutatja, hogy a téveszme és annak elágazásai olyan komplex, mindent átfogó elrendeződésbe illeszkednek bele, amelynek logikus jelentése van a páciens számára. A »letokolt« fogalom azt jelenti, hogy függetlenül a téveszmétől és ezek elágazásaitól, a páciensek általában normálisan viselkednek, de legalábbis nem látványosan szokatlanul vagy bizarr módon." Idézet forrása: ANDREASEN–BLACK 1997, 253–257.

54 MURRAY 1943.

A két Matussek (Paul, Peter) és Jan Marbach 2000-ben megjelentetett közös munkája szintén pszichózist diagnosztizált, ugyanakkor ebbe az „őrületbe" a tömeget is bevonták. Vizsgálatuk középpontjában nem annyira Hitler személyes pszichopatológiájának rekonstrukciója állt, hanem az individuális és kollektív részek közötti rezonanciák kérdése. Jan Marbach szerint három lényeges kérdés köré csoportosíthatjuk a Hitlerről szóló patográfiák (elmeorvosi életrajzok) kérdéseit:[55]

1. Ha Hitler valóban elmebeteg volt, akkor ezt hogyan lehet utólag igazolni?
2. A kortársak miért nem vették észre a betegséget?
3. Hogyan befolyásolja a betegség diagnózisa a felelősség kérdését?

A három kérdésre maguk is választ kerestek. Paul Matussek szerint Hitler a szkizofrénia olyan sajátos formáját produkálta, mely a külső szemlélő számára nem észlelhető (burkolt marad). A betegség rejtettségét a szerzők a következőképpen magyarázzák: Hitlert mindenki őszinte, hiteles, szavahihető személynek gondolta, ám ez tulajdonképpen pszichotikus eredetű kapcsolatteremtési hiányosságából eredt (ennek köszönhette ikonszerű auráját). A pszichózis azért nem érte el a diagnosztizálhatóság küszöbét, mert énjének azt a részét, mely a nyilvánosság felől táplálkozott, a tömegek támogatásával sikerült stabilizálnia. (Az ember óhatatlanul is kutatni kezd a fejében, hány ilyen ismerőse lehet. Egy „elmebeteg", akin senki nem veszi észre a betegség jellemzőit, mert olyan nagy a támogatottsága, hogy ez még őt magát is meggyőzi.) Az ilyesfajta magyarázatok azt is magukban rejtik, hogy aki beteg, az nem tehető felelőssé azért, amit mások ellen elkövetett. Matusekék szerint azonban ez nem így van, mert Hitler mindezek ellenére mégsem veszítette el ítélőképességét, ráadásul segítői közreműködésének következtében ez a bűn hatványozódik. Ez leginkább afféle fából vaskarika diagnózisként minősíthető, hiszen „őrültté" nyilvánítja a diktátort, mégsem menti fel a felelősség alól.

Személyiségzavar-diagnózisok

Ahhoz, hogy megértsük a pszichiátriai diagnózisok lényegét és súlyát, mindenképpen szükség van arra, hogy a diagnózisok rendszerében az Olvasó képes legyen eligazodni. Ezért érdemes néhány bevezető információt szereznünk arról, mit is jelent az, ha valakinek személyiségzavara van.

55 MATUSEK–MATUSEK–MARBACH 2000.

A fogalommal olyan tüneteket jelölnek, amelyek a mentális problémák „enyhébb" kategóriájába sorolhatók, tulajdonképpen normál személyiségvonások szélsőséges jelenlétéről van szó. A személyiségzavarok klasszikus értelemben nem tekinthetők betegségnek, inkább arról van szó, hogy az egyén bizonyos helyzetekhez nem tud tartósan, átfogó módon alkalmazkodni. A külvilág ebből általában annyit észlel, hogy az illető viselkedése jelentősen eltér attól, ami az adott kultúrában elfogadható vagy elvárható, de ezt általában rossz tulajdonságként könyveli el. A problémát az jelenti, hogy ez a személyiségvonás legtöbbször az érintett számára sem tűnik különösnek, ezért nem is törekszik változtatásra. Ha mégis észleli, akkor sem képes tudatos szándékkal megváltoztatni. A személyiségzavarok az átlagnépességnek mintegy 10%-át érintik, de véleményem szerint ezt nem tekinthetjük állandó értéknek, mivel koronként és kultúránként eltérő hatásokkal van dolgunk, azonban erre a pszichiátria egyáltalán nem fordít figyelmet. Márpedig egy történelmi személyiség vizsgálatakor mindenképpen érdemes lenne figyelembe venni.

A jelenleg érvényben levő pszichiátriai diagnosztikai rendszer (DSM-V) szerint a személyiségzavarok tíz diagnosztikus kategóriába oszthatók, melyek három nagy csoportba sorolhatók: *paranoid, schizoid, schizotyp (excentrikus zavarok), antiszociális, borderline, histrionicus, narcisztikus (dramatikus zavarok), elkerülő, dependens, rögeszmés-kényszeres (szorongásos zavarok).* Ezek a problémák általában korai felnőttkorban mutathatók ki először, kivéve a borderline személyiségzavart, melynek gyerekkori diagnózisáról jelenleg vita folyik.

A Hitler-diagnózisok kapcsán annyit meg kell jegyeznünk, hogy egy szkizofréniában szenvedő embernél nem diagnosztizálható személyiségzavar, mert e betegség hatására a személyiség annyira szétesik, hogy a személyiségzavar fogalma értelmetlenné válik.[56] A felsorolt tíz személyiségzavar közül azonban (az első) hét felmerült a német vezér személyiségének pszichológiai elemzéseiben.

Az empátia és a lelkiismeret hiánya miatt több szakember is *pszichopátiát,* illetve *antiszociális személyiségzavart* diagnosztizált. Bár a pszichopata megjelölés ma is közkeletű, a modern diagnosztikus rendszerben már nem fordul elő, hanem antiszociális személyiségzavarról beszélünk. Ahogy már korábban említtük, a 19. században ezt a jelenséget „erkölcsi elmebetegségnek" nevezték, ami egyáltalán nem járt együtt a gondolkodás zavarával. Az antiszociális sze-

56 ANDREASEN–BLACK 1997, 477.

mélyiség diagnosztikus ismérveit sok kritika érte, mert nem tartalmaz olyan etikai elemeket, mint bűntudat-nélküliség, énközpontúság, szeretetre való képtelenség. Ehelyett a következő kritériumokat alkalmazza: szociális normák betartásának hiánya, tiszteletlenség, hazudozás, ingerlékenység, impulzivitás, felelőtlen viselkedés. A közhiedelemmel ellentétben negyvenéves korra a betegség nem „ég ki", hanem a hatvanas-hetvenes életévekig is eltarthat.[57] Hitler esetében csak néhány szerző jutott arra a következtetésre, hogy a német vezérnek antiszociális személyiségzavara volt.

Az egyik pszichiáter, Gustav Bychowsky lengyel származású amerikai pszichoanalitikus 1948-ban Hitler személyiségét több más diktátoréval vetette össze.[58] Az volt a célja, hogy olyan közös nevezőt találjon, amely nemcsak Hitler személyiségére, hanem a „diktátor-jelenségre" adhat magyarázatot. Öt történeti személyiség életét hasonlította össze (Caesar, Cromwell, Robespierre, Sztálin, Hitler), és a következő élettörténeti hasonlóságokat állapította meg: mindannyian az apai kegyetlenség áldozatai voltak, ami hozzájárult ahhoz, hogy pszichopata személyiségjegyek alakuljanak ki (kényszerű érzés az ösztönök kiélésére; saját ellenséges érzelmek másokra vetítése). Ugyanez a gyerekkori élmény az oka annak, hogy mindannyian hajlamosak voltak arra, hogy váltakozva azonosuljanak az áldozattal vagy az agresszorral. Az öt diktátor kivétel nélkül olyan korszak szülötte, amely a hagyományos autoritásokat lerombolta, általános bizonytalanságot és kilátástalanságot hozott. Az embereket az erős kéz utáni vágy hajtotta a diktátorok karjaiba. Bychowsky írásának nem titkolt célja volt, hogy a jövőbeni diktátorokat elkerülje az emberiség.

Egy brit szerzőkből álló kutatócsoport Peter Tyrer vezetésével a kilencvenes évek elején Hitlernél antiszociális személyiségzavart állapított meg az ICD-10 alapján.[59] Tyrer azonban ezen túl a paranoiás és hisztrionikus személyiségzavar diagnózisát sem zárta ki. Michael Fitzgerald ír gyerekpszichiáter szintén amellett érvelt, hogy Hitler pszichopata volt, de autista vonásokkal egészítette ki a diagnózisát.[60] Az autizmus tüneteiként sorolta fel a vezér kényszerképzeteit, merev, élettelen tekintetét, csökkent érdeklődését a nők iránt, a baráti kapcsolatok hiányát, a monologikus beszédekre való hajlamot, és a párbeszédre való képtelenséget. Hitler személyiségére természetesen állnak azok a megállapítások, amelyek az antiszociális személyiségzavar legfőbb jellemzőit jelentik. Gátlástalanul megtett mindent azért, hogy céljait elérje, sármos volt, nem érzett megbánást, nem volt benne empátia, nem riadt vissza a hazugságtól, és ha a hibáiból tanult, akkor ez elsősorban a propagandabeszédek és politikai szereplések, nem pedig az emberekhez való viszony javítását szolgálta. Kétségtelen, hogy hisztrionikus jegyeket is azonosíthatunk, hiszen felszínes érzelmi életet élt, kedvelte a teatralitást, érzelemhiánya ellenére eltúlzott érzelmekkel reagált, ezek azonban véleményem szerint abból a politikai szerepből is levezethetők, amelyet magára vállalt.

Külön csoportba foglalható a *borderline személyiségzavarok* diagnózisa. A borderline elnevezés Freudnál leginkább a hisztériának feleltethető meg. A korai elméletek a borderline személyiséget a szkizofrénia egyik változatának tartották. A jelenlegi diagnosztikus rendszerben a következő tünetekkel írható le: kétségbeesett erőfeszítés a képzelt vagy valós elhagyatottság elkerülésére, instabil és intenzív interperszonális kapcsolatok, melyeket szélsőséges idealizálás és lebecsülés váltakozása jellemez, identitászavar, érzelmi labilitás, az üresség krónikus érzése; visszatérő szuicid viselkedés, önkárosító magatartás, gyakori dühkitörések, átmeneti paranoid gondolkodás vagy súlyos disszociatív zavarok.[61] A borderline személyiségzavar kialakulásáról megoszlanak a vélemények. A legfőbb probléma az érzelemszabályozásra való képtelenség, mely kialakulhat a szocializáció során, ha a gyerek olyan környezetben nő fel, ahol személyiségét érvénytelenítik vagy bántalmazzák, de a genetikai háttér hatásaként is létrejöhet a környezeti hatásokra való fokozott érzékenység.

Hitler személyiségének elemzésénél Robert G. L. Waite amerikai történész és Theo L. Dorpat pszichoanalitikus jutottak arra a következtetésre, hogy a német diktátor borderline személyiségzavarban szenvedett. Tegyük hozzá, hogy a szenvedés ebben az esetben inkább a környezetre vonatkozik, hiszen a borderline betegek valójában sokkal kevésbé szenvednek személyiségbeli nehézségeiktől, mint azok az emberek, akiknek el kell viselni őket.[62] Dorpat szerint Hitler szadomazochisztikus karakterjegyei két nagy traumából vezethetők le: az egyik az apa agresszív és az anya depresszív magatartása, a másik tényező pedig az első világháború éveken át tartó traumatizáló hatása. Bár az elemzések pszichoana-

57 ANDREASEN–BLACK 1997, 494–495.

58 BYCHOWSKI 1948.

59 HENRY–GEARY–TYRER 1993, 148–151. Az ICD-10 a WHO nemzetközi betegségeket osztályozó rendszere. Az antiszociális személyiségzavar e rendszer szerint a következőképp jellemezhető: társadalmi kötelezettségek figyelmen kívül hagyása, közömbösség mások érzéseivel szemben, alacsony frusztrációtolerancia, agresszióra való hajlam, mások hibáztatása vagy hihető racionalizálása, konfliktus a fennálló közösséggel.

60 FITZGERALD 2003.

61 ANDREASEN–BLACK 1997, 496.

62 WAITE 1977 és DORPAT 2003.

litikus alapúak, a korábbi szélsőséges analitikus elemzésekkel szemben itt már gyermekkori bántalmazás alaptézise mellett a történeti környezet is szerepet kap.

A Hitler-patográfiák között alig találunk empirikus kutatást, de ennek okát már ismerjük. Frederick L. Coolidge és munkatársai azonban a Colorado Egyetemen egy saját fejlesztésű pszichiátriai skála segítségével tettek kísérletet arra, hogy Hitler személyiségében kimutassák a patológiás vonásokat. Ez az első Hitlerről készült elmeorvosi szakvélemény, amely empirikus kutatásokon alapul. A történészekből és pszichológusokból álló amerikai kutatócsoport tagjai nem elégedtek meg az eddigi válaszokkal, és 2007-ben elkészítették a módszertani szempontból eddigi legkülönlegesebb munkát.[63] Mindössze öt interjúalanyuk volt. Olyan személyeket választottak, akiknek az ismeretségi körében olyan emberek voltak, akik közvetlen kapcsolatban voltak Hitlerrel. A riportokat egy saját fejlesztésű diagnosztikai rendszerrel értékelték ki (*Coolidge Axis Two Inventory*). A CATI egy olyan 225 kérdést tartalmazó önbevalláson alapuló kérdőív (*self-report*), melynek minden egyes állítását a Likert-skála alapján kell értékelnie a válaszadónak.[64] Azzal a céllal állították össze, hogy a DSM-IV-ben leírt 12 féle személyiségzavart, illetve a DSM-III-R rendszerében diagnosztizált további két zavart (önkárosító és szadista) diagnosztizálhassák.[65] A válaszadókat arra kérték, hogy írják le a vezér felnőttkori (18–43 év) viselkedését. A cél az volt, hogy felmérjék azokat a személyiségjegyeket, melyeket még nem befolyásolt a későbbi gyógyszeres kezelés, illetve a diktátori pozíció (tehát az 1932-vel záródó időszak elemzésére vállalkoztak). Abból a hipotézisből indultak ki, hogy Hitlernél valószínűleg ki tudják mutatni a szkizofrénia paranoid altípusát. Ezt a feltételezést azonban nem sikerült igazolni. Az értékelések nem várt eredményt hoztak, a legmagasabb értéket ugyanis a PTSD mutatta.[66] A poszttraumás stressz

63 COOLIDGE–DAVIS–SEGAL 2007. 30–43.

64 Likert-skála: ahol egy állítással való egyetértés mértékét, vagy egy vélemény helyeslését kell a válaszadónak kifejeznie. Jelen esetben négy válasz között választhatott az interjúalany: 1. teljesen hamis; 2. inkább hamis, mint igaz; 3. inkább igaz, mint hamis; 4. teljesen igaz.

65 A CATI alkalmas arra is, hogy az I. tengelyhez tartozó ún. nagy szindrómákat kimutassa (például szkizofrénia, PTSD), de alkalmas arra is, hogy neuropszichológiai diszfunkciókat mérjenek vele, sőt van egy 18 kérdésből álló mérés, mellyel a frontális lebenyek funkcióit is értékelhetik, de ezzel nem merítettük ki a vizsgálati lehetőségek sorát.

66 Bár a CATI nem tartalmazza az összes jelenlegi DSM kritériumot, a legtöbb lényeges elem benne van: érzelmi instabilitás, közöny, zaklatott álmok, harag, feszültség, ingerlékenység, melyek mind-mind jelen voltak Hitler életében. Bár egyértelmű, hogy Hitler pasewalki rehabilitációja életének egyik fontos szakaszát jelentette, ám az, hogy ez csak módosította vagy alapvetően meghatározta későbbi személyiségét, úgy tűnik, örök kérdés marad.

szindróma mindenképpen a háborús élményekhez köthető, valószínűleg a mustárgáz-támadáshoz, ez azonban nem magyarázza Hitler rendkívül destruktív viselkedését, legfeljebb csak ronthatott az addig is többszörös személyiségzavarral terhelt katona állapotán. A kutatás eredményei szerint ezek közül négy érte el a klinikai értéket (antiszociális, narcisztikus, paranoid és szadisztikus), a borderline skála viszont nem lépte túl a határértéket.

A válaszadók értékelése erős konzisztenciát mutatott, főleg a személyiségzavarokra vonatkozóan. A vélemények egybecsengése azonban nyilván nem egyenlő a diagnózisok validitásával. A történeti kutatás szempontjából kifogásolható az interjúalanyok alacsony száma, hiszen a történelemkutatás kvantitatív tudomány. Bár az elemzendő források száma nincs előírva úgy, ahogy a pszichológiai kutatások esetében elvárható. Ebben a kutatásban azonban pszichiátriai szempontból kevesebb kísérleti személy is elegendő, mert az elemzés eleget tesz a családról készített klinikai interjú kritériumának. Mindenesetre tisztában kell lennünk azzal, hogy ez a kutatási eredmény csak megközelítőleg képes Hitler személyiségéről képet adni, hiszen a hatalomra jutás utáni években ez az ember komoly változásokon ment keresztül. Bár a pszichológia és a pszichiátria jelenlegi módszertani eszköztára nem alkalmas arra, hogy biztos választ adjon a Hitler-jelenség miértjeire, mégis a történész számára azzal a tanulsággal szolgál, hogy az elemezhető források körét a pszichológia eszköztárának bevonásával igenis lehet, sőt szükséges bővíteni.

Hitler őrültségének cáfolata

A patográfiai irodalommal szemben a pszichológiai munkák között eltörpül az az oldal, amely Hitler normalitásából indul ki. A racionális, „normális" cselekvő képe inkább a történeti biográfiákra jellemző (lásd Alan Bullock, Hugh Trevor-Roper vagy A. J. P. Taylor írásait). A pszichológiai elemzések között ritka kivételként kell említenünk Manfred Lütz német pszichiáterét, aki amellett érvel, hogy ha Hitler beteg lett volna, akkor egy kis gyógyszeres kezeléssel, munkaterápiával elkerülhettük volna emberek millióinak értelmetlen halálát. A tragikus azonban az, hogy Hitler „iszonyúan" normális volt. Ez jelenti itt a legnagyobb problémát. Hitlernél ugyanis, ahogy Fritz Redlich írja, annyi paranoiát és elhárító mechanizmust találunk, hogy egy egész pszichiátriai tankönyvet megtölthetnénk vele, ennek ellenére a személyiség nagy része normálisan működött.

Hitler nagyon is tisztában volt azzal, hogy mit csinál, és mindez büszkeséggel és lelkesedéssel töltötte el.[67]

A pszichiátriában a „rossz csillagzatot" a Sötét Hármas jelenti, mely három személyiségvonás jelenlétére utal: narcizmus, machiavellizmus és pszichopátia, melyhez negyedik elemként társulhat a szadizmus is. Ma ez jelenti a gonoszság „képletét". Hitlernél ennél több személyiségzavar tünetei is sejthetők, de a Sötét Hármas egészen bizonyosan. Ettől függetlenül azonban mégsem tekinthetjük őrültnek. Már csak azért sem, mert az őrültség is egy történeti fogalom, melynek szintén megvan a maga története. Egyáltalán nem véletlen, hogy Hitler kórtörténetében a gonoszság és az őrültség fogalmai keverednek. Az őrültség megítélése ugyanis koronként más és más volt, de még a 19. század első felében is élt az a felfogás, hogy a téboly és az erkölcstelen élet között összefüggés van.[68] A lelketlenség a keresztény–zsidó kultúrában az istentől való elfordulás jele volt. Hitler kórrajzaiban is ez az erkölcsi szemlélet köszön vissza.

Elgondolkodtató, hogy miként is merülhetetett fel az egyetlen „őrült" lehetősége, hiszen Hitlert milliók követték, és senki nem tartotta elmeháborodottnak. Persze ennek az elképzelésnek is megvan a maga története és az oka. Hitler szerepének és személyiségének fókuszba állítása a történetírás rankei hagyományából táplálkozott, mely a történelmet a nagy emberek művének tekintette. Ahogy Tomka írja, Hitler neve szinte a nácizmus szinonimájává vált, sőt egyes történészek a náci rendszerre a hitlerizmus (*Hitlerei*) kifejezést használták.[69] Ez a szemlélet a pszichológiai elemzésekre is hatással volt. Az ötvenes évektől kezdve azonban a német diktátor központi szerepét egyre több kétséggel illették. A német történetírásban a hatvanas évek végén ment végbe az a fordulat, mely a hatalomgyakorlás technikai oldalának vizsgálata helyett a gazdasági–társadalmi folyamatok vizsgálatára helyezte a súlyt, és Hitler szerepét is felülvizsgálta a náci rendszerben. Az *intencionalista* hagyománnyal szemben, amely a diktátor személyiségének és akaratának tulajdonított elsődleges jelentőséget, a *funkcionalisták* a rendszer működésében Hitlernek jóval kisebb szerepet tulajdonítottak. Martin Broszat – a funkcionalista irányzat egyik legnevesebb képviselője – szerint Hitler rendszere olyan polikratikus kormányzási forma volt, amelyben a vezérnek ugyan nagy szerep jutott, ám a döntéshozatalban a rendszer résztvevőinek jelentősége legalább annyira fontos volt. Broszat szerint az egymással ri-

67 REDLICH 2002.
68 FÓNAGY 2014. 6.
69 TOMKA 1993. 312–331.

valizáló apparátusok folyamatos konkurenciaharca miatt alakulhatott ki a rendszernek az a dinamikája, amely a radikalizálódás és az anarchia felé hajtotta.[70]

Hans Mommsen álláspontja szerint „túlracionalizáljuk" Hitler politikáját és a Harmadik Birodalom működését, hiszen ez inkább „szervezett dezorganizációnak" tekinthető, mint pedáns bürokratikus rendszernek. A döntéshozatali mechanizmus ugyanis felszabdalódott, és valójában „adminisztráció nélküli politika" jött létre.[71] Vagyis itt épp a másik véglettel van dolgunk, a történeti elemzésekben a Führer legtöbbször racionális, döntéseit előre tervező politikusként jelenik meg. Az „egyszemélyes" rendszer nyilván egyszemélyű felelősséget von maga után. A történetírás és a politikatörténeti elemzések, bár céljukat tekintve objektivitásra törekszenek, a traumatikus következmények miatt nem kerülhették meg a felelősség kérdését. A totalitarizmus-elméletek példája nagyon jól mutatja azt, hogy ez a probléma hogyan hatott a tudományos viták természetrajzára. Póczik munkájában részletesen nyomon követheti az olvasó, hogy a két egymással szembenálló politikai tábor a 20. századi világrombolást hogyan írta a nácizmus vagy a kommunizmus számlájára.[72] A totalitarizmusról szóló elméleti csaták mára véget értek, de nem ért véget a felelősség kérdésének feszegetése.

Boutroux szerint „egy betegségnek csak olyan kultúrában van valósága és értéke, amely betegségként ismeri fel."[73] Az abnormalitást az első világháborútól a második világháború végéig (náci értelmezésben) a pacifizmus, a katona félelme, és a kommunizmus és baloldaliság jelentette. A múlt század húszas éveiben sok minden pszichopatologizálódott. Németországban a forradalmi vezetőket a náci ideológiától függetlenül a mainstream pszichiáterek egy része pszichopatának minősítette (erről később még részletesen is szó esik). Ezek az állami alkalmazásban álló szakemberek a háborúban gránátsokkot elszenvedő katonák nyugdíjspekulánssá minősítésében is aktív szerepet vállaltak. Vagyis az abnormalitás ebben a korszakban egy ideológiai értékkategória, amelybe bárki bekerülhetett, akár később a faji kategóriába, melynek meghatározása ugyanolyan önkényes és ideológiai alapon történt. Nem véletlen, hogy a Sötét Hármas diagnosztikai kategóriája nem ebben a korszakban született meg. Az abnormalitás és normalitás korszak- és kultúrafüggő fogalmak, csakúgy, mint a pszichiátriai fogalmak jó része. Foucault szavaival egy társadalom pozitív módon fejeződik ki a tagjain megfigyelhető elme-

70 BROSZAT 1969.
71 MOMMSEN 1979. 151–192., idézi TOMKA 1993, 331.
72 PÓCZIK 1995.
73 Idézi FOUCAULT 2000, 62.

betegségekben, és ez mindig érvényes, bármilyen státust ad is a kóros formáknak, különlegeset vagy erkölcsileg elítélőt.[74] A mi kultúránknak – úgy tűnik – valamiért nagyon fontos volt Hitler személyiségében a patológiák jelenlétének igazolása.

A gonoszság nyomában járva a Hitler-patográfiák elemzéséből jól látszik, hogy egyáltalán nem egy őrülttel van dolgunk, még pszichiátriai értelemben sem. Itt nem egy kiugró, különleges esetről van szó. Ez a „gonoszság" nem a semmiből előbukkanva rontott rá az emberiségre, a történet ugyanis sokkal inkább a hétköznapi „gonoszságról" szól, amely az embertelenséget képes normalitássá alakítani. Ezeknek a mindennapi rossz tulajdonságoknak nem tulajdonítunk ma sem túl nagy jelentőséget, hanem elfogadjuk, mint szükséges rosszat. Azok a személyiségzavarok, amelyek Hitler esetében kimutathatók, nagyon sok kortársban is megvoltak, és megvannak a mi kortársainkban is, sőt kicsit mélyebbre ásva akár önmagunkban is nyomára lelhetünk. Tekintettel arra, hogy a személyiségzavarok nagy része nem tudatosul sem az érintettekben, sem a környezetben, és a terápiák nagy része sem tud sokat javítani ezeken a problémákon, nem várható az sem, hogy a jelenség magától megszűnjék. A gonosz lényegét – úgy tűnik – pszichológiai értelemben is a kisszerűségben, hétköznapiságban és – ahogy Arendt állítja – a gondolattalanságban, a mindennapok embertelenségeinek reflektálatlanságában kell keresnünk.

A nácizmus szociálpszichológiája

Hitler azonban bizonyosan nem lett volna korlátlan hatalmú vezér, ha nincsenek választói és támogatói. Vajon ezek az emberek miért szavaztak rá, és miért hittek benne az utolsó pillanatig?

Ha erre a kérdésre keressük a választ, akkor pszichológiai szempontból fontos mérlegelnünk azt, hogy ez a korszak az érzelmi–politikai elköteleződés egyik különleges példája. Ugyanakkor a történeti elemzésekben arról is olvashatunk, hogy Hitler minden társadalmi réteg számára ígért valamit, igazi demagóg politikus volt. Ezt el is lehet fogadni, hiszen kezdetben sokan a kaotikussá vált weimari demokrácia végét kívánták, és a megváltót látták benne, aki a bizonytalanság helyett biztos jövőt ígért. Az utókor számára azonban úgy tűnik, hogy legkésőbb 1942-ben már sejthető lett volna, hogy a háborús győzelem nem is olyan biztos. Másrészt az első világháború sebei még be sem gyógyultak, máris egy másodikban harcoltak. A hitleri értékrend iránti kritikátlan lelkesedés ma teljesen elfogadhatatlannak tűnik, csakhogy a két világháború közötti években teljesen más volt az élethez, a halálhoz, a becsülethez és az autoritásokhoz való viszony.

Sokan és sokáig hittek továbbra is a vezér mítoszában, és figyelmen kívül hagyták azt, hogy Hitler számára a „háborúsdi" csak narcisztikus elégtétel volt az igazságtalannak tartott versailles-i béke miatt, és a németek sorsa valójában a legkevésbé sem érdekelte. Számára bárki lehetett egyik nap a kiválasztott, másnap pedig kivégzésre ítélt ellenség. Sebastian Haffner már sok évvel ezelőtt megírta, hogy Hitler szemében az a német, aki nem volt képes megnyerni a háborút, teljesen értéktelen volt.[75] Ebben a rendszerben mindenkinek csak annyi értéke volt, amennyivel hozzá tudott járulni a 'vezér' terveinek sikeréhez. Ebben a világban nem volt szükség szegényekre, öregekre, betegekre, rokkantakra, háborús veteránokra – márpedig ilyen sorsra az ember többnyire nem önszántából jut.

Ha a pszichológiai értelemben vett fasizálódás lélektani folyamatait akarjuk megérteni, akkor a vizsgálatba be kell vonnunk azon kortársak lélektani elemzését is, akik fanatikus lelkesedéssel vagy épp mindennapi „normalitásként" fogadták a német 'vezér' utasításait. *Miért követték Hitlert? Miért lelkesedtek érte? Miért nem álltak ellen a gonosz nyomásának?* – teszi fel a kérdést az utókor.

Kognitív disszonancia

A legkézenfekvőbb magyarázat arra, hogy miért tartottak ki a végsőkig, az ún. *kognitív disszonancia* jelensége lehetne. A Leon Festinger nevéhez fűződő fogalom arra utal, hogy minél inkább láthatóvá válik egy rossz döntés következménye, annál erősebben kell igazolni, hogy mennyi egyéb előnye volt. Ez azonban azt feltételezi, hogy valaki észreveszi, hogy rossz döntést hozott. De mi a helyzet akkor, ha erre nem maga jön rá, hanem a külvilág szembesíti vele, és a „hibával" érzelmileg nem is tud azonosulni. A németek sokáig nem tudtak mit kezdeni a tettesség tényével, mellyel a haláltáborok nyilvánosságra kerülése után szembesítették őket a szövetségesek. De gondoljunk csak bele, hogy a náci rendszer a többségi társadalom számára mennyi pozitív élményt hozott, különösen a fiatalok, gyerekek számára. Ha a BDM (*Bund Deutscher Mädel*) vagy HJ (*Hitlerjugend*) egykori lelkes ifjú tagjainak visszaemlékezéseit olvassuk, akkor egyértelművé válik, hogy egy német fiatal számára ennek a rendszernek

74 FOUCAULT 2000, 64.

75 HAFFNER 2002.

óriási vonzereje volt, mert a szürke hétköznapokba lendületet hozott, és az erő, a közösségben lelt öröm érzését táplálta.[76] A fiatalság és a teljesítmény kívánatos elsődleges szociális értékké váltak. A társadalmi elismertség és felemelkedés lehetősége az egyik legnagyobb motivációs erő egy fiatal számára. Ha a náci rendszerben élő, és azt támogató kortársak motivációjára vagyunk kíváncsiak, akkor az egyik legkézenfekvőbb magyarázat épp ebben rejlik.

A karrier vonzereje

Nagyon sokan akartak belépni a pártba azért, mert azt remélték, hogy így könnyebben kapnak karrierlehetőséget. A hatalomra kerülés utáni hónapokban a párttagok száma ugrásszerűen megnőtt, ezért 1933 áprilisában zárlatot rendeltek el, és csak 1939-ben oldották fel véglegesen. Ez a motiváció egyáltalán nem ismeretlen ma sem, hiszen az emberek egy része ma sem feltétlenül ideológiai meggyőződésből lép be egy győztes pártba, hanem arra számít, hogy lojalitásáért cserébe pozíciót kap a hatalomra kerülő rendszerben. A jobb állás lehetősége motiválta Eichmannt is, és számításai be is váltak. A nürnbergi perben halálra ítélt Hans Frank (1939-ben a megszállt lengyel területek főkormányzója lett) is arról számolt be Gilbertnek (igazságügyi pszichológus szakértő), hogy a becsvágy hajtotta egész életében, hiszen 30 évesen már miniszter volt és limuzinnal járt.[77] Goebbels gépírónőjét, Brunhilde Pomselt ugyanez a cél motiválta, és ahogy az életrajzi dokumentációban elmondta, nem is bánta meg. A náci párt gondoskodott a híveiről még a háború után is, hiszen az SS-veteránok és egykori Gestapo-hivatalnokok még a kilencvenes években is nyugdíj-kiegészítést kaptak a német államtól (ismereteim szerint még Ausztriában is, és a legújabb sajtóhírek szerint Magyarországon is.).[78]

A konformitás kényszere

A háború után sokan hivatkoztak a többség nyomásának hatására, ami nyilván nem tekinthető 12 éves megszakítatlan folyamatnak. Solomon Asch kísérlete azt

76 MARKS 2007. Bővebben a HJ prominensebb vezetőinek karrierjéről lásd VITÁRI 2013.

77 GILBERT 1995.

78 COWELL 1997.; Több tucat ember kap Magyarországon is „Hitler-nyugdíjat", mert SS-tag volt. *HVG*. 2019.02.27.

vizsgálta, hogy az emberek mennyire engedelmeskednek a csoportnyomásnak. Egy egyszerű kérdést kaptak: két kártyát láttak, az egyiken egy, a másikon pedig három különböző hosszúságú vonal volt. Azt kellett megmondaniuk, hogy a három vonal közül melyik azonos hosszúságú a másik kártyán lévő egyedülálló referenciavonallal. A kísérlet legmegdöbbentőbb eredménye az volt, hogy a kísérlet résztvevői egyértelműen helytelen válasz esetén is hajlandóak voltak a többség nyomásának engedni.[79] A csoportméret hatása azonban 3–4 fős létszám fölött már nem erősödött, vagyis ennél nagyobb létszámú csoportok már nem befolyásolták különösebben a résztvevők döntését. A konformitásra való hajlandóság alapján Asch különböző típusokat határozott meg. A kísérleti személyek kb. kétharmad része nem vette át a többség véleményét, őket három csoportba sorolta: magabiztos, individualista, lelkiismeret-furdalásos. Egyharmad azonban hajlandó volt megváltoztatni a véleményét, akkor is, ha tudta, hogy rossz választ ad. Ezeket a személyeket is három csoportba sorolta: a viaszemberek, az önmagukban bizonytalanok és kisebbrendűségi érzéssel küzdők. A konformitás kényszere bizonyosan érintette a német társadalom egy részét, de ahogy az arányok jelzik (még ha kulturálisan eltérő társadalmakkal van is dolgunk), sokan feltehetően mégsem konformitásból támogatták a rendszert.

Pszichológiai befolyásolás

Hans Frank, a 'vezér' egyik hűséges követője, a nép engedelmességét Hitler ördögi lényével magyarázta, azt állította, hogy csábítás áldozatai lettek. A szómágia és a pszichológiai befolyásolás kérdéseit is több kísérlet vizsgálta. A második világháború után számos pszichológus dolgozott az ún. *Yale-program*ban. Ezek a kutatások azt vizsgálták, hogy a tömegkommunikáció milyen hatással van az emberek attitűdjére. Elsősorban a propaganda működésére voltak kíváncsiak, hiszen a háborús tapasztalatok szerint rendkívül hatékonyan működött. Hitler maga is őszinte csodálója volt a brit propagandának, de erről később még bővebben is szó esik. E munkák eredményeit részben az ún. Yale-monográfiákban foglalták össze, részben pedig önálló cikkekben jelentették meg.[80] A kutatások három tanulsággal szolgáltak. Az első, hogy egy beszéd akkor a leghatásosabb,

79 ASCH 1951; ASCH 1956; ASCH 1966. 318–324.

80 HOVLAND–JANIS–KELLEY 1953, magyarul: HOVLAND–JANIS–KELLEY 1960, 94–110. és HOVLAND–ROSENBERG 1960.

ha a szónok érzelmileg hiteles. (Hitler minden kétséget kizáróan rendelkezett ezzel a képességgel.) A második következtetés, hogy aki a félelmet mobilizálásra akarja használni, annak óvatosnak kell lennie, mert ebből az érzelemből a kevés is elég: minél jobban gerjeszti a szónok, annál kevésbé éri el a célját. (Ennek az elvárásnak is megfeleltek a propagandabeszédek, mint a következő fejezetben látni fogjuk.) A harmadik következtetés az volt, hogy ha a hallgatóság kevésbé tájékozott az adott témában, akkor hatásosabb az egyoldalú érvelés. Ellenérveket csak olyan célközönségnél érdemes bevetni, amelyik tájékozott. (Megjegyzem: a *Mein Kampf*ban ez már évtizedekkel korábban is olvasható volt.) Hitler mesterien értett a beszédekhez, de ez mégsem ad kizárólagos kulcsot népszerűségének titkához és a „gonosszá váló" kisember pszichéjéhez, hiszen sokan és sokáig nem is hallották Hitlert beszélni.

Engedelmesség a felelősség terhe nélkül

Arendt filozófiai írásától függetlenül, ugyanabban az évben az ifjú Stanley Milgram szintén a Yale egyetemen azt vizsgálta, hogy az emberek milyen mértékig hajlandóak a felettesük utasításainak engedelmeskedni. Eichmann az ellene folyó perben arra hivatkozott, hogy csak parancsot teljesített. Ezt hozzá hasonlóan nagyon sok háborús bűnös vallotta. Milgram arra volt kíváncsi, hogy vajon az átlag amerikait is rá lehet-e venni arra, hogy parancsra kegyetlen dolgokat kövessen el honfitársai ellen. A kísérletet ugyanakkor személyes motiváció is vezette, mert a holokauszt saját családját is érintette. Diákkorában több embernek is feltette a kérdést, hogy vajon egy náci rezsim Amerikában is lehetséges lenne-e. A válasz az volt, hogy egy felvilágosult, demokratikus országban ez elképzelhetetlen lenne. Később kutatóként arra a megállapításra jutott, hogy Amerikában is minden további nélkül össze lehetne toborozni olyan embereket, akik kritikátlanul kiszolgálnák a megrendelőket.[81]

A híressé vált Milgram-kísérletben, mely valójában több kísérletet jelentett, a kísérleti személyek 65 százaléka volt hajlandó 450 voltos áramütést adni az általa büntetendő személynek, bár sokan közülük meglehetősen rossz érzéssel tették meg, ám egyetlen résztvevő sem állt meg 300 volt alatt. Későbbi vizsgálatok ezt az arányt nagyjából állandóként igazolták.[82] A kísérletsorozat

81 ZIMBARDO 2012.
82 MILGRAM 371–378.

eredménye azt mutatta, hogy ez a magatartás nem kizárólag a németekre jellemző, mert az engedelmesség strukturális feltételeken alapul. Vagyis Milgram szerint az embertelenség nem a személy belső meggyőződéséből ered, hanem a külső körülmények hozzák létre. Ha a felelősséget átvette a vezető, akkor a kísérleti alanyok azt a parancsot is teljesítették, amit egyébként nem tettek volna meg. Ebből a 24 kísérletből Milgram azt a következtetést vonta le, hogy a társadalom kétharmada potenciálisan képes arra, hogy gyilkos parancsokat hajtson végre. Ez az eredmény alátámasztotta a gonosz banalitásáról szóló arendti tézist, noha eredetileg nem ez volt a célja, vagyis Eichmann szerinte is „csak" engedelmes ember volt, nem pedig pszichológiailag befolyásolt. 2009-ben Jerry M. Burger a Santa Clara University pszichológusa megismételte Milgram kísérletét, és az eredmény ugyanaz volt, a kísérleti alanyok kétharmad része ebben a kísérletben is hajlandó volt végrehajtani az embertelen utasításokat, ha a felelősséget a kísérletvezető vállalta.[83]

A körülmények hatása

Milgram az egyén szabad akaratának és döntési szabadságának ideáljával szemben megmutatta azt, hogyan hat a szituáció az emberek magatartására. A külső körülmények kényszerítő hatását ezután Philip Zimbardo kutatta (egészen napjainkig). A hírhedté vált stanfordi börtönkísérletben (1971) azt akarta igazolni, hogy az intézményi hatalomban létrejövő szituációknak jóval erősebb hatása van az emberek magatartására, hiszen mindenki családban, iskolában, munkahelyen tölti az életét, ezek az intézmények pedig szerepekbe kényszerítenek.[84] Egy idő után nem veszik észre, hogy a cselekvéseinket valójában a szerep irányítja, mert időközben a szerep identitássá válik. A stanfordi kísérletben, melyet az amerikai haditengerészet finanszírozott azzal a céllal, hogy magyarázatot kapjanak a börtönkonfliktusok kialakulására, Zimbardo azt feltételezte, hogy a kísérleti személyek (börtönőrök és rabok) szerepüknek megfelelően bizonyos magatartásformákat vesznek fel. A kísérletben minden úgy zajlott, mintha a való életben történne: volt börtönigazgató (Zimbardo), rabok, őrök és cellák. Az eredmény katasztrofális volt, a kísérlet vezetője így írta le: „Hat nap elteltével véget kellett vetnünk a játékbörtönnek, mert amit láttunk, iszonyatos volt.

83 BURGER 2009, 1–11.
84 ZIMBARDO 2012.

Többé már nem volt nyilvánvaló sem számunkra, sem a legtöbb kísérleti személy számára, hogy hol végződnek ők és hol kezdődnek szerepeik. A többség valóban »rabbá« vagy »börtönőrré« vált, és többé nem voltak képesek tisztán különbséget tenni a szerepjátszás és saját személyük között. Viselkedésüknek, gondolkodásuknak és érzéseiknek szinte minden aspektusában drámai változások következtek be. Nem egészen egy hét alatt a bebörtönzés élménye (időlegesen) elmosta az egész addigi életük során tanult dolgokat; felfüggesztette az emberi értékeket, kikezdte az énképüket, és az emberi természet legtorzabb, legközönségesebb, legpatologikusabb oldala került felszínre. El kellett borzadnunk, amint láttuk, hogy egyes fiúk (»őrök«) úgy kezelnek másokat, mintha hitvány állatok lennének, örömüket lelik a kegyetlenségben, miközben mások (»foglyok«) szolgálatkész, engedelmes, dehumanizált gépekké váltak, akiket csak a menekülés, a saját egyéni túlélésük, valamint az őrök ellen halmozódó gyűlöletük foglalkoztatott."[85] Zimbardo szerint tévedés azt hinni, hogy komplex emberi magatartásokat meg tudunk érteni pusztán a tettesek individuális tulajdonságainak elemzéséből. Ha így járunk el, akkor azt a hibát követjük el, hogy lebecsüljük a külső körülmények hatását, hiszen minden politikai rendszer megteremti a maga lehetőségeit, és a magatartások ezekben a keretekben alakulnak ki. Az Abu Ghraib-i kegyetlenkedések kapcsán az ecetes hordóba került almák példájával világította meg, hogy az őrök kegyetlenkedése nem történt volna meg, ha feletteseik nem hozzák őket olyan helyzetbe, amely ezt generálja.

A két híressé vált kísérlet kapcsán azonban érdemes kitérni ezek jelenkori recepciójára is. Az elmúlt időszak napi hírei között ugyanis jónéhány kritikai írás jelent meg Zimbardo és Milgram kísérleteinek buktatóiról. Zimbardót az a vád érte, hogy a helyzet manipulált volt, és az eredetileg két hétre tervezett kísérletet nem az események eldurvulása miatt kellett leállítani, hanem azért, mert Zimbardo barátnője kérte, hogy hagyják abba. Három kísérleti alany azt állította, hogy nem a körülmények elfajulása váltotta ki belőlük a reakciót, hanem az, hogy nem tudtak készülni a vizsgára (Korpi), vagy nem engedték őket kiszállni a kísérletből (lásd Yacco, Ramsay eseteit).[86] Az őrök állítólag nem maguktól váltak kegyetlenné, hanem Zimbardo utasítása volt, hogy a kísérlet során a rabokból tehetetlenséget és félelmet kell előhívni. Az őröket egy Jaffe nevű egyetemista irányította, aki néhány hónappal korábban már kollégiumi társaival egy börtönhelyzetet szimulált. Zimbardo állítólag tőle vette át az ötletet. Haslam és Reicher szerint a kísérleti alanyok nem a szerepükkel azonosultak, hanem a kísérletvezető céljaival.[87] A kísérlet igazolását egyébként Erich Fromm sem fogadta el.[88]

85 Zimbardót idézi ARONSON 2001, 31.

86 BLUM 2018.

Milgram kísérletét is kemény kritika érte. Gina Perry, aki újra elemezte a kísérletek jegyzőkönyveit, arra a következtetésre jutott, hogy Milgram állítása nem igaz, ugyanis a kísérleti alanyok mintegy hatvan százaléka kiszállt a kísérlet egy bizonyos pontján, és nem volt hajlandó tovább kínozni az alanyokat.[89] Kérdés, hogy akkor ezek a kísérletek valótlan állításokat tettek az emberi természetről. Azt gondolom, a kérdés inkább a kísérletek validitását érinti, vagyis nem azt igazolták, amit állítottak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy szituációnak nem lehet negatív hatása a viselkedésre. Zimbardo kísérlete nem felelt meg a szociálpszichológiai szakma elvárásainak, sem módszertani, sem etikai szempontból. Mindemellett ezek a kísérletek felhívták a figyelmet arra, hogy a mások elvárásainak való kritikátlan megfelelés milyen veszélyeket rejt. Egy szituációban lehet „tömegemberként" vagy felelősséget vállaló individuumként viselkedni. Ezek a kísérletek azonban tudományos artefaktumok, műtermékek, amelyek mindamellett, hogy komplex problémákra egyszerű és egyoldalú magyarázatot adnak, valójában felmentik a tetteseket. De vajon lehet-e egyáltalán az emberi kegyetlenséget laboratóriumban modellálni? A kérdés továbbgondolását az Olvasóra bízom.

Intimitásra való képtelenség

Ezek a tengerentúli elméletek nem az ember eredendő gonoszságából indultak ki, hanem abból, hogy a németeket a „helyzet" formálta „gonosszá", de ez a világ bármely más országában is megtörténhet. A pszichoanalitikus elméletek ezzel szemben mindig valamilyen determináltságot állapítanak meg, és ezt a társas (gazdasági–társadalmi) környezetre, de legfőképp a korai szocializációra (családi körülmények) vezetik vissza. 1933-ban Wilhelm Reich volt az első pszichoanalitikus, aki megpróbálta feltárni azokat a lélektani tényezőket, melyek a nácik sikereihez hozzájárulhattak.[90] A kiinduló kérdése az volt, hogy egy példátlan gazdasági válság idején a kispolgárok és proletárok miért olyan pártban bíztak, amelyik egy-

87 REICHER–HASLAM 2006, 1–40.

88 FROMM 2001, 76–90.

89 PERRY 2012.

90 REICH 1933.

általán nem az ő érdekeiket (hanem a kapitalistákét) képviselte. Reich könyve a fasizmuskritikák egyik alapműve lett, érdemes ma is olvasni, mert a gondolatgazdag és provokatív szerző művével ma is élményt nyújt az Olvasónak. Ismeretes, hogy a pszichoanalízis születése pillanatától arra a konfliktusra reagált, amely a társadalmi elvárások és az egyén saját belső ösztönvilágának ütközéseiből keletkezik. Sigmund Freud az emberi psziché hármas topográfiai modelljének megalkotásával (ösztön-én, én és felettes én) tette megragadhatóvá a problémát, azt állította, hogy az emberi élet alapkonfliktusa a felettes én (a bennünk élő társadalom) és az ösztön-én között zajlik. Reichnél ez a gondolat úgy jelenik meg, hogy az életteli, szabad kibontakozás útjában mindig ott áll az érzelmileg korlátozó társadalom. A „harc" a szexualitás (értsd: életteliség) szabad megélése és a korszak merev erkölcsi elvárásai között zajlik: azok az emberek ugyanis, akik gyerek- vagy fiatalkorukban olyan autoriter környezetben nőttek fel, ahol a testi kontaktus, a szexualitás és az érzékiség félelemmel, bűntudattal és undorral kapcsolódott, felnőtt korukban merev érzelmi páncélba burkolóznak. A páncél alatt azonban, mivel az életenergiák nem találnak szabad utat, desktruktivitásba fordulnak. A feszültségnek ugyanakkor valahogy utat kell találnia a külvilághoz, de ez már csak erőszakos, destruktív magatartásformákban nyilvánulhat meg. Más szavakkal: az ilyen neveltetésben részesült emberek elveszítik a hozzáférést saját intim világukhoz, csak a szabadulás, megváltás iránti misztikus vágy marad érintetlenül. Képtelenek arra, hogy megéljék a vágyott szabadságot és szeressenek, ebben saját félelmük akadályozza őket. Reich szerint ez jelenti minden fasizmus érzelmi alapját.

Németországban a szexuális elfojtás leginkább a kispolgárságra volt jellemző. Ezt írja: „A kispolgári autoriter struktúrák kialakulásában alapvető szerepet játszó szexuális elfojtásokat olyan félelmek szövik át, melyek szexuális bűntudattal telítődnek, és lelkileg mélyen gyökereznek. [...] A szexuális gyengeség következménye az öntudat leértékelődése, amit egyrészt a nemiség brutalizálódása, másrészt merev karaktervonások kialakulása kompenzál."[91] Hitler maga is ebből a kispolgári rétegből származott, így szavai könnyen találtak utat a tömegek érzelemvilágához, a Führer-kultuszban tulajdonképpen a tradicionális autoriter apa mintája köszön vissza. Az 1933-as kiadásban Reich még azt írta, hogy a fasizmus egy szexuálisan és gazdaságilag halálosan beteg társadalom lázadása a bolsevizmus szexuális és gazdasági szabadságért folytatott törekvései ellen.[92] Könyve harmadik kiadásában (1942) azonban, melyet már Amerikában írt át, szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy a szexualitásellenesség nemcsak a német társadalomra volt jellemző, hanem a Szovjetunióra és a kommunista rendszerre is. A jelenséget ezért a modern társadalmak „betegségének" nevezte, és egy hozzáírt fejezetben a szovjet propaganda fasiszta jellegére is kitért. Alaptézisét azonban, mely szerint a fasizmust csak akkor lehet elkerülni, ha a társadalom szexuálökonómiája (értsd: az ember életteli kapcsolata a külvilággal) helyreáll, továbbra is fenntartotta.

91 REICH 1933, 69.
92 REICH 1933, 53.

Az autoriter karakter

Reich téziseit a frankfurti iskola képviselői vették át, Erich Fromm neve már felmerült a Hitler-patográfiák kapcsán is. Az analitikus szociálpszichológia programját Fromm már az 1930-as évek elején meghirdette.[93] Arra kereste a választ, hogy az „emberek fejében" lévő ideológia miért nem tükrözi megfelelően a gazdasági-társadalmi szféra objektív állapotát. A társadalmi karakterek vizsgálata során az is érdekelte, hogy a család közvetítésével létrejövő viszonyok hogyan kondicionálhatnak egy olyan torz karakterstruktúrát, melynek lényege a tekintélynek való feltétlen engedelmesség és a kisebbségben, illetve alárendelt helyzetben lévő csoportokra kivetített agresszív indulattömeg.[94] Az autoriter család reichi gondolatát később továbbvitte, és 1936-ban Max Horkheimerrel közösen *Autoritás és család* címmel egy tanulmánykötetet jelentetett meg. A német társadalomban (legfőképp az alkalmazotti és munkás rétegben) az autoriter, illetve szadomazochista karakterek tömeges jelenlétét mutatták ki. Fromm a karaktertípusok keletkezésének okát a polgári családon belüli ösztönelfojtásból vezette le. Munkásságának egyik legnagyobb érdeme, hogy a Wilhelm Reich, majd a frankfurti iskola képviselői által felvetett kérdést, nevezetesen, hogy a társadalmi uralom hogyan és miért deformálja az egyént, sikerült empirikusan megragadnia. A társadalmi karakterek torzulásait a Harmadik Birodalom előestéjén jól körülhatárolt társadalmi csoportok tömegeiben sikerült kimutatnia.[95]

Fromm-mal egy ideig együtt dolgozott Theodor W. Adorno. Az autoriter személyiségről írt könyve 1950-ben jelent meg, egy évvel azután, hogy hazatért az amerikai emigrációból. Az általa vezetett kutatócsoport (Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson, R. Nevitt Sanford) 1945–1946-ban a modern

93 FROMM 1932, I. 37–58.
94 ERŐS 1995, 83 ff.
95 ERŐS 1995.

szociálpszichológia egyik legfontosabb és legismertebb kísérletét vitte véghez az Egyesült Államokban. Az elmélet – ellentétben Milgram és Zimbardo szituációs magyarázataival – egy tömegesen jelenlévő társadalmi karaktertípusban határozta meg a nácizmus sikereinek okát. Ez a karaktertípus a tekintélyelvű (autoriter) személyiség, melynek jellegzetességeit a következőképpen határozta meg: mereven ragaszkodik a konvenciókhoz, hatalomorientált, készségesen aláveti magát a hatalomnak, destruktív és cinikus. A szerzők közötti viták miatt a könyv csak négy évvel a kísérletek után jelent meg, és fontos tény az is, hogy a teljes szöveg soha nem jelent meg német fordításban. Elgondolkodtató, hogy a kísérleteket soha nem ismételték meg német interjúalanyokkal. A német szociálpszichológiai kutatás legnagyobb vesztesége, hogy a frankfurti intézet (Institut für Sozialforschung) nem végzett vizsgálatokat sem a náci tettesekkel, sem az együttműködőkkel, pedig sokan közülük Ziegenhainban és más börtönökben életfogytiglani büntetésüket töltötték.[96] Nagyobb volumenű szociálpszichológiai kutatások inkább Amerikában folytak. Az autoriter személyiség elmélete gyors és heves reakciókat váltott ki, és empirikus ellenőrző tanulmányok sorozata jelent meg egészen az 1960-as évekig. Erős szerint az autoriter személyiség elméletének népszerűsége valószínűleg annak köszönhető, hogy az ellenséget megszemélyesíthetővé, és ezáltal a láthatatlan problémát megragadhatóvá tette. Másrészt pedig olyan koncepciót kínált, amelyik össze tudta kapcsolni a »vezér« személyes és a követők tömegpszichológiáját.[97]

Wilhelm Reich, Erich Fromm, majd a negyvenes években a Berkeley-csoport (Adornóék) a fasizmus hordozóját egy meghatározott személyiségtípusban feltételezték. Adorno könyvének megjelenésével egy időben Henry Victor Dicks brit pszichiáter, háborús tapasztalatait felhasználva, az autoriter karakter és az autoriter rezsimek pszichopatológiájának vizsgálatáról jelentetett meg egy munkát.[98] A brit hadviselés aktív résztvevője volt, német nyelvtudásának köszönhetően őt bízták meg Rudolf Hess kezelésével 1941 májusában. Lehetősége volt arra is, hogy több mint ezer német háborús fogollyal készítsen interjút egy olyan időpontban, amikor még bíztak abban, hogy megnyerhetik a háborút. Dicks kutatásainak az volt a célja, hogy igazolja a politikai ideológia és a személyiségstruktúra közötti hatékony kölcsönhatást.[99] Az F-skála segítségével, melyet

96 FAHRENBERG–STEINER 2004, 127–152.
97 ERŐS 1993, 105.
98 DICKS 1950, 111–154.
99 GRUEN 2012, 123.

kimondottan a fasisztoid, autoriter személyiség mérésére fejlesztettek ki, öt kategóriát különített el a német hadifoglyok csoportján belül:

F I:	a kemény mag, fanatikus náci	(11%)
F II:	meggyőződéses náci	(25%)
F III:	passzív apolitikus	(40%)
F IV:	passzív náciellenes	(15%)
F V:	aktív náciellenes	(9%)

Dicks az öt kategóriát személyiségjegyekkel (gyengédség, szülőkhöz való viszony) korreláltatta, és azt az eredményt kapta, hogy az első két kategóriába tartozó katonák képtelenek voltak a gyengédségre (ez arra utal, hogy maguk sem tapasztaltak anyai gyengédséget), erős azonosulási hajlandóságot mutattak az autoritásokkal (büntető apa), a nőkhöz (anyához) való szeretetteljes viszony teljesen hiányzott. Ennek ellenkezője is igaznak bizonyult, mert minél alacsonyabb F-értékkel rendelkezett egy katona, annál erősebb volt a személyiségében a gyengédségre, intimitásra való képesség és hajlandóság.[100]

Dicks kutatásaitól függetlenül ugyanabban a kötetben publikált Donald W. Winnicott brit pszichoanalitikus és szociológus, aki a fasizálódás veszélyét a demokrácia szempontjából elemezte.[101] Ezek a gondolatok – úgy gondolom – ma sem veszítették el aktualitásukat. Winnicott szerint ugyanis jól működő demokráciát nem lehet érett személyiségek nélkül vezetni, és ezzel magam is messzemenően egyetértek. Bár minden társadalomban vannak antiszociális (és az autoritásokkal kritikátlanul azonosuló) emberek, a kérdés mégis az, hogy egy demokráciában mennyi a kritikus tömeg, vagyis hol van az a határ, amíg a demokrácia betölti funkcióját. Winnicott szerint a legnagyobb veszélyt az autoriter személyiségek jelentik, mert képtelenek arra, hogy saját belső világukat felfedezzék, a konfliktusokat kizárólag a külvilágban észlelik, és mindent kontroll alatt akarnak tartani. A demokráciát lábbal tipró autoriter személyiség tömeges jelenléte arra utal, hogy a modern társadalmakban a szülők nagy része valójában nem jó szülő. Winnicott szerint azonban nem is annyira az apákkal, mint az anyákkal van a probléma. A szeretetre képtelen anya ugyanis sokkal súlyosabb probléma egy gyerek személyiségfejlődésének szempontjából, és az autoriter személyiség életét végigkíséri a nőtől (anyától) való félelem. Ezek az

100 GRUEN 2012, 124.
101 WINNICOTT 1950, 175–186.

emberek ezért képtelenek arra, hogy szeressenek, és intim kapcsolatba lépjenek a nőiséggel. Becslése szerint az intimitásra képes, érzelmi érettséget is elérni képes emberek aránya a nyugati kultúrákban maximum 30% lehet. Winnicott elméletének különlegessége, hogy az agresszorral való azonosulás elméletének kitágítását is jelentette.[102] Ha ugyanis az anya szeretetre képtelen, az apa pedig kemény és brutális, akkor az agresszorral (apa) való azonosulás nemcsak azt a szorongást uralja, hogy el kell szenvedni az apai agressziót, hanem menekülést is jelent a még fájdalmasabb anyai terror elől.[103]

Az identitás(ok) válsága

Az autoriter karakter koncepciója olyan pszichoanalitikusokra is hatással volt, akik az identitás kérdéseit kutatták. Erik H. Erikson (1902–1994) a személyes identitás koncepciójának atyja, az identitást egy folyamatként értelmezte. A freudi elmélettől eltérően (pszichoszexuális fejlődéselmélet) Erikson nem az ösztönök szerepét hangsúlyozta, hanem azon környezeti és társas hatásokat, melyeket az egyén az élete során megtapasztalt (pszichoszociális fejlődéselmélet).[104] Az eriksoni (nyolclépcsős) folyamatban az egyénnek a serdülőkortól kezdve minden egyes életszakaszban egy speciális problémát kell megoldania, és ha ezzel sikerül a krízist elhárítania, akkor magasabb fejlődési szintre juthat. Viszont ha a válságot nem tudja áthidalni, akkor identitásdiffúzió alakulhat ki.

A nemzetiszocializmus jelenségét a német történelem és a német nemzeti identitás sajátos alakulásából vezette le. Ahogy már Winnicott is rámutatott, a demokráciához érett személyiségekre van szükség. Erikson szerint azonban a németek politikailag éretlenek voltak, ezért különösen könnyű volt őket érzelemtelt, színpadias szónoklatokkal befolyásolni. Jellemük a demokratikus gondolkodásmóddal szemben nemzeti mazochizmussal és paranoid bizalmatlansággal volt felvértezve. A válság, amelyben Hitler népszerűsége szárnyalt, már a weimari demokrácia előtt megjelent. A monarchia rendszerének széthullása, a vesztes háború, a patriarchális privilégiumok bomlása mind-mind hozzájárultak a tradicionális identitások megrendüléséhez. Németországban a nemzeti ideálokat és identitást állandó veszély fenyegette, ez pedig ellehetetlenítette az egységes német identitás kialakulását.[105] Erikson szerint a veszélyeztetett identitás stabilizálására irányuló törekvések a nemzetiszocializmus korában is megfigyelhetők. Németországban az állandó bizonytalanság és identitásfenyegetettség sokakban félelmet és egzisztenciális fenyegetettséget keltett. Hitler a nemzeti egység és integritás érzését adta, és egyidejűleg az idegen értékek és befolyások kiiktatását.[106] Hitler azért bizonyult olyan hatásos vezetőnek, mert az egyes emberek identitásfenyegetettségét össze tudta kapcsolni a német nép nemzeti identitásharcával. A nemzetiszocialista ideológia nem hiába talált igazi táptalajt a kispolgárság körében, melynek gazdasági helyzete a nagytőke növekvő monopolizálódásával egyre rosszabb lett. Azért ragaszkodtak a tradicionális értékekhez, hogy egzisztenciájuk alapjait megőrizhessék.

Az identitás hiánya

Mielőtt rátérnék ezen téma tárgyalására, előzetesen tisztáznunk kell az identitás fogalmát. Az első kidolgozott pszichoanalitikus identitáselmélet Eriksonnak köszönhető, amelyet később James Marcia fejlesztett tovább, a személyes identitás kutatása azonban mára erősen háttérbe szorult, inkább az identitás társas vonatkozásaira helyeződött a hangsúly. Bár a pszichológiai szakirodalom nem szentel különösebb figyelmet e fogalom történetének, hozzá kell tennem, hogy Erikson elmélete véleményem szerint valójában nem az identitás, hanem az individualitás kialakításának lehetőségét írta le.[107] A két fogalom keveredése igen gyakori a pszichológiai szakirodalomban. Ahhoz, hogy az identitásnélküliség tézisét megértsük, ezt mindenképpen fontos tisztázni. Arno Gruen nemrég elhunyt svájci pszichoanalitikus ugyanis a tömeggyilkosságokat, a kínzásokat és a gyerekbántalmazást is az identitás hiányából vezeti le. *A Der Fremde in uns* (A bennünk élő idegen) című könyvében az engedelmességre dresszírozott gyerek sorsát követi végig, akinek nincs lehetősége arra, hogy saját identitását megalkossa, hanem »hamis isteneket« (értsd: autoritásokat) követ. Élete legnagyobb tragédiája, hogy soha nem talál utat önmagához. Ha az identitás szót individua-

102 Anna Freud az ént védő tudattalan mechanizmusok egyikeként azonosította az agresszorral való azonosulást. Ezek célja mindig az, hogy az önértékelés fenntartható legyen.

103 GRUEN 2012, 126.

104 Bővebben ERIKSON 1950, és RÉVÉSZ 2007, 224–243.

105 ERIKSON 2002, 323–354.

106 ERIKSON 2002, 342–345.

107 Ezt az állítást az identitás történeti diszkurzusának elemzésére alapozom, mely jelenleg még kézirat formában áll rendelkezésre.

litásra cseréljük, akkor mindez érthetőbbé válik, hiszen identitása mindenkinek van, vagyis meg tudja mondani, hogy ő maga kicsoda. Az individualitást azonban nem minden ember alakítja ki, már csak azért sem, mert a kollektivizmusra épülő társadalmak ezt általában nem is teszik lehetővé, sőt kimondottan tiltják. Az (érett) identitás fogalma a pszichoanalitikus szakirodalomban (Erik H. Erikson, James Marcia) a másokhoz, de legfőképpen is az autoritásokhoz való viszonyban rajzolódik ki. Egy olyan ideáltipikus személyiség képét vizionálja, aki képes saját egyediségét, függetlenségét és értékét reflektálni, stabil énértékkel és világképpel rendelkezik, mindez pedig pszichés jóllétet biztosít számára. Ez azonban valójában véleményem szerint az individualitás fogalmát rejti.

Az engedelmességre dresszírozott ember individualitása mindig korlátozott. A második világháború kontextusában ez azt jelenti, hogy ebben a borzalmas játszmában se tettes, se áldozat nem őrizhette meg személyisége lényegét. Ha egy embert megfosztanak az »identitásától« (ahogy az áldozatokkal tették), akkor elveszíti egyetlen és végső fogódzóját a világban, többé nincs hozzáférése az élet forrásához. Gruen szerint a náci mentalitás egyik „örömforrása" az volt, hogy megsemmisíthette az ellenfél identitását.[108] Azok az emberek ugyanis, akiket megfosztanak társadalmi és kulturális kontextusuktól, az esetek nagy részében pszichotikussá válnak.[109] Paul Celan szavai döbbenetesen ábrázolják azt, amit a meztelenre vetkőztetett, megalázott rabok átéltek: „Senki sem gyúr minket újra földből és agyagból, porunkat senki sem kelti életre. Senki." (*Zsoltár*). Gruen elméletének Bettelheim tapasztalatai szolgáltatnak példát: a koncentrációs táborba érkező rabok közül – azt írja – azok vesztették el elsőként pszichéjük egységét és menekültek öngyilkosságba, akiknek nem volt következetes filozófiájuk, ami megvédte volna őket.[110] Vagyis ezek az emberek az életük értelmét, személyük lényegét veszítették el, és ezáltal azt a hitet is, hogy ebben a világban érdemes még valamiért élni.

Az identitásnélküliség azonban a tettest is sújtotta: a parancsokat kritika nélkül végrehajtó ember valójában az őt irányító autoritások terméke. Gruen azt állítja, hogy a németek azért fosztották meg ellenségeiket, közülük is legelsőképp a táborok lakóit az identitásuktól, mert maguk sem rendelkeztek vele, ezért kellett elpusztítaniuk a másik emberben. Ez azonban szimbolikus folyamat, mert valójában „a bennük élő idegent" akarták megsemmisíteni, vagyis

108 GRUEN 2012, 27.
109 HERON-BREXTON-HEBB 1954.
110 BETTELHEIM 1943/1999, 57.

énjüknek azt a gyerekkorban elveszett részét, melytől az autoritások (apáik, anyáik, tanítóik) fosztották meg őket. „Ha egy gyerek elkezdi megtanulni, hogy a szülei nem fogadják el őt olyannak, amilyen, mivel nem illik bele a saját gyerekeikről kialakított eszmékbe, akkor a gyerek számára nem marad más választás, mint személyiségének ezt a saját részét bezárni, azt mondhatnánk, az Énjének ezt a részét be kell falaznia, és elkezdi ezt a részét, ami persze a sajátja, valami idegennek érezni és megvetni, mivel a szülők nem képesek szeretni és elfogadni a gyereknek ezt az eredeti lényét; a gyereknek tehát gyűlölnie kell önmagát amiatt, ami pedig a sajátja."[111] Azt tanulja meg, hogy jobb, ha alkalmazkodik. „Ily módon egy olyan kisember jön létre, aki megtanulta, hogy az, ami a sajátja, nem elfogadható, nem szeretetreméltó, még a fájdalma sem, és ez az alapja annak, miért kell aztán egyes embereknek ezt a fájdalmat önmagukon kívül megtalálniuk – úgy, hogy mások ellen követnek el valamit. Ez azt jelenti: saját fájdalmukat a másikban találják meg, s aztán megbüntetik őt érte. Úgy gondolom, ebben áll a gonoszság kialakulásának folyamata."[112]

Infrahumanizáció, dehumanizáció

Gruen elméletében két nagyon fontos elemet találunk: az egyik az engedelmességre dresszírozott gyerek, aki képtelen arra, hogy saját identitást, azaz individualitást alakítson ki. Bár nem említi konkrétan a fogalmat, de ez a folyamat tulajdonképpen a narcisztikus személyiség születését is jelenti, melyről a későbbiekben még több szó is esik. E személyiségfejlődés egyik gyakori jellemzője az empátiára való képtelenség. El kell fogadnunk azt a grueni tézist, hogy akinek az önértékét megsemmisítették, az képtelen lesz arra, hogy más embereket értékükön kezeljen. Azért, hogy magát (sokkal) értékesebbnek lássa, szüksége van arra, hogy másokat értéktelennek minősítsen. Ez valójában minden narcizmus lényege, melynek szélsőséges esetekben (mint például a náci rendszer) kegyetlen következményei lehetnek. A tettes magát emberként kategorizálja, míg a másik nem érdemli meg, hogy annak nevezzék.[113] Azáltal, hogy másokat leértékel, olyan, mintha megtisztítaná magát, hiszen a tisztaság és az elpiszkolódás az, ami a „civilizált" embert a „nem embertől" megkülönbözteti. A másik

111 WEBER 2001, 4–7.
112 WEBER 2001.
113 GRUEN 2012, 19.

embernek nem tulajdonít individualitást, csak egy csoport tagjaként képes észlelni. Vagyis a másikban nem képes meglátni a szerető családapát, a jól nevelt, okos gyereket, csak egy „zsidót" lát, aki nem tartozik az „ember" kategóriájába.[114] Ezt a jelenséget Leyens és munkatársai helyezték fogalmi keretbe. Az infrahumanizáció azt jelenti, hogy a más csoporthoz tartozó embereket rejtett módon leértékelik, részlegesen megfosztják őket azoktól a tulajdonságoktól, amelyek emberré teszik őket.[115] Ha azonban teljesen megvonják tőlük az emberi tulajdonságokat, akkor már dehumanizációról van szó.[116] Ha így tekintenek az embertársaikra, akkor nem érzik kötelességüknek, hogy a dehumanizált csoport tagjaival szemben betartsák az erkölcsi normákat. Ennek a végpontja lehet lincselés vagy egyéb borzalmak, de a történelem, és a mi jelenünk is bőséggel tartogat példákat mind az infra-, mind a dehumanizációs folyamatokra. Ezek a folyamatok az empátia megvonására épülnek. De vajon ez olyan dolog, amit meg lehet vonni, vagy van, akiben soha sem alakul ki? Gruen azt mondja, az empátia az ember veleszületett tulajdonsága, de a nácikból „kinevelték". Ezek a kérdések azonban már az emberi gonoszság és erőszak eredendőségéhez vezetnek, melynek óriási filozófiai és vallási irodalma van. Ennek ismertetésére a könyv keretei nem adnak lehetőséget.

Érdemes azonban az eddig összegyűjtött pszichológiai munkák eredményein elgondolkodni. Vegyük észre, hogy ezekben az elméletekben több minden(ki) keveredik. Először is a fasizálódás jelenségéről beszélünk, de ahogy a bevezetőben utaltam rá, a szó tulajdonképpen nem helyénvaló, mert Mussolini rendszerét ezek a pszichológiai kísérletek és magyarázatok nem vizsgálták, vagyis csak a „nácivá válás" jelenségére kerestek magyarázatot. A másik tény, amit nem hagyhatunk figyelmen kívül, hogy ezek a koncepciók gyakran egybemossák a hidegvérű tömeggyilkost és a tettleges agressziót soha el nem követő 'bystander' pszichéjét. A kettő nyilvánvalóan nem ugyanaz, és ezért nem is vezethető vissza ugyanazon motivációs okokra. Azt sem állíthatjuk, hogy a náci rendszer teljes mértékben tagadta volna az empátia szükségességét, hiszen a bajtársiasság (*Kameradschaft*) leple alatt ez az emberi attitűd is átélhető volt. Más kérdés, hogy ennek az „intim" viszonynak egy árulás vagy szabályszegés azonnal véget vethetett. Vagyis az empátia alatt valójában a becsület és a (mozgalomhoz való feltétlen) hűség (*Ehre und Treue*) értendő.

114 GRUEN 2012, 20.

115 LEYENS–DEMOULIN–VAES–GAUNT–PALADINO 2007, 139–172.

116 BAR-TAL 1989, 169–188.

Hasonló differenciálatlanság köszön vissza bizonyos fogalmak használatában (lásd identitás vs. individualitás fogalmai). E probléma mögött véleményem szerint az az általános jelenség húzódik meg, hogy nem látunk rá saját korunk fogalmi struktúráira és gondolkodási kereteire. A pszichológia és más tudományterületek akut problémája, hogy egy jelenségről túl sokféle fogalommal írnak. Ezt a sokszínűséget természetesen nem akarnánk megszüntetni, de a kutató első dolga ezért mindig a vizsgált jelenség fogalmi tisztázása, ami nem kis erőfeszítésbe kerülhet, ha olyan terminusról van szó, amelyet több tudományterület is használ. Ha egy jelenséget sokféle elnevezéssel illetnek (lásd diktatúra, despotizmus, abszolutizmus, önkényuralom stb.), akkor a róla szóló diszkurzus látszólag megszakad vagy más dimenziókba kerül, és azt a benyomást kelti, mintha valami egészen új dologról lenne szó. Az áttekinthetőséget segíti, ha a fogalom történeti szemantikájának elemzésére is sor kerül, és megtörténik a fogalom alapstruktúrájának meghatározása is. A fogalmak mögött rejlő struktúrák feltárása ad ugyanis lehetőséget arra, hogy egy jelenség kulturálisan és időben is változó alakzatai felismerhetők legyenek. A történeti pszichológia azáltal, hogy a struktúrák mélyére hatol, képes a kontinuitások és változások dinamikájának megragadására. A kutatás során három olyan kulcsfontosságú fogalom is szóba kerül, amelynek tisztázását nem kerülhetjük meg. Az egyik az *identitás*, melyről külön tanulmány készül. A másik a *nacionalizmus*, melynek fogalmi változásáról még lesz szó a könyvben, a harmadik pedig az *antiszemitizmus*, melynek történetéről és lélektani struktúrájáról szintén szót kell ejtenünk.

Az antiszemitizmus lélektani magyarázatai

Az antiszemitizmus szociálpszichológiai szempontból irracionális, érzelmileg színezett negatív *előítélet*, egy olyan vád, amelyet igazolás nélkül is igaznak és általános érvényűnek tartanak. Az előítélet gondolati magját a sztereotípia sűríti össze. A sztereotípiák Walter Lippmann szerint a csoportok kultúrájának alapvető elemei, melyeket a csoporttagok egymásnak átadnak. Társadalmi jelentőségük leginkább abban áll, hogy a csoport tagjai a sztereotípiák értelmezési keretén keresztül interpretálják a valóság eseményeit.[117] Mivel mélyen a kultúrába ágyazódnak, és többnyire reflektálatlanok maradnak, nagyon nehezen változtathatók. Az előítéletek (csoportok tagjai iránti érzések), és a gondolati magjukat

117 LIPPMANN 1922.

jelentő sztereotípiák (csoportok tagjaira vonatkozó elvárások és asszociációk) kutatása már a második világháború alatt elindult, de az európai zsidóság többségének elpusztítása miatt vált igazán hangsúlyossá. Két meghatározó elmélet született ezen a területen.[118]

Az egyik Adorno és munkatársainak nevéhez kapcsolódik, akik az előítéletességet a (patologikus) személyiségdinamika tünetének tartották, e szerint az előítélet egy bizonyos személyiségtípus (a tekintélyelvű személyiség) megnyilvánulása.[119] Ezzel szemben Gordon Allport, amerikai szociológus és szociálpszichológus az emberi megismerés hétköznapi, mindenkire jellemző megismerési folyamatainak szerepét hangsúlyozta. Ugyanis ha nem ismerünk valakit, akkor is szükségünk van arra, hogy minél hamarabb ismertető jegyekkel ruházzuk fel és valamilyen módon megjósoljuk a viselkedését. Az új információkat, akár dolgokról, akár emberekről van szó, megpróbáljuk valami olyan kategóriába sorolni, amit már ismerünk. Ez a megismerési forma azonban azzal jár, hogy az adott személy rögtön a kategória tulajdonságait kapja meg. Allport szerint a (hibás) kategorizációnak alapvető jelentősége van az előítéletek és sztereotípiák kialakulásában és fennmaradásában.[120]

Allport arra is felhívta a figyelmet, hogy a sztereotípiák nemcsak (hamis) ismeretekkel látják el az embereket, hanem értékelik is az adott csoportot. A zsidókról alkotott sztereotípiákról rengeteg írás született az ókor óta, vagyis a „zsidó" mint szociálpszichológiai kategória több évszázados történettel rendelkezik. Értékelő jelzőket már Aranyszájú Szent János konstantinápolyi püspöknél (397–404) is találhatunk: hitetlenek, imposztorok, szemérmetlenek, vakmerők, lusták, irigyek, gonoszak, gazok, bűnösek, álnok lelkűek, vérengző lelkűek, démonlelkűek, vadak, mint a farkasok, kurvákhoz hasonlók, kárhozatra ítéltek.[121] A modern antiszemitizmus azonban ehhez még hozzátett. A 19. század közepén a Magyarországon élő zsidókra vonatkozó sztereotípiákat báró Eötvös József elemezte.[122] Ezek az előítéletek megismétlik az ókori és középkori sztereotípiákat (romlottak, fukarok, pénzéhesek), de már az éppen születő modern nemzet ellenképeként is megjelennek (nemzetidegenek).

A történeti elemzések mindig hangsúlyt helyeznek arra, hogy az antijudaizmus és a modern antiszemitizmus közé nem tehető egyenlőségjel, mert az ókori

118 Kovács 2010. Bővebben Erős 2007 és Bigazzi 2013.
119 Adorno–Frenkel-Brunswik–Levinson–Sanford 1950.
120 Allport 1977.
121 Idézi Görög 1991, 98–99.
122 Eötvös 1840/1981.

judeofóbia, bár tartalmazta már azoknak az előítéleteknek egy részét, amelyek később a zsidóellenesség állandó alkotórészévé váltak, lényegét tekintve mégis más, mint a keresztény antiszemitizmus.[123] Ez utóbbi elsősorban vallási alapokra épült, és a célja a zsidók vallási elkülönülésének megszüntetése volt. Az egyház által megszabott vallási norma azonban társadalminorma-értékre emelkedett, ami azzal járt, hogy a társadalom peremére szorított zsidók mindennapjait üldöztetés, pogromok és kiűzetés fenyegette.

Kovács András az antiszemitizmus-elméleteknek két típusát különíti el. A *szubsztancialista* elméletek azt feltételezik, hogy a zsidóellenesség minden történeti formája ugyanazon gyűlölet- és ítéletrendszernek a megnyilvánulásai, és elsősorban az antiszemita egyén belső szükségleteiből táplálkozik. Ide tartoznak a pszichológiai elméletek is. Lélektani szempontból ugyanis nem tehető megkülönböztetés, hiszen pszichodinamikáját tekintve ezek a stratégiák inkább az idegenséggel szembeni attitűdök (előítéletesség és sztereotípiák) fokozataiként értelmezhetők, vagyis a változatos formai jegyek mögött nagyon is hasonló motivációkra lelünk, melyek legfőképp a (keresztény vagy nemzetként értelmezett) csoportok identitáskonstrukciós folyamataival hozhatók összefüggésbe. A pszichológiai vizsgálatokból az is kiderült, hogy ezen előítélet társadalmi elfogadottságához valójában nincs szükség zsidókra, és az antiszemita diszkurzus tovább éléséhez nincs szükség antiszemitákra sem![124]

Az antiszemitizmus-elméletek másik nagy csoportját (ide tartoznak a történeti, szociológiai, politológiai elméletek) a *posszibilista* szemlélet jelenti. A modern antiszemitizmust olyan „új formaként" értékeli, amely nemcsak egy, hanem további más tényezők közrejátszását is feltételezi. A csoportok közötti viszonyok folyton változnak, és a zsidókra irányított előítéletes projekciókat ez a változékony feltételrendszer teszi lehetővé.[125] Vagyis itt nem az egyéni, hanem a társadalmi folyamatok és interakciók szintje kap nagyobb hangsúlyt. Ugyanakkor ez az elméleti irányzat sem vitatja azt, hogy a modern antiszemitizmus nem jöhetett volna létre a keresztény egyházak évszázados zsidóellenes „propagandája" nélkül. Véleményem szerint a szociálpszichológiai elméletek legfőbb hiányossága éppen az, hogy erről a folyton változó történeti kontextusról nem akar tudomást venni. A történeti pszichológia az a terület, ahol mindkét szempont összeegyeztethető. Hiszen az antiszemitizmusnak kétségtelenül vannak és

123 Kovács 1999, 12.
124 Marin 2000.
125 Kovács 1999, 25.

voltak állandó strukturális jegyei, ugyanakkor a körülményeknek alapvető jelentősége van abban, hogy az antiszemitizmus háttérdiszkurzusként folyik vagy pogromként nyilvánul meg.

Az antiszemitizmus pszichoanalitikus magyarázatai

Az antiszemitizmus pszichoanalitikus magyarázatait két csoportra oszthatjuk. Az egyik az Ödipusz-komplexusból indul ki, a másik az újabb narcizmus-elméletekből.[126] Freudról tudnunk kell, hogy soha nem készített elméleti vagy klinikai analízist sem az antiszemitizmusról, sem a nácizmus jelenségéről. 1938-ban megjelent tanulmányában mégis számot vetett a korszakban felmerülő leggyakoribb vádakkal, és ennek lélektani magyarázatát is adta.[127] Az egyik legősibb keresztény vád a zsidókkal szemben, hogy meggyilkolták Jézust. Freud ezt a szimbolikus apa (a zsidó vallás mint „apavallás") és a fiú (kereszténység mint „fiúvallás") között feszülő ödipális (azaz Ödipusz-komplexusból eredő) indulatokra vezette vissza. Az antiszemitizmus Freud szerint egy tudattalan folyamat megnyilvánulása. Mivel az antiszemita ember a saját apja elleni indulatait nem élheti meg (társadalmilag tiltott), ezért a gyűlöletet a zsidókra vetíti. Vagyis a tudat számára elfogadhatatlan ösztönigényeket projekcióval (a rosszindulat másik emberre vetítésével) hárítja el.

Az Ödipusz-komplexus, mely a fiúk apjuk elleni lázadásáról szól, hogy elnyerjék anyjuk szeretetét, a maga korában forradalmi elmélet volt. Minden kritika ellenére azonban, mely a freudi elmélettel szemben valaha is megfogalmazódott, a pszichoanalízisben észre kell vennünk azt a történetet is, amit az emberi pszichéről elmond nekünk. Durkheim kezdte el azt a modern diszkurzust, hogy az ember nehezen boldogul az őt körülvevő társadalomban. Erről részletesen írt akkor, amikor az öngyilkosság társadalmi okait vizsgálta. Freud folytatta ezt a diszkurzust, és hozzátette, hogy az ember számára elviselhetetlen társadalmi normák (melyeket az apák, azaz az autoritások) kényszerítenek a gyereikre (de legfőképp a fiúkra), neurózist váltanak ki. Vagyis ha a freudi gondolatot a korszak kontextusába illesztjük, akkor az antiszemitizmus tulajdonképpen azon autoritások elleni gyűlölet elfojtásáról szól, akik ellen tilos volt lázadni.

126 PFITZNER 2011.
127 FREUD 1987.

Freud elméletének fonalát tovább vitte Otto Fenichel, aki arra következtetésre jutott, hogy a fasiszta antiszemitizmus túldeterminált történelmi jelenség, két legfőbb jellemzője az autoritarianizmus és az osztálykonfliktusok elkendőzése.[128] A pszichológiai determinizmus abból indul ki, hogy viselkedésünk, mentális működésünk mindig valamilyen (pszichológiai vagy nem pszichológiai) esemény eredménye. Egy ember viselkedésének magyarázatához azonban nem elég egyetlen okot feltételezni, hanem többszörös oksággal kell élnünk, más szóval az adott jelenséget túldeterminálnak tekintjük. Fenichel értelmezésében az antiszemitizmus a nemzetközi osztályharc egyik eszköze volt. Azáltal, hogy a bűnbak szerepét a zsidókra osztották, el tudták terelni a tömegben szunnyadó forradalmiságot és radikalizmust. A „zsidó" alakja ezért olyan projekciós figurát jelentetett, amely lehetőséget adott az antiszemitáknak arra, hogy minden rosszat rávetítsenek. A zsidókra vetített tulajdonságok az antiszemiták azon elfojtott személyiségrészét tükrözik, amelyet a tudatosság elől el akartak rejteni. Az antiszemitizmus itt úgy jelenik meg, mint a tudatos manipuláció eszköze. A későbbi analitikus magyarázatokra azonban nem ez a jellemző.

1944-ben az Egyesült Államokban két tudományos szimpóziumot rendeztek az antiszemitizmus kutatási eredményeiről. A társadalomtudományi tanácskozást New Yorkban az American Jewish Committee szervezte, melyen többek között Gordon Allport, Kurt Lewin, Max Horkheimer és Theodor Adorno is részt vettek. A júniusi San Franciscó-i pszichiátriai szimpóziumon jelen volt Horkheimer, Adorno, Fenichel és Ernst Simmel is, aki 1946-ban jelentette meg a szimpóziumkötetet. Ennek az eseménynek azért van jelentősége, mert az autoriter személyiség elméletének gondolati csírái N. Sanford és D. Levinson itt tartott előadásában vetődtek fel először (egylőre még Adorno nélkül), és Ernst Simmel is itt publikálta híressé vált antiszemitizmus-tanulmányát.[129]

Simmel szerint egy antiszemita mindig abból indul ki, hogy a zsidók rosszindulattal vannak a nem zsidókkal szemben, ezért kell üldözni őket.[130] A zsidók elleni gyűlöletet három dolog hajtja: valóságvesztés (menekülés a realitástól), én-vesztés (az én értékének válsága), és illuzórikus eszmék (mindenért a zsidók a felelősek) tömegőrületté alakítása. Horkheimer szerint Simmel volt az első, aki a »tömegőrület« (*Massenwahn*) fogalmának kapcsán megmutatta, hogy a fajgyűlölet pszichiátriai értelemben sokkal közelebb áll a pszichózishoz (valóság-

128 FENICHEL 1940, 24–39.
129 WALTER-BUSCH 2010, 125.
130 SIMMEL 1946, 58–100, itt 77.

vesztés), ezen belül is legfőképp a paranoiához (téveszmék), mint a neurózishoz (szorongásos zavar).[131] Simmel fenomenológiája egyébként sok hasonlóságot mutat a ma borderline-nak nevezett személyiségzavar leírásával. Otto Fenichellel szemben azt állította, hogy az antiszemitizmus nem tömegneurózis, hanem tömegpszichózis, egy kollektív paranoia, amely lehetővé teszi, hogy a primitív gyűlöletimpulzusokat a zsidókra vetítsék.

Az antiszemita ember az elviselhetetlenné lett valóság elől menekül, vagyis pszichózisának kiváltó okait mindig a reális történésekben kell keresni.[132] Azzal, hogy nyomorúságát másra vetíti, úgy érzi, önértékelését helyreállította, vagyis a probléma megoldódott. (Freudi fogalommal ezt „Schiefheilung"-nak, látszólagos orvoslásnak nevezik.) Simmel állítása szerint azonban az antiszemita egyáltalán nem pszichotikus, hanem normális. Csak akkor veszíti el a normalitását, ha csatlakozik a tömeghez, ahol mindenki hisz az őrületben.[133] A tömegben találja meg azt az érzést, hogy a külvilág problémái felett hatalma van, másrészt pedig pusztító ösztönei szabad utat kaphatnak, köznyelven: kiereszthteti a gőzt. A valósághoz tehát a tömegőrület útján tér vissza, ahonnan egyébként a magános pszichotikus menekülne.[134] A tömegpszichózis tehát nemcsak a realitástól védi az antiszemitát, hanem attól is, hogy a teher alatt az elméje megbomoljon. A folyamat egyszerűbben szólva a félelem kezeléséről szól, mely minden ember számára őrületté válhat, ez alapvető emberi jellegzetesség. A tömeg azt az illúziót adja, hogy a félelem uralható.

Rudolph Loewenstein azonban óva intett attól, hogy az antiszemitizmust meggondolatlanul az elmebetegségekkel vegyük egy kalap alá, hiszen lehet valaki neurotikus anélkül, hogy antiszemita lenne, és lehet valaki antiszemita anélkül, hogy neurotikus lenne.[135] Nem lehet egy kollektív vélemény radikalizálódását kizárólag személyes okokkal magyarázni. Mielőtt a változás bekövetkezik, a bizalmatlanság már jelen van, és ez már aktív az antiszemitizmus előjelének tekinthető.[136]

A pszichoanalitikus szakirodalom kapcsán mindenképpen szólnunk kell még Béla Grunberger és Pierre Dessuant kilencvenes években írt antiszemitizmus-elemzéséről is.[137] A vaskos kötet a keresztény antijudaizmus, a narcizmus

131 HORKHEIMER 1948, 485.
132 SIMMEL 1946, 74.
133 SIMMEL 1946, 68.
134 SIMMEL 1946, 71.
135 LOEWENSTEIN 1952, 13.
136 LOEWENSTEIN 1952, 38f.
137 GRUNBERGER–DESSUANT 2000.

és az antiszemitizmus közötti kapcsolatot elemezte. Jelentősége leginkább abban áll, hogy a szerzők olyan gondolatokat fogalmaztak meg, melyek később külön kutatási ágakban merültek fel. Grunberger szerint az antiszemitizmus egy olyan érzelem, melynek intenzitása változó, belső magja azonban (a narcisztikus sértettségre adott reakció) minden antiszemitizmus esetében állandó.[138] Ez a gondolat (mely egy attitűd esetén az érzelmi komponensre helyezi a hangsúlyt és az énkép értékelésével hozza összefüggésbe) elébe megy azoknak a legújabb kutatásoknak is, mely a kollektív narcizmus és az agresszió közötti összefüggést vizsgálják.[139] Grunbergerék számos párhuzamot vontak a keresztény antijudaizmus és Hitler faji alapú antiszemitizmusa között (például a tisztátalanság megszüntetése, idegenellenesség, zsidók eltávolítása és kizárása). A zsidók teljes elpusztításának célja ebben az értelmezésben pszichológiailag determinált folyamatot mutat. A szerzők fontos pszichodinamikai tényezőként emelik ki a narcizmust. Jézust, mint a judaizmussal szemben fellépő megváltót a tiszta narcizmus (az anya szeretetéhez kötődő érzés) megtestesülésének nevezik. A kereszténység teljes praxisát azonban olyan narcizmusnak nevezik, amely narcisztikus megoldásokat keres a valóság nehézségeivel való szembesüléskor, ezért eleve kudarcra volt ítélve. A megvetés és mássá nyilvánítás narcisztikus reakciók, melyek a narcisztikus ember saját közegével szembeni alapvető kételyét jelzik.[140]

Freud tanítványai (többek között Hermann Imre) mesterükkel szemben az antiszemitizmus jelenségének tanulmányozásában inkább a hatalmi vágy, a belső és külső én konfliktusára figyeltek.[141] Hermann az emberi fejlődésben alapvetőnek tartotta a megkapaszkodás és az elbújás ősi ösztöneit, melyet már a majomkölyköknél is megfigyelhetünk. Minden gyerek fogóreflexszel születik, és ha nincs mibe kapaszkodnia, akkor ez soha el nem felejthető megrázkódtatást okoz.[142] A test és (annak kiterjesztése) a csoport határainak állandó keresése alapvető emberi gyakorlat. A határok keresése egyben azt is jelenti, hogy elhatároljuk azt, ami odatartozik, és azt is, ami nem tartozik oda. Hermann szerint a zsidóság a keresztény társadalmak „testén" az idegenség, az „oda-nem-illőség" érzését váltotta ki. Tehát le kellett választani. Az élősdiség, parazitaság valóban az antiszemitizmus legrégibb sztereotípiája, és már az ókorban is létezett.[143]

138 GRUNBERGER–DESSUANT 2000, 11.
139 GOLEC DE ZAVALA–CICHOCKA 2012.
140 GRUNBERGER–DESSUANT 1997, 47.
141 K. Zs. 1991.
142 HERMANN 1946.
143 K. Zs. 1991.

A zsidóság tehát olyan „ellenkép", amelyre szüksége van az emberiségnek, hogy társadalomlélektani válságait levezesse. Keserű következtetés, mellyel sokadszor és újra az empátianélküliség tényéhez jutunk el. Az „eltávolítás" ugyanis a tettesnek nem okoz fájdalmat és lelki problémát sem, hiszen ha „nem-emberektől", hanem „parazitáktól" kell megszabadítani magukat, akkor ez nem számít bűnnek, és nem okoz lelkiismeretfurdalást. Egy antiszemita ugyanis ritkán reflektálja, hogy az általa megbélyegzett személy hogyan éli meg a stigmát.

Hogyan hat az antiszemitizmus az áldozatok pszichéjére?

„Az örök zsidó nem képzelet; ő él és szenved."[144]

Az első világháború alatt és az utána következő több mint húsz évben az antiszemitizmus a közéletben nem tartozott a cenzúrázott tartalmak közé, és senkit nem érdekelt, hogyan hat az antiszemitizmus magukra az áldozatokra. Ma azonban, annak ismeretében, hogy a nácik hogyan váltották valóra az antiszemita „közhelyeket", úgy gondolom, a szalonzsidózás is ízléstelen és kegyetlen. Nem reflektálja, hogy egy ártatlannak tűnő szitok egy másik ember számára identitássérülést okoz. Az antiszemitizmusban rejlő kegyetlenség legtöbbször csak akkor vált ki döbbenetet, ha az előítélet személyessé válik, vagyis valakiről (egy családtag, egy szeretetre és tiszteletre méltó ember, vagy akár Jézus) kiderül, hogy zsidó volt. Az antiszemita nem reflektálja azt, hogy számára ismeretlen emberekkel szemben bántalmazással él. A szitok a sértett ember(ek) önértékelését kezdi ki, ami akár öngyűlöletbe is átcsaphat.[145] Meggyőződésem, hogy sok embernek a bántalmazó beszéd azért nem tűnik fel, mert az életük hétköznapi tapasztalatát jelenti. Csakhogy a lelki bántalmazás soha nem múlik el nyomtalanul. Sok jel mutat arra, hogy a traumák „fantomjai" tovább kísértenek, és az utódnemzedéket is traumatizálják.[146] A nácizmus pszichológiája az áldozatokról is szól, sőt egyre inkább róluk szól.

A koncentrációs táborokba került foglyokról Bruno Bettelheim írt esszét, és ezzel elsőként törte meg a táborok létezésével kapcsolatos hitetlenséget.[147] 1938-

144 Eötvös 1840/1981.
145 Erős 1999, 252–260.
146 Erős 2017.
147 Bettelheim 1943/1999.

ban a Gestapo elfogta és először Dachauba, majd a buchenwaldi koncentrációs táborba került, de 1939 végén befolyásos amerikai barátainak köszönhetően sikerült kiszabadulnia a lágerből. A táborokban átélt személyes élményeit 1943-ban publikálta, ez volt az első szisztematikus beszámoló és egyben pszichológiai elemzés a koncentrációs táborok belső világáról.[148] Az írás forrását egyrészt saját élményei jelentették, másrészt pedig a rabokkal (kb. 600) folytatott beszélgetések anyagai. Az érdekelte leginkább, hogy szélsőséges helyzetben hol van az a végső határ, amíg a szenvedések elviselhetetlensége nem vezet öngyilkossághoz vagy az elme megbomlásához.

A dachaui táborban, amely nem megsemmisítő tábor volt (később ezt Bettelheim szemére vetették), a foglyokat állandóan figyelték, fegyelemre dreszszírozták, kínozták, terrorizálták, értelmetlen és monoton cselekvésekre kényszerítették. A rabok nem értették, hogy miért kerültek a táborba és azt sem tudták, meddig maradnak ott. A megaláztatások kikezdték az önértékelésüket és személyiségük integritása tartósan sérült. Bettelheim ennek a folyamatnak a fokozatait jegyezte le. A raboknál különböző elhárító mechanizmusok jelentek meg (a történésektől való érzelmi eltávolodás, a kínzókkal való azonosulás, gyermeki regresszióba menekülés), melyek funkciója, hogy a személyiséget megóvják a széteséstől.[149] Mások tragikusan reagáltak: nem tudtak enni, mechanikus végrehajtók, végső esetben öngyilkosok lettek. Sokan melankolikus depresszióba süllyedtek, hebehurgyák, nemtörődömök lettek, másoknál pedig üldözési mánia alakult ki. A rabok érzelmi élete elsivárult, reakcióik teljesen megváltoztak, általános volt az emlékezetvesztés.[150] Ha az ember számára kiderül, hogy az életet nem tudja többé saját hitrendszerével alátámasztani, akkor az egész személyisége szétesik.

Bettelheim személyét, munkásságát és szavahihetőségét azonban komoly támadások érték. Volt fogolytársai, olvasói és kritikusai kétségbe vonták dachaui és buchenwaldi tapasztalatainak hitelességét, és felháborodtak azon, hogy kollaboránsként, maradék autonómiájuktól megfosztott gyermeki lényként írta le őket, míg saját magát „sértetlenné" stilizálta.[151] Bettelheim azonban ez után is számos írásában foglalkozott a holokauszt tanulságaival. Az áldozatoknak felrótta, hogy szervezett ellenállás nélkül hagyták magukat megsemmisítő tá-

148 Erős 2016.
149 Bettelheim 1999.
150 Bettelheim 1999, 98.
151 Erős 2016.

borokba terelni, vezetőik pedig összejátszottak a nácikkal. Meggyőződése volt, hogy a zsidók öngyűlölete, konformizmusa és „gettó-gondolkodása" is hozzájárult a tragédiához. Ezzel a véleményével sok ember haragját vonta magára, még ha ezzel az állásponttal nem is volt egyedül, hiszen Hannah Arendt és Nyiszli Miklós ugyanezzel a váddal éltek.[152] Bettelheim könyve az őt ért kritikák dacára az áldozatirodalom egyik kulcsforrása lett.[153] A háború végén Eisenhower a Németországban állomásozó amerikai tiszteknek kötelező olvasmánnyá tette.

A koncentrációs táborok tapasztalatairól, közvetett és közvetlen utóhatásairól még számos életrajzi írás született. Közülük a legismertebb Viktor E. Frankl bécsi neurológus és pszichiáter *..mégis mondj igent az életre!* (1946) című könyve közvetlenül a háború után jelent meg. Szakemberként szenvedélyesen kutatta, hogy miért és hogyan veszíti el az ember az élet értelmességébe vetett hitét. Ez a kutatás számára terápia is volt, hiszen a táborból való kiszabadulása után szembesült először szerettei, köztük terhes feleségének halálhírével. Hosszú időre depresszióba esett, és az általa kidolgozott logoterápia módszere ennek a nehéz életszakasznak a feldolgozását jelentette. Frankl üzenete mindannyiunk számára, hogy a legembertelenebb helyzetben is van az életnek egy lehetséges értelme, amelytől még a szenvedés is értelmet nyerhet.[154]

Primo Levi, olasz kémikus és író életrajzi könyve az áldozatokról szóló irodalom másik fontos mérföldköve. *Ember ez?* címmel Magyarországon is megjelent önéletrajzi könyve.[155] Frankllal szemben őt nem a túlélés, az élet értelmének megőrzése érdekelte, hanem az áldozatok emberi méltóságának elvesztése. A koncentrációs táborok átmeneti lakói a „muzulmánok" (*Muselmänner*), azok az élő halottak, akik a kimerültség, éhezés vagy reménytelenség miatt már közel álltak a halálhoz. Ők jelentették a lágerek arctalan tömegét. Sokan már a táborba érkezés után ebbe az állapotba kerültek, míg más rabok betegség, fizikai erőszak, éhezés vagy túlmunka miatt váltak „muzulmánná". Ezeket az embereket könnyen fel lehetett ismerni, mert letargikusak, közömbösek voltak a környezetük iránt, és többnyire ültek, mert alig maradt jártányi erejük. A legtöbb fogoly kerülte a kapcsolatot velük, mert attól tartottak, hogy a betegség, amelyik letaglózta őket, valószínűleg ragályos is. A táborokat irányító nácik a szelekciók során először a „muzulmánokat" ítélték halálra.

152 ARENDT 2000 és NYISZLI 2010.
153 ERŐS 2016.
154 FRANKL 1988.
155 LEVI 2014.

Negyven év elteltével Levi élete utolsó könyvében újra visszatért auschwitzi tapasztalatainak reflexiójához.[156] A tábor horrorjának leírása megindító, de azt is jól mutatja, hogy a nyelv mennyire elégtelen médium az emberi határtapasztalatok átadására. Levi szerint azok a megkülönböztető kategóriák (jó és rossz, erkölcsös és erkölcstelen, tettes és áldozat), amelyekkel a hétköznapokban kiszolgáljuk magunkat, valójában használhatatlanok a táborok világának leírásához, hiszen itt nincs fekete és fehér, csak szürke van. A szürke zónában (*Grauzone*) minden erkölcsi mérték és érték szétzilálódik. Az áldozatokból (kápók és kiváltságosok) hóhér lesz, a hóhérokból pedig áldozat. A tábor törvénye mindent felülír: nincs erkölcs, nincs szolidaritás, nincs igazságosság, mert testvériség csak az elvetemültségben lehetséges.[157] Ami marad: a bemocskoltság és a szégyen érzése, hiszen az áldozat hiába elszenvedője a kegyetlenségnek, mindaz, ami történt, vele történt meg. Önmaga bemocskolásának tanúja lett. Agamben szavaival a szubjektum „önmaga szubjektumként való elveszítésének a tanújává válik."[158]

Heinz Lichtenstein (német neurológus, pszichiáter és pszichoanalitikus) az emberi psziché tudattalan folyamatait meghatározó freudi öröm- és realitáselv mellé beemelte az identitáselvet. Lichtenstein szerint az emberek sokkal könnyebben mondanak búcsút az életüknek, mint a (tudattalan) identitásuknak.[159] Ilyen értelemben az identitástól, vagyis az emberi létezés egyik alappillérétől való megfosztás is lehet gyilkosság. A „muzulmán" ebben az értelemben is védtelen és kiszolgáltatott, hiszen minden, ami történt akaratától függetlenül történt meg vele. Ahogy Pintér Judit írja: a trauma átszínezi, elidegeníti, megeszi az átélőjét, az áldozat azzá válik, amit lát.[160] A náci kegyetlenség tehát nem csak emberiesség, hanem identitás elleni bűntett is. Az identitások válsága a 20. és 21. század nehéz öröksége lett az áldozatok és a tettesek számára is, mert a transzgenerációs traumafolyamatok nemcsak az érintettek, hanem a gyerekek és az unokák életét is kísértik.

A holokauszt azonban nemcsak az egyes emberek személyes identitását érintette, hanem a német „nemzeti" identitást is, ennek nyoma a szakmai vitákban is jól követhető. A német történetírás az 1970-es években elsősorban a náci rezsim strukturális vonásaira fókuszált, illetve annak történeti előfeltételeit kutatta. Martin Broszat 1985-ben a nemzetiszocializmus historizálása mellett

156 LEVI 1990.
157 LEVI 1990, 40.
158 AGAMBEN 1998.
159 LICHTENSTEINER 1961.
160 PINTÉR 2017, 51.

érvelt, mert úgy gondolta, hogy a téma köré emelt morális fal hosszú távon nem tartható fenn. Elérkezett az idő arra, hogy a náci múltat integrálják a német történelembe.[161] Vele szemben Saul Friedländer azzal érvelt, hogy ártatlan civilek millióinak megsemmisítése nyelvileg megragadhatatlan esemény, és a holokauszt nem illeszthető a történelem „normál" rendjébe. Hasonlóan érvelt Reinhard Koselleck is, aki szerint a terrort nem lehet megérteni, és nem lehet interpretálni, mert mindaz, ami történt, az emberek belsejében történt, ami a nyelv számára „nem hozzáférhető", ezért az emlékezés számára „nem átadható".[162]

A német történészvitában (*Historikerstreit*, 1986/87) részt vevő kortárs értelmiségieket is a holokauszt szingularitásának kérdése osztotta meg. A vitát Ernst Nolte *Az el nem múló múlt* című cikke robbantotta ki, amely provokatív kérdések sorozatával ostromolva az olvasót azt a következtetést vonta le, hogy a nemzetiszocializmus múlttá válásának útjában azok állnak, akik nem akarják, hogy a múlt „múlttá váljon".[163] Az „Endlösung" körüli viták nemcsak hozzájárulnak a múlt jelenben tartásához, de elvonják a figyelmet más áldozatcsoportokról és az aktuális társadalmi problémákról. Nolte ebben az esszében nem állítások, hanem kérdések formájában akarta meggyőzni az olvasót arról, hogy a náci gyilkosságokat bolsevik gyilkosságok előzték meg. Vagyis Auschwitz egy ugyanolyan élményből fakadt, mint amit a nácik átéltek: az „el nem múló múlt" (bolsevik kegyetlenségeinek) élményéből. A történészvita azonban nem maradt meg a történetiség kérdései mellett, sokkal inkább a német nemzeti identitás válaszútjáról szólt, és a bonni köztársaság politikai kultúrájának fontos kristályosodási pontjává vált: az egyik tábor az elmúlt évtized szociálliberális szemléletét akarta revízió alá venni, míg a másik tábor fenntartotta a holokauszt egyediségének balliberális konszenzusát, és a náci múlttal szembehelyezkedő kollektív identitás alapjává akarta tenni.[164]

Hitler antiszemitizmusa

Az antiszemitizmusról szóló pszichológiai és történeti szakirodalom harmadik nagy témája Hitler zsidógyűlölete, és annak szerepe a holokauszt bekövetkezésében. A pszichológusok számára ez nem kérdés, a vita sokkal inkább arról szólt, hogy Hitler *miért* és *mikor* vált fanatikus antiszemitává. A történészek ezt másként látták.

161 BROSZAT 1985.
162 KOSELLECK 2003.
163 NOLTE 1986.
164 A holokauszt fogalmáról és szingularitásának kérdéséről lásd KISANTAL 2012.

Az 1980-as években a történészek között folyó vita tárgya az volt, hogy Hitler adhatott-e parancsot „a zsidókérdés végső megoldására". Az *intencionalista* álláspont szerint Hitler már antiszemita világnézetének kikristályosodása idején is, de legkésőbb az 1920-as évek elejétől eleve úgy akarta elpusztítani a zsidókat, ahogyan ez a valóságban meg is történt. A zsidók elpusztításának gondolata persze már 1933 előtt is létezett, ez azonban nagy valószínűséggel csak homályos absztrakciókban öltött alakot – mint azt Ian Kershaw bemutatta –, és általában egyéb más tervekkel párosult (például kitelepítés, lassú kiirtás).[165] A *strukturalista* történészek szerint azonban Hitler antiszemitizmusa önmagában nem lehet magyarázata annak, hogyan született meg a „zsidókérdés végső megoldása", a választ sokkal inkább a rendszer kumulatív és feltartóztathatatlan radikalizálódásának elemzése adhatja meg.[166]

A témában a legfrissebb kutatást ezzel kapcsolatban Christopher Browning végezte, aki egy detektív alaposságával gyűjtötte össze a korabeli dokumentumokat és beszámolókat. Arra a következtetésre jutott, hogy Hitler nem utasítást adott, hanem ideológiai utalásokat tett arra vonatkozóan, hogy mi lenne a „kívánsága".[167] Persze ez nem öltött konkrét felszólító formát, inkább a jövőre vonatkozó figyelmeztetések, fenyegetések vagy jóslatok formájában hangzott el. A körülötte dolgozó beosztottak pedig maguk gyártottak a ködös utalásokból konkrét utasításokat. Bár úgy tűnik, az „előresietó engedelmesség" mindenképp fontos pszichodinamikai tényező lehetett, de ne felejtsük el, hogy Hitler a zsidókkal kapcsolatos politika minden lépését kontroll alatt tartotta.[168] Browning szerint, ha kíváncsiak vagyunk arra, hogy mi járt Hitler fejében, akkor azt kell megnéznünk, hogy mit csinált Himmler.[169]

A pszichológiai mainstream szakirodalomban a genocídiumhoz vezető út Hitler személyes élettörténetével került összefüggésbe, és meglehetősen ritka kivétel a történeti környezet elemzése. A holokauszt sokszor úgy jelenik meg,

165 KERSHAW 2003. 320–352.
166 Vö. MOMMSEN 1981, 65.
167 BROWNING 2004.
168 Az előresietó engedelmesség (öngleichschaltolás) jelenségére már Ian Kershaw Hitler-életrajzában is találunk utalást, és a funkcionalista történészek szerint is a rendszer dinamikájának fontos alkotórésze volt.
169 BROWNING 2004, 606.

mint a vezér egyéni lélektani problémájának szimbolikus megoldása. A projekciós fantáziák mögött rejlő *hasítás* legtöbbször arra irányul, hogy a kellemetlen, kínzó személyiségtartalmaktól az érintett (Hitler) megszabaduljon. Az „elpusztítandó zsidók" Alice Millernél a bántalmazó apa miatt átélt áldozatiság elhárítását jelentik, Fromm-nál a nekrofil karakter elpiszkolódástól való félelmével kerülnek összefüggésbe, Binionnál pedig az anya feltámasztásának tudattalan vágya vezet el a fantáziák láthatatlan világából a megvalósuláshoz.

A gyermekkorból levezetett pszichoanalitikus elméletek mellett azonban vannak olyan koncepciók is, amelyek a háború és a vereség traumájával hozzák összefüggésbe a zsidók megsemmisítésének célját, és ezek nem csak individuál-, hanem szociálpszichológiai szempontokat is beemelnek. Ennek egyik példája Gerhard Vinnai német szociálpszichológus, aki szerint Hitler legmeghatározóbb élettapasztalata az első világháború volt, ezért politikai világképe és antiszemitizmusa nem választhatók el a traumától.[170] Ennek nyomán alakultak ki azok a személyiségjegyek, amelyek ennek az embertelen ideológiának a kialakulásához vezettek. Vinnai szerint 1918 előtt Hitler nem volt meggyőződéses antiszemita, csak a háború alatt vált azzá. Bár őt is magával ragadta az „Augusterlebnis" romantikája, de hamarosan jött a kijózanító valóság. Sok sorstársához hasonlóan képtelen volt arra, hogy a háború traumatikus élményeit feldolgozza, és ez vezethetett oda, hogy áldozatból (a traumatizált katona) maga is agresszor lett. A zsidókban látta azokat a „gonosztevőket", akik az embereket háborúba kényszerítették. Ők lettek „Az ellenség", akit bármely eszközzel (de legfőképp gázmérgezéssel – utalás Hitler gázmérgezésére) meg kellett semmisíteni. Vinnai szerint az 1918-as vereség híre indította be Hitlernél az „őrült" antiszemitizmust. A fegyverletétel volt a „narcisztikus seb", és a zsidók elpusztítása tulajdonképpen a „narcisztikus bosszú". 1941-től, amikor egyre nyilvánvalóbb lett az, hogy a háború nem biztos, hogy győzelemmel zárul, egyre nagyobb erőfeszítéssel igyekeztek megsemmisíteni a zsidókat. Hitler a vezérkari szálláson (FHQ) egyre többször beszélt a „zsidókérdés" megoldásáról. A Szovjetunió elleni hadjárat előtt azt mondta: „A halált csak halállal lehet legyőzni."[171] Ez jól mutatja Hitler (háborús) logikáját: a megsemmisüléstől való félelmet csakis megsemmisítéssel lehet legyőzni. Egyszerűbben szólva, ebben a drámában csak két szerep van: valaki vagy a kontroll (a másik feletti hatalom)

170 VINNAI 2006, 21–29.

171 HITLER 1980, 75. Idézi VINNAI 2006.

birtokosa vagy áldozat. Ha elvész a kontroll, akkor csak a másik szerep marad: az áldozaté. Az áldozatnak ezért kell az agresszor szerepébe lépni.

Vinnaihoz hasonlóan Hitler antiszemitizmusának radikalizálódásában az 1918-as vereség jelentőségét emeli ki Bokor Miklós és Wiener Pál magyar nyelvű pszichoanalitikus tanulmánya.[172] A szerzők szerint nincs jelentősége annak, hogy Hitler az első világháború előtt antiszemita volt-e vagy sem, mert a paranoid reakciót a háborús vereség váltotta ki. A *Mein Kampf* sokat idézett mondata alapján: „Ma is úgy hiszem, hogy a mindenható Teremtő szellemében cselekszem: Ha megvédem magam a zsidókkal szemben, akkor az Úr művéért harcolok."[173] Saul Friedländer ezt a (meglehetősen narcisztikus) kijelentést a nácik „megváltó jellegű antiszemitizmusának" példájaként idézi, amely a 19. századi romantikus rasszista nacionalizmusból ered, amely a völkisch mozgalomban csúcsosodott ki.[174] Hitler völkisch típusú ideológiája lényegében archaikus narcisztikus értékeket elevenít fel (anyaföld, vér, közösség, tisztaság).[175] A völkisch szentimentalizmus célja pszichológiai értelemben egy konfliktusoktól mentes fúziós állapot elérése (regressziós nosztalgia), amely elutasítja a (gépesített) modernitás fenyegető világát, és a természet ősi értékeihez akar visszatérni.

Ebben a mozgalomban született meg a germán férfi ideálja is, aki szép, egészséges, közel áll a természethez, és hősies. A völkisch értékek tulajdonképpen a zsidóknak tulajdonított negatív vonások ellentéteként fogalmazódtak meg.[176] Az ilyen típusú identitáskonstrukció komoly narcisztikus kielégületlenségről tanúskodik, és akkor jelenik meg, ha a valóság a csoporttagok számára mitikus jelleget ölt.[177] Bár a közösség szorongása a közösséghez kapcsolódik, mégis mindig a csoport tagjainál nyilvánul meg. A völkisch ideológia a valóság elviselhetetlen világából egy mitikus világba menekített, ahol a saját érték soha nem veszhetett el, ahol a világ az abszolút jók és abszolút rosszak antagonizmusára hasadt. Az abszolút jó, azaz a saját faj imádása azonban azt az implicit tartalmat hordozta, hogy ha az ember önmagát szereti, akkor másokat nem szerethet.[178] A faji érték tehát abszolút érték is. Aki nem kiválasztottnak született, az tisztátalannak számított és soha nem tisztulhatott meg. A tisztátalanságtól – a völkisch elkép-

172 BOKOR–WIENER 2012, 49–56.

173 HITLER 1943, 70.

174 FRIEDLÄNDER, 1996.

175 BOKOR–WIENER 2012, 66.

176 BOKOR–WIENER 2012, 108.

177 BOKOR–WIENER 2012, 110.

178 BOKOR–WIENER 2012, 111.

zelés szerint – meg kell szabadulni. Ez a purifikációs gondolat komoly kohéziós erőt kölcsönzött a mozgalmaknak. Vinnaihoz hasonlóan Bokor és Wiener is amellett érvelnek, hogy a zsidók elleni egyre kegyetlenebb politika a háborús vereség fenyegető közeledtével erősödött föl, az egyre fenyegetőbb kudarc miatt indított bosszúhadjárat áldozatai a zsidók lettek.

A náci genocídium alapját képező faji ideológia irracionalitását, mint a fenti munkákból is kiolvasható, nem fogjuk Hitler pszichéjéből megérteni. Az elkövetők és náci szimpatizánsok gondolat- és érzelemvilágáról azonban sok minden érthetővé válik, ha megvizsgáljuk az antiszemitizmus szerepét ebben a mitikus világrendben. Hitler antiszemitizmusának kérdését az identitás értelmezési keretébe illesztve ugyanis láthatóvá válnak azok a dinamikák, melyek az előítélettől a felfoghatatlan kegyetlenség rendjének napi gyakorlatához vezethettek.

Bécs, ahol Hitler az ifjú éveit (17–24) töltötte, a századforduló utáni években a modernitás ellentmondásainak hazája volt. Az antimodern (konzervatív–katolikus) társadalmi keretfeltételek között, annak ellenében mégis hihetetlen erővel virágzott fel a bécsi modernitás alkotóereje. Az Osztrák–Magyar Monarchia fővárosa fokozatosan lemaradt a metropoliszok versenyében. A soknemzetiségű migrációs társadalom, illetve a „német Bécs" megteremtésére irányuló politikai elvárások közötti feszültségek feloldhatatlannak bizonyultak. Az antiszemita, szlávellenes, „német" nemzeti mentalitás vált dominánssá.[179] A nemzeti mozgalmak erősödésével vezetői rétegeik egyre inkább radikalizálódtak, és egyre nagyobb teret nyert a nemzeti konfliktusok témája. Bécshez hasonlóan a közép-európai nagyvárosok a 19. század második felében nem váltak olvasztótégellyé, hanem a nemzeti sovinizmusok, etnikai és társadalmi ellentétek, a rasszizmus és az antiszemitizmus csataterei lettek.[180] A nemzeti homogenizációs törekvések Közép-Európában nem egységet, hanem versenyhelyzetet teremtettek az identitások között.

A 19. század végén formálódó modern antiszemitizmus különlegességét nemcsak a fajelmélet jelentette, hanem a nacionalizmussal való összekapcsolódása is, hiszen a nemzeti identitások (konkurens) ellenképeként jelent meg.[181] A zsidók ebben a kontextusban az idegenség megtestesítőivé váltak, akik a nemzet fennmaradását és túlélését veszélyeztették. Az első világháború után a völkisch és nacionalista pártok programjában, de legfőképp az NSDAP (1920 után) és a Deutschnationale Partei esetében, az antiszemitizmus ideológiai kötőelemet jelentetett a pártok között. Gyógyírt jelentett azoknak, akik a nemzet pusztulásától féltek, és azoknak is, akik magyarázatot kerestek a gazdasági és társadalmi problémákra, de a modern társadalmak komplexitása miatt egyebet nem találtak, mint egy-két bűnbakot. Az NSDAP pártprogramjában 1920 óta gyakorlatilag minden benne volt, ami a 19. századi pamfletekben szerepelt. Ezek a pontok a zsidók idegenségére, faji eredetük (negatív) eltérésére és az országból való eltávolításukra irányultak.[182]

Roger Griffin brit történész sokkal részletesebben bontja ki ezt a problémát. Bár a nevét elsősorban a fasizmus-elméletek kapcsán ismerhettük meg, mégis úgy gondolom, Hitler, illetve a nácik antiszemitizmusának szempontjából nagyon lényeges információkkal szolgál az általa kidolgozott palingenetikus fasizmus-elmélet. Griffin szerint a fasizmus egy olyan ideológia, melynek érzelmi hajtóereje egy mitikus magból ered. Ebbe a kategóriába sorolja a nemzetiszocializmust, az olasz fasizmust, a magyar nyilaskeresztes eket, a romániai Szent Mihály Arkangyal Légiót és még sok más európai kortárs és jelenkori mozgalmat is. Vagyis Griffin fasizmus-fogalma generikus értelmű, azaz a mozgalmak közös magját keresi. A fasiszta világkép mindig valamilyen fenyegetésre épül, és a nemzet végső pusztulását (dekadencia) vizionálja, melyből csakis forradalom útján lehet kijutni. Ez vezethet el a nemzet újjászületéséhez (palingenezis), az új rend és az új ember megszületéséhez. A fasizmus alapját jelentő ultranacionalizmus tulajdonképpen a szekuláris politika radikális szakralizálását jelenti, ami együtt jár a mássággal szembeni radikális eljárásokkal, legitimálja a kizárást, az izolációt, végső formájában a tömeggyilkosságot.

Sokáig csaknem minden prominens fasizmuskutató egyetértett abban, hogy a biológiai, faji antiszemitizmus a náci ideológia egyedülálló jellegzetessége volt. A legújabb kutatások azonban ennek ellentmondó eredményt hoztak. Az olasz fasizmusról kiderült, hogy a korai években egyik jellegzetessége volt szlávellenessége, de a rasszizmus leginkább a gyarmati politikában érthető tetten, az 1937-es első gyarmati törvényben, ahol a szexuális érintkezés tilalma is megjelent. Az olasz felsőbbrendűség diszkurzusában azonban már az első világháború előtt is voltak rasszista felhangok és az is kiderült, hogy az olasz antiszemitizmus sem tekinthető náci „importnak".[183] A rasszizmus minden fasiszta mozgalom és párt gyakorlatára és ideológiájára jellemző volt és jellemző ma is. Ahol a fa-

179 VÁRI 2000.
180 SCHORKE 1998.
181 KIENZL 1983, 14.
182 A 25 pontos program szövege elérhető itt: http://www.documentarchiv.de/wr/1920/nsdap-programm.html (letöltve: 2019.08.12.)
183 Bővebben SCHNEIDER 2000, COLLOTTI 2003, SCHLEMMER és WOLLER 2014.

sizmus hatalomra kerül, ott a rasszizmus általában hamar politikai maximává válik.[184] Kallis és Griffin egybehangzó állítása szerint nincs fasizmus rasszizmus nélkül, és ez a rasszizmus minden esetben a nacionalizmusban gyökerezik.[185] A modernizált államokban a rasszizmus biológiai (látszólag) tudományos köntösben jelentek meg, míg a tradicionális társadalmakra inkább a kulturális vagy spirituális-vallási rasszizmus, az idegenség és társadalmi hierarchia archaikus formái jellemzők. A rasszizta jellegű nacionalizmus már magában rejtette a társadalmi in- és exklúzió mechanizmusait, és a múltat a jelen és a jövő értelmezési keretévé emelte, ez által lehetséges kapcsolódási pontot jelentett más nacionalista és konzervatív pártok felé.

A rasszizmus azonban önmagában nem feltétlenül jelenik meg pusztító formában, és persze nem azonos az antiszemitizmussal sem. Bár szélsőségessé válhat, de ez még nem fasizmus. A fasizmust Griffin és Kallis szerint a palingenetikus utópia különbözteti meg. A benne rejlő rasszizmus dinamikáját az a fenyegetettség érzés hozza létre, amely minden idegenséggel szemben irtó hadjáratot (megtisztulást) hirdet, a gyilkosságra pedig a faj (értsd nemzet) megmentése ad felhatalmazást. A fasizmus akkor jelent igazi veszélyt, amikor a politikai cselekvést meghatározó életstílussá és erőszakhabitussá válik.[186] A fasizmus abból indul ki, hogy az elkerülhetetlen forradalom végén – ahogy Bokor és Wiener írja – az emberi faj arisztokratái győznek majd.[187] A rasszista szupremácia célja azonban csak a fasiszta mozgalmak kezdetein korlátozódik a saját nemzetre. Metamorfózisuk során ezek a mozgalmak ideológiailag rendre átlépik a nemzeti határokat, és szupranacionális óriás terekben gondolkodnak, amelyet az „új ember" (azaz ők maguk) népesít be.[188] A belső folyamatok külső sikerét segítette Hitler és a Wehrmacht előretörése az 1930-as évek végén. Akkor úgy nézett ki, hogy német hegemónia és egy új, faji alapú politikai rend alakulhat ki Európában. A német csapatok megérkezésével ezek az európai kis fasiszta csoportok egyszerre jelentőséget nyertek és főként Kelet-Közép- és Délkelet-Európában lehetőséget kaptak arra, hogy eszméiket megvalósítsák és megmutassák igazi arcukat.[189]

A legújabb kutatások fényében (és ide értem a pszichológiai kutatásokat is) jól látszik, hogy a náci (Griffin besorolása szerint fasiszta) önértelmezés és az

184 SCHLEMMER és WOLLER 2014, 126.
185 KALLIS 2009.
186 REICHARDT 2004.
187 BOKOR és WIENER 111.
188 SCHLEMMER és WOLLER 2014, 144.
189 SCHLEMMER és WOLLER 2014, 143.

antiszemitizmus egymással komplementer viszonyban vannak. Ahogy a francia rasszizmus-kutató, Colette Guillaumin írja, a „faj" a változékony jelentéseknek olyan klasztere, amelyben a lényegi jelentés soha nem változik.[190] A „zsidó" az idegenség szimbólumává vált szinte mindenütt, kiváló ellenkép lett a saját nemzetkép megalkotásához. Lutz Hoffmann szerint a nacionalizmus és az antiszemitizmus szimbiózisa német nyelvterületen a nemzet romantikus konstrukciójából vezethető le, amely alkalmatlan volt arra, hogy a modernitásba való társadalmi átmenetnek pozitív értelmet adjon. Ahhoz, hogy az organikusan fejlődő nép romantikus elképzelését fenn tudják tartani, az ennek ellentmondó társadalmi valóságrészeket le kellett hasítani (lásd szláv népek, romák, zsidók).[191] Erich Voegelin kortárs politológus éles szemmel látta át, hogy egy faji alapon elképzelt közösségnek mindig ellenpont kell, „faj" és „ellenfaj" mindig egyszerre jönnek létre. A faji gondolat szempontjából ugyanis soha nem a zsidó önnön lénye(ge) a fontos, hanem az, hogyan állítható szembe a saját fajról alkotott elképzeléssel.[192] Ilyen értelemben vezeti be Klaus Holz a „nemzeti antiszemitizmus" fogalmát, amely tulajdonképpen a modern antiszemitizmus lényegét ragadja meg.[193]

Az identitásfolyamatok ezen nyomait ma már a modern empíria eszközeivel is feltárhatjuk. Holz a német területen folyó antiszemita diszkurzusok aprólékos tudásszociológiai elemzésével jutott el a következtetéseihez. Az identitásfolyamatokat kísérő érzelmek elemzése egy másik út, amellyel feltárhatók a csoportközi viszonyok, de legfőképp az az érzelmi orientáció, amely a náci csoportidentitást kísérte.

190 GUILLAUMIN 1992.
191 HOFFMANN 2001, 49.
192 VOEGELIN 1933.
193 HOLZ 2001.

II

ÉRZELMEK A NÁCI PROPAGANDÁBAN

A hagyományos magyarázó elméletek Hitler sikerének okát több tényezőre vezették vissza: a versailles-i szerződésre, a világválságra, Hitler ügyes demagógiájára, az általa alkalmazott szómágiára, a weimari kor gyengeségére stb. De vajon miért volt ilyen hatása Versailles-nak, a világválságnak, a beszédeknek – tehetnénk fel a kérdést. A könyvben nem vállalkozom az okok teljes körű feltárására, itt és most csupán annak a kérdésnek eredek nyomába, hogy *a propagandában milyen szerepe lehetett az érzelmi kommunikációnak, és mennyire alkalmazták tudatosan az érzelmi befolyásolást.*

Talán triviálisnak tűnik az az állítás, hogy a propagandabeszédekkel igyekeztek a választók érzelmeire is hatni. Bár Hitlerről tudjuk, hogy nagy demagóg volt, mindent megígért, a választónak azonban el is kellett hinnie, hogy az ígéretek valósággá fognak válni, vagyis a bizalom érzését kellett előhívnia. Ha előadások alkalmával vagy a tanórákon feltettem a kérdést a hallgatóságnak, hogy szerintük milyen érzelmeket közvetített a náci propaganda, akkor sokféle választ kaptam: félelmet, anyai érzéseket, agressziót, büszkeséget stb. Vagyis a válasz nem is olyan egyszerű, mint gondoltuk. Még nagyobb kihívás ez egy történész számára, aki általában abból indul ki, hogy a történeti szereplők racionálisan cselekszenek, még ha a történelem nem mindig tűnik észszerű döntések sorozatának.

Az első kérdés tehát az, hogyan is kutassunk történeti érzelmeket. Az egyik lehetőség, hogy az érzelmek recepcióját vizsgáljuk, például azt, hogy az adott korszaknak milyen az érzelemvilága (például mely érzelmek kimutatását várja el a közösség és mely érzelmek számítanak tabunak). A másik lehetőség egy adott érzelem korszakbeli vizsgálata lehet, ehhez azonban olyan pszichológiai érzelemelméletet kell választani, amelyik át tudja hidalni a jelen és a múlt közötti kulturális különbségeket. Jelen kutatás először az utóbbi lehetőségre reflektál, vagyis kísérletet tesz a náci ideológia érzelmi magjának meghatározására, második lépésként pedig a központi érzelem történetiségét vizsgálja.

A propagandabeszédek érzelmi elemzésénél arra kerestem a választ, hogy Hitler és Goebbels milyen érzelmeket közvetítettek a választók felé, és ezek az érzelmek hogyan változtak az évek folyamán. A kutató természetesen maga is megkísérel előzetes választ adni az általa feltett kérdésre, így a vizsgálatok elején azt feltételeztem, hogy biztosan találok agressziót vagy félelmet ezekben a beszédekben, és a domináns érzés valószínűleg a harag lehet. Úgy gondoltam, hogy az érzelmek intenzitása is változhatott, mert 1922-ben, a háború utáni időszakban Hitler még valószínűleg több agresszióval élt, mint kancellárrá választásának évében. A kutatások ehhez képest jóval árnyaltabb eredményt hoztak.

A kutatás hipotézisei

Daniel Bar-Tal érzelmiorientáció-elmélete abból indul ki, hogy minden emberi csoportnak vannak sajátosan a csoportra jellemzői érzelmei, vagyis a tagokat nemcsak a csoportról való tudás köti össze, hanem az érzelmek is.[194] Ez az érzelmi alaphangoltság épülhet reményre, félelemre, haragra stb. Ezekkel az érzésekkel azért is fontos foglalkozni, mert hatással vannak a csoporttagok valóságészlelésére, és kontextusként szolgálnak a csoportalapú érzelmek létrejöttében. László János, a tudományos narratív pszichológia egyik megalapítója továbbgondolta Bar-Tal elméletét, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek a csoportérzelmek (például nemzeti érzelmek) mindig a csoport története során jönnek létre, ezért történelmipálya-érzelmeknek nevezte el.[195]

Abból a feltevésből indultam ki, hogy ha ez így van, akkor valószínűleg a náci csoportnak is lehetett érzelmi orientációja, és ezt bizonyára empirikusan is igazolni lehet. Első lépéseként propagandabeszédeket elemeztem, melyek természetesen csak egy részét jelentik mindannak a forrásanyagnak, amelyet át lehetne szűrni, hiszen elemezhetnénk dalokat, plakátokat, tankönyveket és még sok minden mást is. Jelen esetben a náci vezetés oldaláról közvetített érzelmekre koncentráltam, és nem arra, hogy ezek az érzelmek hogyan hatottak a választókra. Egy ilyen elemzés ugyanis jóval hosszabb időt és egészen más forrásanyagot igényelne. Mivel minden kutatás a fogalmak tisztázásával indul, ezért dönteni kellett arról is, hogy milyen érzelemelméletből indulunk ki és milyen érzelmek után kutatunk.

194 Bar-Tal 2009.
195 László 2012.

Érzelemelméletek a tudományban

Az érzelmek szerepének kutatása csak az elmúlt évtizedben kapott jelentősebb figyelmet a társadalomtudományokban. Ha ennek okát keressük, akkor egyrészt vissza kell kanyarodnunk a természettudományos szemléletű emberképhez, mely csak azzal foglalkozik, ami racionálisan magyarázható, empirikusan igazolható és mérhető, illetve ahhoz a vitathatatlan problémához, hogy nagyon nehéz az érzelmekre pontos definíciót adni. Mégis el kell gondolkodnunk az emberről alkotott racionális paradigma fenntarthatóságáról, hisz nem létezik érzelem nélküli tapasztalat, és nem létezik érzelmektől mentes állapot sem, ez biológiai tény. Vagyis a tisztán észszerű döntésekkel élő történeti szereplő egy tudományos fikció, ha pedig ez így van, akkor több kérdés is felmerül:

Hogyan befolyásolják az érzelmek a gondolkodást? Hogyan hat az érzelmi befolyásoltság az emberi cselekedetekre? Mennyiben játszik szerepet az érzelmi hangoltság egy adott történelmi esemény bekövetkeztében és lefolyásában? Milyen tudatformáló erővel hat a világképek érzelmi töltete? Ha az érzelmek befolyásolják az észlelést, akkor ezek az érzelmek mennyiben vezethetők vissza a társadalom, az uralkodó korszellem és gondolkodási stílus hatására, és mennyiben az önös, célracionalizált egyéni motívumokra? Változhat-e, illetve változtatható-e a kétféle motiváció aránya?

A kérdések sok további kérdést szülnek, és ha most összefoglaljuk azokat a pillanatnyi válaszokat, melyek e kérdéssor kapcsán felötlöttek bennünk, akkor talán felsejlik, hogy az emberi rendszerek és cselekedetek vizsgálatában nem hagyható figyelmen kívül az érzelmi tényező. Gondoljunk csak a forradalmakra, hecckampányokra, háborúkra. Ezeket akár érzelmi „kisüléseknek" is tekinthetjük.

Az elmúlt korok tudósainak figyelme csak a 18. század utolsó harmadában, az érzékenység korszakában fókuszált először az érzelmekre. Ute Frevert szerint ennek az a magyarázata, hogy az Én vizsgálata csak a kora újkorban került a figyelem középpontjába, ez pedig magával hozta az alteritások, a „másság" kérdéseit is. Érdekes az is, hogy azt a korszakot, amely a modern individuum és a kapitalista gazdasági formák kialakulásához kapcsolható, mélyen foglalkoztatta az emberi együttérzés és részvét problematikája. Ennek kezdete Adam Smith nevéhez köthető, aki már tizenhét évvel *A nemzetek gazdagságának* megjelenése előtt megírta *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című munkáját. Szerinte a természet az embert nemcsak az önszeretet, hanem a mások iránti együttérzés képességével is felruházta. A szimpátia legfőbb szerepe, hogy lehetővé teszi az emberek társadalmi együttélését, vagyis egy olyan érzelem, amely összetartja a társadalmat.

A tömegek megjelenésével, a tőlük való félelem okán merült fel az a gondolat, hogy az érzelmek felülírják a józan ész szabályait. A tömegember érzelmeinek elsöprő erejére már Le Bon és Freud is felhívta a figyelmet. Később Norbert Elias és Émile Durkheim is megfigyelték, hogy bizonyos – széles körben elterjedt – gondolatok sokkal nagyobb érzelmi intenzitással rendelkeznek, és ezért meggyőző erejük is nagyobb. A csoportfolyamatokban megjelenő érzelmek vizsgálata azonban háttérbe szorult, valószínűleg azért, mert ellentmondott a felvilágosodás azon ideáljának, mely az egyén racionalitásából és függetlenségéből indult ki. Az érzelmekkel foglalkozó szakembereket leginkább az a kérdés foglalkoztatta, hogy az érzelmek biológiailag vagy társadalmilag determináltak. William James, és dán kollégája, Carl G. Lange a 19. század végén úgy vélték, hogy az érzelmek fiziológiai eredetűek. James 1884-ben publikált érzelemelméletében azt állította, hogy az inger először fizikai választ vált ki az emberből, majd ennek tudatosulása után éli át az érzelmet. Vagyis a medve elől nem azért futunk el, mert félünk, hanem azért, mert a testünkben olyan fiziológiai változások mennek végbe, amelyet az agyunk félelemként észlel.

Sok pszichológus azonban nem elégedett meg az érzelmek testi folyamatainak elemzésével, és a kutatások egyre inkább az érzelmek kognitív, azaz gondolkodási folyamathoz kapcsolt szempontjaival foglalkoztak. 1962-ben Stanley Schachter és Jerome Singer arra a kérdésre keresték a választ, hogy az emberek honnan tudják, hogy milyen érzelmet élnek át, vagyis honnan tudják például, hogy a könnyek örömet vagy fájdalmat fejeznek ki? Arra a következtetésre jutottak, hogy érzelem akkor jön létre, amikor az inger vagy esemény által kiváltott általános izgalmat (*arousal*) kiértékeljük. Klasszikus kísérletükkel azt akarták igazolni, hogy az érzelmi élmény bizonyos körülmények között azon múlik, hogy az adott eseményt hogyan értékeljük. A bennünk zajló fiziológiai folyamatok értelmezésében tehát van egy jó adag olyan intellektuális mozzanat, amely a környezetünkből leszűrt tapasztalatokból vagy következtetésekből származik.

Darwin úgy gondolta, hogy az érzelmek az ember veleszületett tulajdonságai, és evolúciós jelentőségük van. De vajon kultúrától, korszaktól függetlenül mindenki ugyanazokat az érzelmeket éli át? Silvan Tomkins a hatvanas években nyolc olyan érzelmet azonosított, mely minden embernél azonosítható és biológiailag meghatározottnak tekinthető. Ugyanakkor az érzelmek nagyon változatosak is, ez tükröződik az emberi személyiségek és társadalmak sokszínűségében. Azt is hozzátette, hogy az érzelmek biológiailag meghatározottak, mégis a kultúra, a történelem, vagyis a napi tapasztalatok függvényében változhatnak. Tanítványai, Caroll Izard és Paul Ekman folytatták a kutatásokat. Ekman az

1960-as években kezdte el tanulmányozni az érzelmek megjelenését az arcon. Azt feltételezte, hogy a kulturális eltérések ellenére biztosan vannak olyan alapérzelmek, amelyek minden ember számára ugyanazt az érzelmi állapotot tükrözik, és ezt az arckifejezések kultúraközi összehasonlításával igazolni is lehet. Kultúraközi vizsgálatokkal valóban sikerült bebizonyítania, hogy hét alapvető érzelem a világ minden táján azonosítható: az öröm, a harag, a meglepetés, az undor, a szomorúság, a félelem és az érdeklődés.

A 20. század végére az érzelemelméletekben egyre nagyobb teret nyert a kultúra szerepének vizsgálata. A nyolcvanas években Peter és Carol Stearn által bevezetett emocionológia (*emotionology*) a konvenciók által alakított normákat és stílusokat kezdte kutatni, mely abból a felismerésből fakadt, hogy az érzelmek reprodukcióját és használatát valójában a társadalmi normák szabják meg. A kulturális szemlélet mellett a kilencvenes években a biológiai alapú elméletek is komoly eredményeket könyvelhettek el. Ezek a kutatások fényt derítettek arra, hogy hol van az érzelmek központja az agyban, és arra is, hogy milyen vezérlőfunkciókat látnak el. Vagyis az érzelmek nem redukálhatók pusztán inger–válasz folyamatokra. Antonio Damasio kutatásai igazolták, hogy az érzelmek feldolgozásában az agyban lévő limbikus rendszerek játszanak szerepet.

Az érzelemkutatások végül arra az eredményre jutottak, hogy értelem és érzelem nem választható szét, és nyilvánvalóvá vált az is, hogy az érzelmek megélésében komoly szerepe van az adott kultúrának és a szocializáció folyamatának. Ahogy Mérő László összefoglalja, az érzelmeknek megvannak a maguk kémiai alapjai, de ha egyszer létrejöttek, akkor működésüket csakis saját szabályszerűségeikből érthetjük meg.[196] Biológiai szempontból ez valóban így van. Történeti szempontból viszont abból kell kiindulnunk, hogy az érzelmek szabályozását mindig az adott kultúra írott és íratlan szabályai határozzák meg. Lehet, hogy megtaláljuk azokat az érzelmeket, amelyeket minden kultúrában ismertek helytől és időtől függetlenül, csakhogy egy-egy érzelemszó alatt nem biztos, hogy ugyanazt az érzést értették, mint ma a mi kultúránkban. Így újra eljutunk ahhoz a megállapításhoz, hogy a szavak előzetes történeti-szemantikai elemzése nélkül egészen más következtetéseket vonhatunk le. Ezen túl az érzelmek kifejezésének is története van, amibe beletartoznak azok az érzelmi reakciók is, amelyek észrevétlen normaként szövik át a kortársak mindennapjait. A következő fejezet célja, hogy a történeti érzelemkutatás lehetőségeit megvizsgálva a náci érzelemkultúra magjának meghatározására tegyen kísérletet.

196 MÉRŐ 2010.

SZEGEDI KÖNYVTÁR 943438 1881 SZEGED

Módszertani modell a náci ideológia érzelmi elemzéséhez

A fent bemutatott érzelemelméletek kapcsán láthatóvá váltak azok a paradigmák, melyek a kutatások elméleti keretrendszerét jelentik. Mivel az érzelmeknek van biológiai és kulturális megalapozottsága is, ezért bármiféle történeti elemzésre vállalkozunk is, mindkét szempontot figyelembe kell venni. Kezdjük most az érzelemfogalmak tisztázásával. Mindenki tudja, mi az öröm, a harag, a szomorúság, és így tovább, ám ha egy földönkívülinek kellene elmagyaráznunk, komoly feladat elé állítana mindnyájunkat. Az érzelmek meghatározása persze nemcsak az átlagembernek okoz problémát, hanem a szakembereknek is. Rossz nyelvek szerint mindenki tudja, mik az érzelmek, kivéve a pszichológusokat. A kihívás nehézségét jelzi azonban, hogy nincs egységes megnevezés, és nincs egységes definíció sem. Választhatunk az *affektus*, az *emóció*, az *érzelem*, vagy a *hangulat* megnevezések közül, melyek többnyire szinonimaként fordulnak elő. Kleinginna és Kleinginna 1981-ben nem kevesebb, mint 92 különböző érzelemdefiníciót gyűjtöttek össze.[197] Ebből a sokaságból pedig 11 kategóriacsoportot tudtak elkülöníteni.[198]

Ebben a fogalmi sokaságban valahogy mégis utat kell találni. Kiindulhatunk abból, hogy az érzelmek kutatásában két alapvető szemléleti csoport különíthető el. Az egyik az érzelmeket olyan részekre redukálja, amelyek már nem érzelmek.[199] Ezek az elméletek nyilván nem használhatók a történeti kutatásban. A másik elméleti megközelítés jóval több lehetőséget kínál, mert az alapérzelmek kultúraközi azonosságaiból indul ki, ezt egyfajta közös emberi alapként kezeli. Az alapérzelmek száma szerzőtől függően öt és tíz között mozog a szakirodalomban.[200] Ha abból indulunk ki, hogy a történelem is egyfajta kultúraköziség (azzal

197 Kleinginna–Kleinginna 1981, 345–379.

198 További vitára adott lehetőséget az emóciók és a hangulatok közötti határvonal meghúzása is. Lazarus a félelem, a harag, a bűn, a szégyen, az undor, az irigység, a féltékenység és az öröm mellett a büszkeséget, a hálát és a szeretetet is az emóciók közé sorolja, a szomorúságot, a depressziót, a maniform expanzivitást és az izgalmat viszont a hangulatokhoz csoportosítja. Az affektív-kognitív kölcsönhatásokban az emóciók, illetve a kogníció primátusáról éveken át folyt a vita Lazarus és lengyel származású kollégája, Robert Zajonc között.

199 Idetartozik Roseman kétdimenziós elmélete, Ellsworth és Smith dimenziónvonásai, Lazarus háromvonásos elmélete, illetve Scherer komponens-folyamat elmélete.

200 Darwin és Woodworth hat alapérzelemről beszél (szerelem, meglepődés, félelem, harag, undor, megvetés). Ekman, mint már ismert, hét alapérzelmet lokalizált, Cattell pedig faktoranalízissel tízet differenciált. Plutchik nyolc elsődleges érzelmet nevez meg, melyek keverékeiből további másodlagos és harmadlagos érzések jönnek létre. Az alapérzelmek kérdésével a svájci

a különbséggel, hogy ezek a kultúrák nem térben, hanem időben különülnek el), akkor az alapérzelem-elméletek viszonylag jól használhatók egy ilyen kutatásban. Egy politikai ideológia érzelmi térképének megrajzolásához ráadásul célszerű korlátozott számú érzelem vizsgálatára koncentrálni, mert különben a vizsgálat parttalanná válhat. Ha azt szeretnénk, hogy a kutatásból nyert eredményeket később más csoportokról szóló elemzési eredményekkel is össze tudjuk hasonlítani, akkor célszerű olyan közös alapról indulni, amely mindezt lehetővé teszi.

Az alapérzelmeket tekinthetjük tehát egyfajta kultúraközi minimumnak. A problémát mégsem oldottuk meg teljesen, hiszen rengeteg más érzelem van. Az egyik felfogás szerint ezek az alapérzelmek keverékeiből jönnek létre.[201] Ez elfogadható, mégis ennél többről van szó, hiszen a történeti kutatásokból (például Ute Frevert munkái) tudjuk, hogy nemcsak az érzelmek, hanem az őket jelölő fogalmak is változtak. Az érzelmek ugyanis hozzájárulnak ahhoz, hogy egyes társadalmi értékek elfogadottá váljanak (például nemzeti büszkeség), és bizonyos cselekményektől visszatartsák az embereket (lásd szégyen, bűn hatása). A kultúra és a nyelv tehát olyan öntőformát jelentenek, melyben az alapérzelmek a kultúra függvényében módosulhatnak. Minden kultúra használja az emberi érzelmeket, és a társadalmi használatnak mindig szabályai vannak. A társadalmi értékrendszerekben jellegzetes érzelmi, gondolkodásbeli és magatartásprogramokat fedezhetünk fel, melyek hosszú évtizedeken, akár évszázadokon át érvényesülnek, állítja Luc Ciompi svájci pszichológus.[202] Vagyis minden ideológia egy kettős rendszerben értelmezhető, hiszen az ideológiához kapcsolt ismeretek egy érzelmi rendszerbe ágyazódnak, melyben a negatív és pozitív érzelmek töltenek be szabályozó funkciót.[203] Egyszerűbben szólva, minden ideológia pozitív

pszichológus, Luc Ciompi is foglalkozik (Ciompi 2005), de az általa alkalmazott felosztás, ahogy ő maga is elismeri, meglehetősen önkényes. Az első öt csoport alapját az öt alapérzelem jelenti (a *félelemhez*: rettegés, pánik, félénkség, gondterheltség, bizalmatlanság, bátortalanság, alávetés; a *haraghoz*: agresszivitás, gyűlölet, megvetés, irigység, szigor, dac, gúny, bosszú, keménység, bátorság, becsvágy stb.; a *szomorúsághoz*: gyász, depresszió, pesszimizmus, unalom, apátia, szégyen, bűntudat stb.; az *örömhöz*: ektázis, elragadtatás, szerelem, hála, vidámság, ünnepélyesség, optimizmus, eufória, diadalérzés, elégedettség, nyugalom, stb.; az *érdeklődéshez*: csodálat, vágy, éhség, bujaság, stb.), a hatodik csoport pedig Ciompi szerint olyan érzelmeket tartalmazna, melyek ehhez az öthöz nem sorolhatók be. Így például undor, kiegyensúlyozatlanság, felületesség, zavartság, fanatizmus, rigiditás stb. Jól látható, hogy a hatodik csoport a „lédig" érzések gyűjtője.

201 Izard 1992, 561–565.

202 Ciompi 2005, 87.

203 Uo.

érzelmeket kapcsol az értékekhez, a nem kívánatos magatartásokat pedig negatív érzelmekkel tartja távol.

A két megközelítés tehát (érzelem: keverék vagy kölcsönhatás) valójában nem mond ellent egymásnak. Bizonyos, hogy az érzelmek nagy része meghatározható az alapérzelmek keverékeként, de azt nem állíthatjuk biztosan, hogy a kulturálisan alakított érzelmek más kultúrák számára hozzáférhetetlenek lennének. Ha abból indulunk ki, hogy minden, amit egy ember érezhet, valószínűleg velünk született, akkor valójában nem az érzelmek változnak, hanem a dolgokhoz kapcsolt érzelmek aránya és mértéke jelent elsődleges különbséget. Az, hogy egy kultúrában egy bizonyos érzésre nincs megnevezés, nem azt jelenti, hogy nem is létezik, csupán azt, hogy a közösség szempontjából ennek az érzésnek nincs olyan kiemelt jelentősége, vagy más fogalmakkal fejezi ki. Egy példa lehet a német nyelvben használt „Geborgenheit" szó, mely magyarra csak több érzelemfestő szóval fejezhető ki, pl. melegség, védettség, biztonság. Ez azonban nem jelenti azt, hogy egy magyar anyanyelvű ember nem ismeri ezt az érzést. Másrészt igazat kell adnunk Ciompinak abban, hogy a kognitív tartalmak (ismeretek) és a hozzájuk kapcsolt érzelmek igenis változhatnak. A politikai jelszavak megtöltése érzelmekkel mindig is jellemző volt, ez alól egyetlen rendszer se jelent kivételt. Trencsényi szerint a politikai nyelvek természetéhez tartozik, hogy rendelkeznek valamiféle koherenciával, hiszen a létezés problémáit mindig egy adott perspektívából ragadják meg.[204] De tegyük hozzá azt is, hogy a politikai nyelv fogalmaihoz mindig érzelmek kapcsolódnak, és a fogalmak hatékonyságát az fogja eldönteni, hogy ezek az érzelmek mennyire képesek koherenciát alkotni.

A náci propagandabeszédek elemzéséhez a sokféle elmélet közül Robert Plutchik alapérzelem-elmélete bizonyult igazán használhatónak.[205] Az egyik érv, amely mellette szólt, hogy ötvözi az evolúciós és a kulturális szemléletet, ráadásul alig tér el az Ekman által azonosított alapérzelmektől. Plutchik a bizalmat is az alapérzelmek közé sorolta, ez azonban nehezen lenne kimutatható pusztán arckifejezésekkel, ugyanakkor az emberi kapcsolatok legfontosabb alapérzelmének tekinthető, emlékezzünk csak Smith szimpátia-elméletére. Helyet kapott még ebben a sorban az anticipáció, a valamire való várakozás érzése, mely keverékként több másodlagos érzelemben is megjelenik. Ezeket azért nevezzük alapérzelmeknek, mert további elemekre nem bonthatók, kultúrától függetlenek, és biológiailag a környezethez való alkalmazkodásunkat segítik.

204 Trencsényi 2002, 144.

205 Plutchik 1993, 53–66.

A Plutchik-féle alapérzelem-elmélethez egy színekkel kapcsolt, grafikus ábrázolás is tartozik, mely a következő nyolc alapérzelmet jeleníti meg a hozzá kapcsolható célirányított viselkedéssel:

1. az öröm (sárga) – potenciális társ
2. a bizalom/elfogadás (világoszöld) – csoporttag
3. a félelem (zöld) – fenyegetettség
4. a meglepődés (világoskék) – hirtelen új tárgy
5. a szomorúság (kék) – szeretett személy elvesztése
6. az undor (lila) – förtelmes tárgy
7. a harag (piros) – akadály
8. a várakozás (narancs) – új territórium[206]

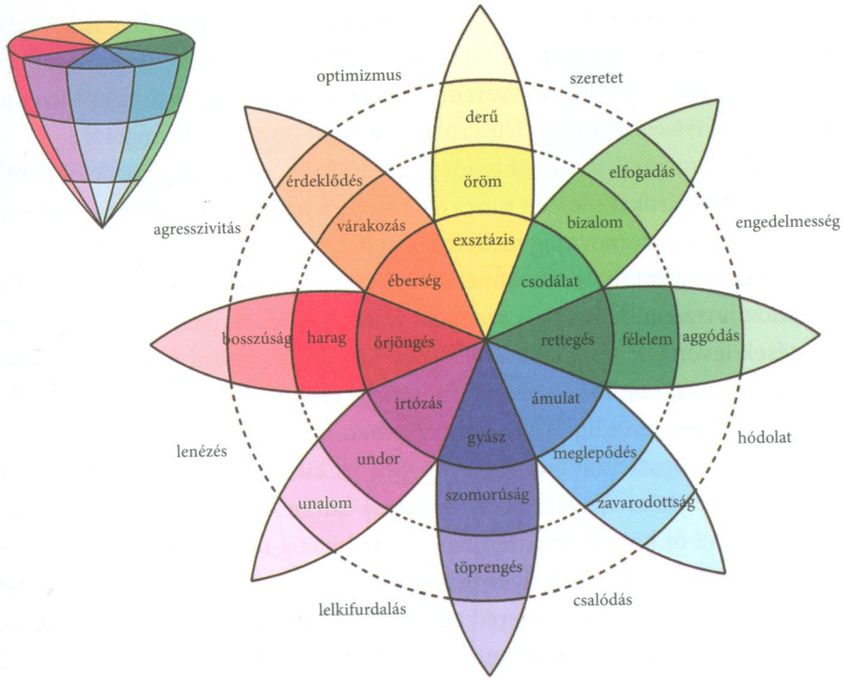

1. ábra. *Plutchik háromdimenziós modellje az alapérzelmekről*[207]

206 A színek és érzelmek összekapcsolása Goethe óta egyáltalán nem újdonság, sőt a Lüscher-teszt alapját jelenti. Lásd Lüscher 1969.

207 Plutchik 2003.

Az ábrán az egyes érzelmekhez rendelt színek telítettsége és mélysége mutatja az érzelemhez tartozó intenzitást, vagyis a térbe kivetített kúp vertikális tengelye az alapérzelmek intenzitásáról ad információt (az alapérzelmek a kúp középső metszetében helyezkednek el), a körön elfoglalt pozíciójuk pedig az érzelmek közötti hasonlóság mértékére utal. Az egymással szemben elhelyezkedő érzelmek ellentétet fejeznek ki, míg az egymás melletti érzelmek hasonlóságra utalnak. Minél intenzívebb egy érzés, annál magasabb helyet foglal el a vertikális tengelyen. A lefelé szűkülő kúpforma pedig arra utal, hogy az intenzitás csökkenésével az érzelmek egyre közelebb kerülnek egymáshoz, azaz egyre nehezebben különíthetők el egymástól.

Az alapérzelmek keverékeiből további új érzelmek jöhetnek létre. Ha a körön egymás mellett elhelyezkedő érzelmek keverednek, akkor Plutchik elsődleges keverékekről beszél; másodlagos keverékek jönnek létre két olyan érzésből, melyek nem közvetlen szomszédok a körön belül; illetve harmadlagos keverékpárok születnek akkor, ha az adott érzelem két köztes érzelem „átugrásával" jön létre. Ha ellentétes érzelmek keverednek, ezek gátolják vagy semlegesítik a cselekvést. (A lehetséges kombinációkról a 2. ábra ad bővebb információt.)

Plutchik kutatásai során többször is módosította ezt a kategorizációt. 1991-ben az ellentétpárokat illetően nincs eltérés, de a harag itt az öröm mellett van, és így a félelem a szomorúság mellett foglal helyet, ez látható a 3. ábrán.

A kutatás szempontjából ennek azért volt jelentősége, mert ehhez a felosztáshoz hozzárendelhetők a szociális viszonyok is, ez pedig további következtetések levonását teszi lehetővé.[208] Egy ideológia érzelmi feltérképezéséhez ugyanis célszerű számba venni az ún. szocio-emocionális kategóriákat is, hiszen az érzelmek mindig társas környezetben nyernek értelmet. Uriel G. Foa amerikai szociálpszichológus egy 1961-ben írt cikkében elsőként tette közzé, hogy a személyközi magatartások kutatása során bizonyos hasonlóságokra bukkant.[209] Az őt követő szakmunkák szinte kivétel nélkül megerősítették azt a megállapítást, hogy a személyközi érzelmeket két dimenzió mentén lehet felosztani: az egyik tengelyen a szeretet és az ellenségesség jelenik meg, a másikon pedig a dominancia és az alávetettség (szubmisszió). Ezt a kultúraközi vizsgálatok is megerősítették.

208 A 2003-as felosztás alkalmazása esetén ugyanis a félelem a kellemes szubmisszió kategóriába kerülne. Az alapérzelmek keveredését illetően a keverékek megnevezése nem változott, csak a kategóriák változtak, így az elemzés eredményeire ennek nincs hatása.

209 Foa 1961, 341–353.

2. ábra. *A Plutchik-féle alapérzelmek lehetséges keverékei*

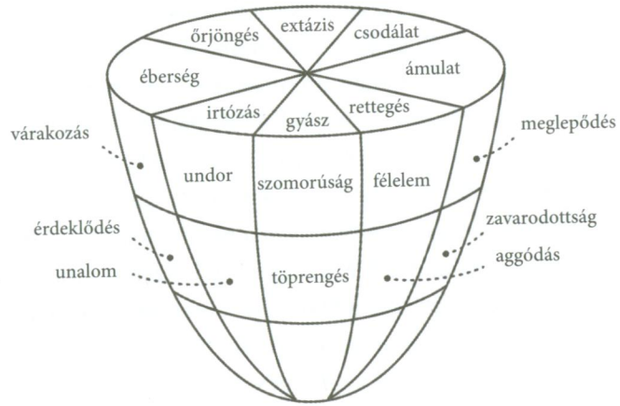

3. ábra. *Plutchik fenti ábrája 1991-ben*[210]

210 Plutchik 1991, 111.

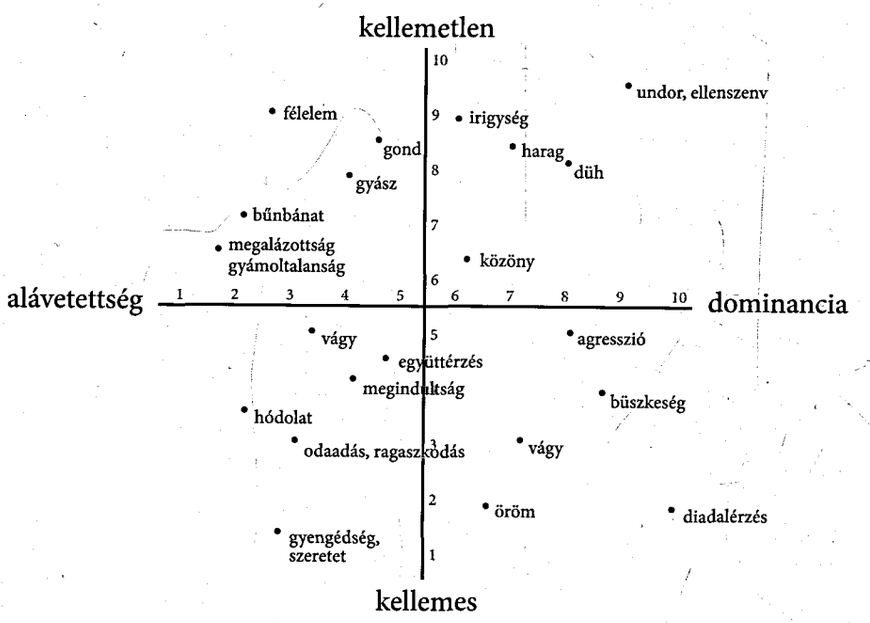

4. ábra. *Az érzelmek besorolása Traxel és Heide szerint*

A társas viszonyokban megjelenő érzelmeket Foa egy kör mentén helyezte el, melyet Timothy Leary és munkatársai később tovább differenciáltak.[211] Ezek a kutatások arra világítottak rá, hogy a cselekvéseink a másik emberből mindig valamilyen válaszreakciót váltanak ki. Kiesler abból a feltevésből indult ki, hogy az emberek a társas kapcsolataikban mindig komplementer reakciókat hívnak elő az interakcióban részt vevő partnerből.[212] Például ha valaki dominanciával közelít hozzánk, akkor erre engedelmességgel reagálunk, de ha alázatosan viselkedünk, akkor valószínűleg domináns magatartást hívunk elő másokból. Az ellenségességre ellenségességgel reagálunk, és a barátságos közeledésre általában barátságosság a válasz. Tehát ismét egy négyes felosztáshoz jutunk.

Az emberi érzelmek társas dimenzióinak kutatásában Foával egy időben Traxel és Heide egy harmadik tengelyt (intenzitás) vezetett be.[213] Kísérletükben egy szemantikus differenciál segítségével az érzelmeket egy koordináta-

211 Freedman–Leary–Ossorio Coffey 1951, 143–161.

212 Kiesler 1983, 185–214.

213 Traxel 1961, 179–204.

rendszerben helyezték el, és később ehhez illesztették az érzelmek intenzitásának a tengelyét.[214]

Ha Plutchik fenti ábrájára ráillesztjük a társasság tengelyeit, akkor a következő felosztás jelenik meg:

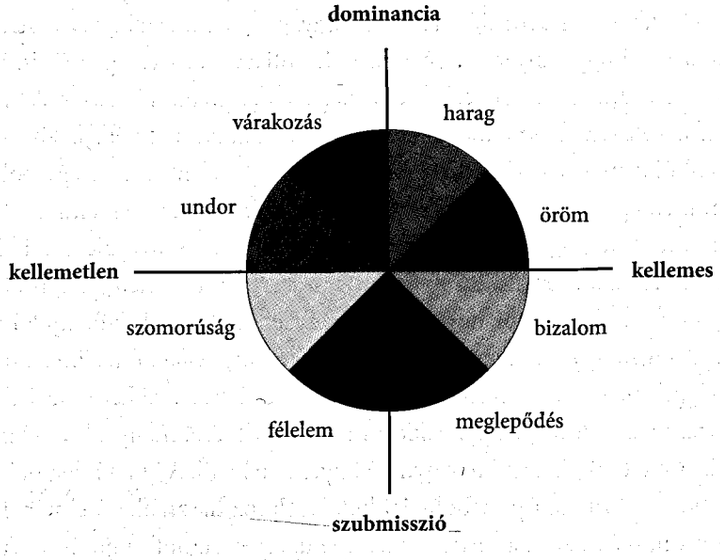

5. ábra. *Plutchik és Taxel & Heide érzelem-differenciálásának összekapcsolása*

A *kellemes* tengelyhez kapcsolódik az öröm és a bizalom (Plutchiknál ez a szeretet érzése); a *kellemetlen* tengelyhez tartozik az undor és a szomorúság (Plutchiknál ez a keverék a lelkiismeret-furdalás), a *dominancia* tengelyéhez a harag és a várakozás (Plutchiknál ez az agresszió elegye), a *szubmisszó*, vagyis az alávetettség tengelyéhez a félelem és a meglepődés kapcsolódik (Plutchiknál ez a menekülésre ösztönző vészjel). Ezzel tulajdonképpen elkészült az elemzések kivitelezéséhez használható módszertani modell. A kérdés már csak az, hogyan változik ez az alapmodell a náci ideológia vizsgálatakor.

214 A szemantikus differenciál, más néven Osgood-skála az attitűdmérések kapcsán a fogalmak konnotatív, vagyis hozzákapcsolt jelentésének mérésére szolgál. Például az agresszió fogalmához a megkérdezettek erős dominanciát kapcsoltak, és inkább pozitív érzelemként kategorizálták. A felmérés német nyelvterületen készült 1961-ben, ez is fontos információ, ha igazat adunk Ciompinak abban, hogy ezek az érzelmi rendek hosszú távon hatnak.

Az érzelemelemzések forrásanyagai

Egy történész első kérdése, hogy hány szöveg elemzésére épült a kutatás. A történelemkutatás ugyanis kvantitatív szemléletű tudomány. Ugyanakkor (a pszichológiai kutatásokkal szemben) ebben a tudományágban nem szabályozzák nemzetközi standardok, hogy hány szöveg elemzése jelenti az érvényesség határát. Vagyis egy történeti kutatás akkor tekinthető megalapozottnak, ha „elég sok" forrás elemzésére került sor. A pszichológiai és a történeti kutatások logikája tehát ebből a szempontból is más pályán mozog. Mivel a szövegek elemzésekor egy politikai beszéd minden egyes szavát mérlegre kell tenni, ezért a „kevés" számú szöveg is terjedelmes, több tízezres adathalmazt eredményez. Ha a szövegelemzési eljárás automatizálható, akkor ez a szám nyilván ugrásszerűen növelhető, mégis az utólagos ellenőrzés során kiderül, hogy a szószintű elemzést nem kerülhetjük meg.

Kétségtelen, hogy jelen kutatás eredményei a mennyiség tekintetében korlátolt érvényességgel bírnak, hiszen mindössze hét Hitler-beszéd és két Goebbels-beszéd elemzése valósult meg. Ugyanakkor az elemzések eredményei kivétel nélkül egy irányba mutatnak, és ez nem hagyható figyelmen kívül. A kutatás legfőbb célja azonban, hogy a történeti-pszichológiai kutatásokhoz használható elméleti modellt mutasson, más szóval a történész kezébe új „szerszámot" adjon. Vagyis egy érzelemelemzési modell kerül bemutatásra, mely történeti társadalmi csoportok érzelmeinek feltárására és összehasonlító elemzésére teszi képessé a kutatót.

A források kiválasztásánál öt lényeges szempont szerepelt:

1. Nemcsak Hitler, hanem Goebbels beszédeiből is válogattam. Olyan szövegeket kerestem, amelyek szó szerint kerültek lejegyzésre, ez ugyanis nagyon fontos az elemzés szempontjából. Domarus például gyakran rövidített, átírta a szövegeket, ezért az elemzésben nehezen használható. A húszas évekből sajnos kevés használható szöveg van, a legtöbb csak mozaikszerű, utólag szerkesztett szöveg.[215]
2. A beszédek vizsgált időszaka a hatalomra jutás előtti éveket jelenti, 1922-től 1933-ig. A későbbi évek elemzése további kutatások tárgya lehet.
3. Olyan szövegeket választottam, melyek nagy nyilvánosság előtt hangzottak el, például az NSDAP gyűlésein, illetve 1933-ban már rádióközvetítés útján a nagyközönség előtt.

215 Domarus 1965.

4. A szövegek közül néhányat azért választottam, mert Ulrich Ulonska már készített belőlük tartalomelemzést (Hitler önábrázolását, illetve a beszédekben megjelenő értékelképzeléseket vizsgálta.) Abból indultam ki, hogy ha ezeket az eredményeket összehasonlítom az érzelemelemzések eredményeivel, akkor ez egyfajta ellenőrzési lehetőséget jelent majd, másrészt pedig, ha az eredmények hasonlóak, akkor ez egyfajta igazolást is jelent.
5. A szövegek elemzését eredeti (német) nyelven kellett elvégezni, mert egy fordított szöveg elemzésénél még a forrásszöveg és a célszöveg eltéréseit is elemezni kellett volna, ami nem kis feladat.
6. Nem tartottam fontosnak a beszédek földrajzi környezetének szempontjait, bár nem zárható ki teljes bizonyossággal, hogy Hitler (alkalmazkodási képességeit ismerve) más érzelmeket szólaltatott meg a kedélyes bajorok előtt, mint az északi porosz területeken. A vizsgálat utólagos eredményei ezt a feltételezést mindenesetre nem támasztották alá. Bár tudjuk, hogy Hitler igyekezett az adott terület dialektusában szólni a közönséghez, azonban az érzelmi mintázatokban ez a különbség nem mutatható ki.

A források

Az elemzésre kiválasztott beszédek kivétel nélkül Németországban hangzottak el, hiszen a cél a német lakosság felé közvetített érzelmek feltárása volt. A problémát leginkább az okozta, hogy a Hitler-beszédeket gyakran átdolgozták, ez azt jelenti, hogy egyes beszédrészeket például töröltek. Ebből a szempontból különösen rossz a helyzet az 1920-as évek elején elhangzott beszédeket illetően. A lista tehát a következő beszédekből állt össze:

1. Hitler **1922.04.12.** napján Münchenben az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *Die Hetzer der Wahrheit.* (Az igazság uszítói). A szöveget Ulonska is feldolgozta.
2. Hitler **1927.03.06.** napján egy bajor kisvárosban, Vilsbiburgban az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *Zukunft oder Untergang* (Jövő vagy pusztulás). A szöveget Ulonska is feldolgozta.
3. Hitler **1928.10.18.** napján Oldenburgban, egy északi kisvárosban (nem messze Brémától) az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *Was wir wollen.* (Amit mi akarunk). A szöveget Ulonska is feldolgozta.

4. Hitler **1930.09.10.** napján Berlinben (Sportpalast) az NSDAP gyűlésén tartott beszéde. Címe: *„Die Generalabrechnung! Deutschland ist im Erwachen!"* (Teljes leszámolás! Németország ébred!)
5. Hitler **1930.11.05.** napján Mannheimban az NSDAP gyűlésén tartott választási beszéde.
6. Hitler **1932.03.05.** napján Bad Blankenburgban az NSDAP gyűlésén tartott választási beszéde. A szöveget Ulonska is feldolgozta.
7. Hitler **1933.02.10.** napján Berlinben (Sportpalast) tartott beszéde. Címe: *Gib uns vier Jahre Zeit!* (Adj nekünk négy évet!)
8. Goebbels **1932.07.09.** napján Berlinben (Lustgarten) az NSDAP demonstrációján tartott beszéde a birodalmi választások előtt.
9. Goebbels **1933.06.16.** napján Hamburgban, az NSDAP demonstrációján tartott beszéde.

Az eljárásról

A szövegek elemzéséhez egy jól bevált módszert, a tartalomelemzést választottam, amellyel a szövegekben kulcsszavakat, szimbólumokat kutathatunk fel, és ezeket a kutatói kérdések szempontjából kategóriákba rendezhetjük. Két ismert típusa van, a kvantitatív és a kvalitatív eljárás. A kvantitatív tartalomelemzést ott alkalmazzuk, ahol a vizsgált változók egzaktak, jól számszerűsíthetők (például egy kifejezés előfordulása). Kezdetben a szövegelemzések abból indultak ki, hogy ha elég szövegünk van, akkor számszerűsíthetjük a szöveg elemeit, és így a szövegek között különböző összehasonlításokat tehetünk. Ez az eljárás nyilván jól alkalmazható akkor, ha azt akarjuk megtudni, hogy például miről és mennyit írnak az újságok, vagy éppenséggel miről nem írnak. Ám épp a harmincas évek eseményei, a hitleri tömegpropaganda nyomán vált felismeréssé, hogy a szövegeknek mélyebb tartalma is van, amit fel kell tárni ahhoz, hogy megértsük, miért és hogyan hatnak a befogadóra. Ezzel indult útjára a kvalitatív paradigma. Ezt az elemzési típust ott használják, ahol a tartalmakat nehezebb számszerűsíteni, vagy nem számszerűsítés a cél. A kvalitatív elemzőt nem az előfordulási gyakoriság érdekli, hanem a jelentés, vagyis rejtett jelentések és asszociációk dekódolására tesz kísérletet.[216] A pszichológiai tartalomelemzés azért is különleges, mert akár kvalitatív, akár kvantitatív úton nyerünk adatokat, ezeket egyaránt pszichológiai változókként tudjuk kezelni.[217]

216 Ehmann 2002, 51.

Egy érzelem nyelvileg sokféle módon fejezhető ki. Ezek a formák lehetnek igék, főnevek, melléknevek, sőt érzelmeket megjelenítő partikulák is. Az is lehetséges, hogy nem egyetlen szó fejezi ki, ezért a kiszűrt szövegek hossza teljesen eltérő lehet. Az elemzési egységek, ún. szekvenciák kialakítása mindig több lépcsőben történik. A szemantikai átírás segít abban, hogy a szöveget könnyebben kódolhatóvá tegyük. Így szintről szintre haladva közelíthetünk a szűrendő tartalmakhoz. Minden tartalomelemzésnek három alaplépése van. Meg kell alkotnunk a kódolási keretet (ennek alapja jelen esetben Plutchik érzelemfelosztása), az adategységeket hozzá kell rendelnünk az egyes kategóriákhoz (a szövegben előforduló érzelmeket hozzá kell rendelnünk a kategóriákhoz), és végül meg kell vizsgálnunk, hogy milyen relatív gyakorisággal fordulnak elő a kiválasztott érzelmek a szövegben.

Az elemzési stratégia kialakításakor kihívást jelentett, hogy Plutchik felosztásában az érzelmek keveredésével kettőződések alakulhatnak ki, például a büszkeség megjelenik az öröm kategóriájában, de a haragéban is. Ennek elkerülésére az azonosított érzelmek elemzésekor a keverékérzelmeket komponenseikre bontottam, ezek így 1:1 arányban kerültek beszámításra. Az alapérzelmek esetében a két komponens azonos, tehát kétszeres értékkel került beszámításra (lásd 2. sz. melléklet).

További kérdésként merült fel, hogy a várakozás elfogadható-e alapérzelemként. Plutchik az alapérzelmeket az evolúciós adaptáció folyamatából vezette le. Az érzelmeket egy ingerre adott komplex (pszichés és testi) reakció következményének tekintette, melynek nem része maga az inger. A várakozás mint alapmagatartás-forma kétségtelenül azonosítható bizonyos érzelmek alapkomponenseként. Az optimizmus az anticipált jót jelenti, a pesszimizmus az anticipált rosszat. Az anticipált félelem Plutchik értelmezésében így az aggodalom. E gondolatmenet nagyon fontos volt az elemzés szempontjából, amikor a szövegrész érzelmi kódolása nem volt egyértelmű. Az anticipáció tehát a többi alapérzelemmel összekapcsolódva számos másodlagos érzelmet hoz létre. Mivel az eljárás célja az, hogy másodlagos, illetve harmadlagos alapérzelem-keverékeket határozzon meg, a várakozás önmagában valószínűleg nem jelenik meg.

217 Ehmann 2002, 64.

Az elemzést mindenképpen nehezíti, ha egy tőlünk távoli korban keletkezett történelmi dokumentumot elemzünk, hiszen tisztában kell lennünk az érzelemszavak korabeli értelmezésével is, ezért az előzetes szemantikai elemzés nem kerülhető meg. Jó példa erre a *fanatikus* szó, mely a nácizmust megelőző és követő korszakokban is negatív értelemmel bírt, a korszakban azonban rendkívül pozitív fogalom, tulajdonképpen az eltökéltség felsőfokaként értelmezték. Hasonló a *rücksichtslos* (kíméletlen) jelző is, melyet hasonló értelemben használtak. (Az elemzés további részleteiről a 2. és 3. számú mellékletek tájékoztatnak.)

Az érzelemkódolás folyamata egyértelmű volt, ha megjelent valamilyen konkrét érzelemszó. Viszont szép számmal voltak olyan esetek, amelyek csak átírás után váltak egyértelművé. Az is előfordult, hogy egy látszólag semleges jelentésű szó a szöveg kontextusában nyert érzelmi jelentőséget. A „*phantastische Parteiprogramme*" (fantasztikus pártprogramok) kifejezést a szövegkörnyezet nélkül lehetne pozitív, örömteli érzéshez kapcsolni, a szövegben azonban ez egy gúnyos megjegyzés része, így a cinizmus kódját kapta. Vagyis az elemzések során számolni kellett azzal is, hogy a szónok milyen érzelmet akar kiváltani a hallgatóságból. Ehhez némi segítséget adtak a szövegbe illesztett kiadói megjegyzések (például viharos taps, éljenzés, bravo-kiáltások). Vagyis ezeket az apró részleteket is figyelembe kellett venni.

A beszédekben gyakori, hogy egy bizonyos érzelmet (például felháborodást) úgy fokoz a szónok, hogy akár öt-hat példával is érzékelteti. A cél egyértelműen az érzelem elmélyítése, ezért minden egyes egységet külön-külön kódoltam. (Gyakran ismétli meg a tartalmat vagy tömörített formában, vagy más példákkal érzékeltetve.)

Egy példa: „a zsidók hirtelen felfedezték, mennyire együtt éreznek a munkásokkal (értsd: alakoskodnak, kódolás: csalók=bűn – nem saját csoport), bár maguk sohasem dolgoztak (felháborodás – saját csoport), testileg soha nem erőltették meg magukat (felháborodás – saját csoport)." A következő mondat a lényeget tömöríti újra: „aki hirtelen ott termett és a munkás iránt elkötelezett lett". (kódolás: bűn – nem saját csoport + felháborodás – saját csoport). Amint a kódolási példa mutatja, a hozzárendeléseket további két kategória mentén differenciáltam (saját csoporthoz és a nem saját csoporthoz kapcsolt érzelmek), ezek elkülönítése ugyanis további fontos információkkal szolgálhat.

A *Blut*, azaz vér fogalmának esetében különleges kódolást kellett alkalmaznom. Bár nem tartozik a Plutchik-féle alapérzelmek közé, a korszak és az ideológia sajátosságaiból adódóan ezt az aprócska kiegészítést meg kellett tennem. Mivel a közösséget összetartó kötelékre utal, ezért a mi-érzéshez, vagyis a szeretethez kapcsoltam (bizalom+öröm). Mivel azonban a fajiság fogalmához is kapcsolódik, így a dominancia érzése is hozzákapcsolható (bizalom+harag), ezért kódolási szabálya *bizalom+öröm+harag*. A szó további kódolási részleteiről a Katalógus tájékoztat.

Az érzelemelemzések eredményei

A beszédekben kivétel nélkül négy alapérzelem dominál: *harag, öröm, bizalom* és *várakozás*. Ezek mind Hitler, mind Goebbels beszédeiben megjelennek. A kiértékeléskor fontos volt, hogy az érzelmi mintázatban megjelenő alapérzelmek aránya túllépje az 50%-ot. Ha ez csak két érzelemből jött létre, akkor a központi érzelmet két alapérzelem keverékeként határoztam meg, ha három érzelemből jött létre, akkor hármas keveréket vettem figyelembe. A lehetséges kombinációk a következőképpen alakulnak: a harag és az öröm keveréke a *büszkeség* érzését, a harag és a bizalom a *dominanciát* eredményezi, a harag és a várakozás pedig az *agressziót*. A bizalom és az öröm keveréke Plutchik elmélete szerint a *szeretet* érzését hozza létre. Ide kapcsoltam az egyént a közösséghez kapcsoló érzelmeket (mi-érzés). A várakozás és a bizalom keveréke a *fatalizmust* hozza létre. Végül az utolsó lehetséges kombináció a várt öröm, vagyis az *optimizmus* keverékérzelmét adja.

Példaként nézzük meg Hitler 1933. február 10. napján a berlini Sportpalastban tartott beszédének kiértékelését. A sikerhez kétségtelenül hozzájárult a rádióközvetítés is, ám különlegességét az jelenti – véleményem szerint –, hogy a nagyszámú hallgatóságot képes volt a katarzisig juttatni. A következő ábra a beszédben kimutatható érzelmek együttes értékét mutatja, vagyis a saját és nem saját csoporthoz kapcsolódó érzelmek összesítve jelennek meg (lásd 6. ábra).

A három domináns érzelem: harag, bizalom és öröm, a beszédben előforduló összes érzelemnek 61%-át teszi ki. A félelem és szomorúság érzése csupán 9%, illetve 10%. A beszédekben ez a két érzelem jellemzően az első szakaszokat uralja, ahol a két szónok a politikai ellenfelek által okozott kétségbeejtő állapotokról beszél. Ha a beszédeknek csak az első két szakaszát vizsgálnánk, akkor kétségtelenül ezek lennének a meghatározó érzelmek. (Félelem és szomorúság keverékéből egyébként – Plutchik szerint – a kétségbeesés érzése jön létre.) Arányukat azonban messze meghaladja – minden esetben – az utolsó két szakasz érzelmeinek ugrásszerű szaporodása.

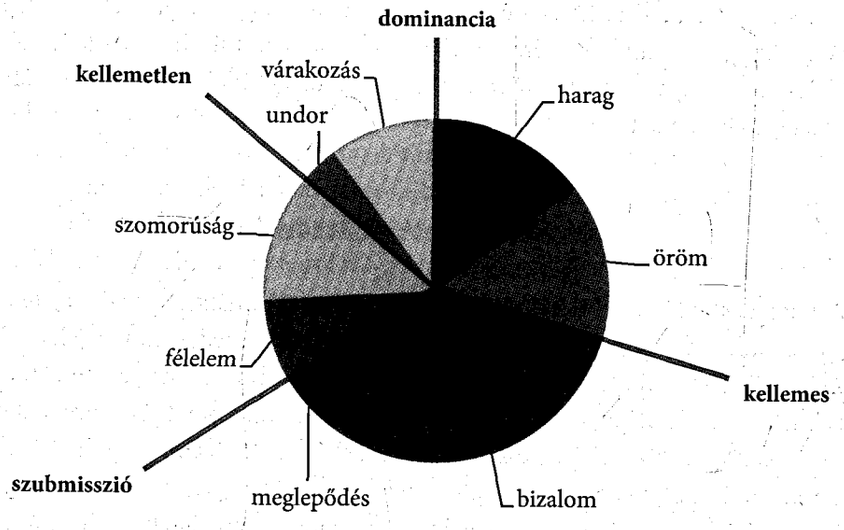

6. ábra. *Az alapérzelmek aránya Hitler 1933.02.10-i beszédében*

Az ábra tengelyeit is megvizsgálva újabb értékes információkhoz juthatunk: a tengelyek által felosztott negyedekre alapesetben egyenként 25% jut. Ehhez képest a kellemes dominancia érzése 33%-ra nő, a kellemetlen dominancia viszont 15%-ra csökken, a kettő együtt 48%. Ezzel szemben a szubmisszió nak (alávetettség, behódolás) 52% jut, és ebben is jóval erőteljesebben jelenik meg a kellemes (33%), mint a kellemetlen szubmisszió (19%). Ha a kellemes–kellemetlen, azaz barátságos–ellenséges tengelyek által tagolt részeket nézzük, a kellemes érzelmek aránya 66%, míg a kellemetlen érzelmeké 24%.

Az eredményeket röviden összegezve: a náci propagandabeszédekben feltárt érzelmi mintázatban három alapérzelem jelenik meg a leggyakrabban: az öröm, a harag és a bizalom. Ezek keverékéből a következő érzelmek jönnek létre: *szeretet, büszkeség és dominancia.* Az ábra azt is megmutatja, hogy a szociális dimenzióban ezek az érzelmek *kellemes alávetettséggel párosulnak.* Az érzelmeknek egy olyan sajátos kombinációja ez, amely a náci propagandabeszédekben közvetített érzelmi orientációra jellemző. Nevezzük ezt az érzést *filoheroizmusnak.* A „filo" előtag arra utal, hogy valamivel rokonszenvező, valamit kedvelő, a heroizmus pedig a dominanciát és büszkeséget megtestesítő érzelemre utal. A következő táblázat a kilenc propagandabeszéd elemzési eredményeit mutatja:

	Saját csoportnak tulajdonított érzelmek[218]	Nem saját csoportnak tulajdonított érzelmek[219]	Tulajdonított érzelmek összesen
Hitler 1922. 04. 12. München	AGRESSZÍV DOMINANCIA	BÜSZKESÉG	AGRESSZÍV DOMINANCIA
Hitler 1927.03.06. Vilsbiburg	FILOHEROIZMUS	BÜSZKESÉG	FILOHEROIZMUS
Hitler 1928.10.18. Oldenburg	AGRESSZÍV DOMINANCIA	FILOHEROIZMUS	AGRESSZÍV DOMINANCIA
Hitler 1930.09.10. Berlin	FATALIZMUS	BŰN	OPTIMISTA FATALIZMUS
Hitler 1930.11.05. Mannheim	FILOHEROIZMUS	AGRESSZIÓ	FILOHEROIZMUS
Hitler 1932.03.05. Bad Blankenburg	AGRESSZÍV DOMINANCIA	AGRESSZIÓ	AGRESSZÍV DOMINANCIA
Hitler 1933.02.10. Berlin Sportpalast	FILOHEROIZMUS	AGRESSZIÓ	FILOHEROIZMUS
Goebbels 1933.06.16. Hamburg	FILOHEROIZMUS	BŰN	FILOHEROIZMUS
Goebbels 1932.07.09. Berlin	FILOHEROIZMUS	BŰN	FILOHEROIZMUS

7. ábra. Az elemzett politikai beszédek érzelmi mintázata

218 *A saját csoport érzelmei:* alátámasztva azt a szociálpszichológiai paradigmát, mely szerint a saját csoport jellemzése mindig sokkal árnyaltabb, ugyanakkor érzelemgazdag, és gyakori a pozitív érzelmek említése is. Goebbels és Hitler beszédei között bizonyos eltérés mutatható ki az érzelemsűrűséget illetően. Előbbi sokkal több érzelmet használ, a szakaszonkénti érzelemsűrűség nagyobb, mint Hitler beszédeiben. Stilisztikailag ez abban nyilvánul meg, hogy egy érzelmet nemcsak elindít, hanem akár öt-hat példával is megerősít. Ez persze Hitlerre is jellemző, de a szöveg ilyen szempontból „dagályosabb".

219 A *nem saját csoport*hoz kerültek a beszédekben előforduló csoportok: szocialisták, kommunisták, zsidók, és egyéb ellenfelek. Pszichodinamikai szempontból ugyanis ezen érzelmek megosztása nagyon fontos: az ő(k) általuk okozott gazság, szégyen, tragédia, fájdalom és szenvedés említése ad lehetőséget arra, hogy az így kiváltott aggodalom, kétségbeesés, harag, felháborodás létrehozzon egy olyan megváltásra váró állapotot, melyet a szónok a jobb jövő, az egyetlen járható, igaz út felkínálásával saját céljaira fordíthat. A nem saját csoportoknak tulajdonított leggyakoribb érzelem a bűn, mely jelen esetben a politikai ellenfelek hazugságát, korrupt, képmutató magatartását, megosztó propagandáját és a politikai rendszerváltás óta eltelt 14 év lehetőségeinek eltékozlását jelenti. Nagyon ritkán merülnek fel pozitív, emberi érzelmek a politikai ellenfelekkel kapcsolatban, ami az infrahumanizáció tényét igazolja.

A táblázatban megjelenített érzelemkeverékek gyakorisága a következőképpen alakult:

Filoheroizmus:	11
Agresszív dominancia:	6
Bűn:	3
Agresszió:	3
Büszkeség:	2
Optimista fatalizmus:	1
Fatalizmus:	1

Az elemzések eredményein jól látható, hogy mennyire hasonló érzelmi rajzolatot mutatnak – mind a saját csoport, mind a nem saját csoport tekintetében. A beszédek részletes elemzési eredményeit a melléklet tartalmazza. A keverékérzelmek kevésbé, az alapérzelmek azonban sokkal határozottabban jelzik, hogy itt egy egységes érzelmi mintázattal van dolgunk.

Ezzel az eredménnyel történészként aligha tudunk valamit kezdeni, hiszen abból, hogy Hitler és Goebbels mindig ugyanazokat az érzelmeket szólaltatták meg a beszédekben, legfeljebb azt a következtetést vonhatjuk le, hogy büszkeséggel és dominanciával, a párthoz és vezérhez való kötődéssel minden tekintélyelvű párt propagandabeszédeiben találkozhatunk. Ez valószínűleg igaz is, ám nem mindegy, milyen kontextusban jelennek meg ezek az érzelmek, és milyen értékelképzelésekkel kapcsolják össze őket. Induljunk ki abból, hogy az érzelmek hatnak az emberekre, még akkor is, ha nem minden emberre egyformán. Hitler és pártjának esetében azonban mindenképpen célzott érzelmi befolyásolásról van szó, melynek van egy tudatos retorikai rétege, és van egy olyan pszichológiai mélyrétege, ami a hallgató (és feltehetően a beszélő számára is) rejtett maradt. A felszínen büszkeséggel és dominanciával operáló érzelempolitika mélyrétegeiben ugyanis a kollektív áldozatiság és a sérült nemzeti identitás nyomaira bukkanunk.

III

Az érzelmi befolyásolás technikái

„Már mondtam magának: hogy hazajöttünk, hazaérkeztünk! És ezt magának is éreznie kell, ennek az érzésnek kell átadnia magát, a Führer nagyságára gondoljon, ne pedig arra a pillanatnyi hátrányra, amit most el kell szenvednie..."

Paula von B.[220]

A fenti idézet Victor Klemperer könyvéből származik, és egy olyan középkorú hölgy szájából hangzott el, akit a politika állítólag sohasem foglalkoztatott különösebben. A németség tudata és a Führer iránti hűség nála – és még sok más német esetében is – egy érzés, mely olyan erővel bírt, hogy képes volt teljesen háttérbe szorítani azt a „pillanatnyi hátrányt", amit a zsidóknak kellett elviselniük. Paula von B. azonban nem az egyetlen érzelmileg elfogult náciszimpatizáns volt. Ugyanezzel az érzelmi túlfűtöttséggel találkozunk Stephan Marks interjúalanyainál, Goebbels naplójában és még számtalan kortárs beszámolóban.[221] Ahhoz, hogy megértsük, mi zajlott le ezekben az emberekben, bizonyosan nem elég az, ha csak azt vizsgáljuk, hogy mit gondoltak a náci rendszerről vagy saját világukról, hiszen a gondolatokhoz érzések is kapcsolódnak.

Minden ember életében vannak olyan események, melyek döntő jelentőségűek az önmeghatározás és a világértelmezés szempontjából. Egy olyan korszakban, ahol háború dúl, a tömeges halál minden ember életére és érzelmeire hatással van. Schultz szerint minden ember életében van egy ún. *prototipikus szcéna*, amely az egyén életét döntően befolyásolja.[222] Ez egy élettörténeti emlék, egy kulcsmotívum, melynek segítségével megérthetjük az illető motivációit

220 Klemperer 1984, 111.
221 Marks 2007.
222 Schultz 2005, 42–64.

és konfliktusait. Az első részben tárgyalt pszichobiográfiák szinte kivétel nélkül említik azt a messianisztikus jelenetet, melyről maga Hitler is erős érzelmi intenzitással emlékezik a *Mein Kampf* lapjain. A német vezér életének valószínűleg prototipikus szcénája volt, amikor a katonai kórházban megtudta, hogy kitört a forradalom, és a háborút elvesztették. Ez az élmény valószínűleg döntő hatással volt nemcsak Hitler, hanem több millió német életére is. Erre a fordulópontra tehát mindenképpen különleges pontként kell tekintenünk.

A korszak másik meghatározó élménye a vágtató infláció, mely 1923-ra a háborús vereséggel összekapcsolódva drámai mértékben kikezdte a társadalmi értékek rendszerét. A hiperinfláció nemcsak a pénz elértéktelenedését hozta, hanem a társadalmi értékek általános romlását is. A békeszerződés elleni hangulat fokozatosan egy minden társadalmi réteget magába olvasztó szindrómává sűrűsödött.[223] A németek úgy érezték, hogy a szövetségesek (de legfőképp a franciák) a falatot vonják meg a szájuktól. A katonai vereség tagadásával pedig együtt járt a le nem győzött hadsereg legendája (lásd tőrdöfés legenda). Ez a két nagy korszakot meghatározó jelenség (háború és hiperinfláció), már önmagában is elég ahhoz, hogy az erkölcsi rend értékei kaotikussá váljanak. Németországban a háborús ellenfelekkel szemben egészen más jogok keltek életre, az áldozatnak erkölcsileg magasabb rendű jogai lettek, mint a győztesnek. Ezek a viták egyre keményebbé váltak, az agressziós küszöb pedig egyre mélyebbre húzódott. Nem véletlen, hogy Adolf Hitler politikai karrierje éppen 1923 novemberében, az infláció tetőzésekor vette kezdetét.

Hitler célja 1918 után (érzelmi szempontból) kizárólag a *bosszú* volt, melynek intenzitása az egyre komorabb események láttán évről évre nőtt. Többször érvelt azzal, hogy ő soha nem tette volna le a fegyvert, és a végső győzelemig harcolt volna. 1938. november 10-én Münchenben tartott sajtótájékoztatóján elismerte, hogy a békéről tett nyilatkozatait kizárólag a kényszer szülte. Saját bevallása szerint a német népet először pszichésen kellett az újabb háborúra hangolni. Mivel nem beszélhetett nyíltan, ezért bizonyos külpolitikai folyamatokat úgy kellett megvilágítania, hogy az emberek maguk követeljék a megtorlást.[224] Vagyis Hitler célja a pszichológiai meggyőzés volt, olyan motivációt akart

223 Geyer 1998, 289.

224 „...Der Zwang war die Ursache, warum ich jahrelang nur vom Frieden redete. Es war nunmehr notwendig, das deutsche Volk psychologisch allmählich umzustellen und ihm langsam klarzumachen, daß es Dinge gibt, die, wenn sie nicht mit friedlichen Mitteln durchgesetzt werden können, mit Mitteln der Gewalt durchgesetzt werden müssen. Dazu war es aber notwendig, nicht etwa nun die Gewalt als solche zu propagieren, sondern es war notwendig, dem deutschen Volk bestimmte außenpolitische Vorgänge so zu beleuchten, daß die innere Stimme des Volkes selbst langsam nach der Gewalt zu schreien begann..." C 1136 DRA.

kialakítani, amely belső igényből fakad. Ez a logika egyáltalán nem véletlen, hiszen Hitler csodálta az angol propagandát, sokat tanult belőle, nagyon jól tudta, mennyire hatékony befolyásolási technikát jelent.

Azt már tudjuk, hogy az elemzett beszédeknek nagyon hasonló érzelmi mintázata van. Most arra keressük a választ, hogy *ezeket az érzelmeket hogyan lehetett a befolyásolás szolgálatába állítani.* Nem feltételezhető, hogy minden olyan ismeretet, amit bemutatok, a nácik tudatosan alkalmaztak volna, valószínűleg inkább – néhány „ökölszabály" ismeretére épülő – ösztönös alkalmazásról lehetett szó. Hitler ugyanis számos olyan manipulatív érzelmi technikát is alkalmazott, amelyet ma a leghétköznapibb machiavellista és narcisztikus manipulátorok többnyire velünk szemben is feltűnés nélkül alkalmaznak. A történelmi személyiség karakterjegyei így legfőképp a szociális viszonyokban nyernek jelentőséget. Ha például egy vezér narcisztikus vagy machiavellista személyiségjegyekkel rendelkezik, akkor a környezetében lévő embereket arra fogja használni, hogy céljait manipulatív módon valósítsa meg.[225] A náci érzelemkultúra azonban általában véve is erős narcisztikus jegyekkel rendelkezett, és ennek mindenképpen volt hatása a csoporttagok cselekvésére is, hiszen ha valaki Übermenschnek képzeli magát, akkor másokat „Untermenschként" fog kezelni. A későbbiekben erre a problémára még visszatérek, de most első lépésként érdemes azt megvizsgálni, hogy a beszédekben milyen érzelmi manipulációs technikák nyomaira bukkanhatunk.

Polarizáció

Az érzelmek jelentősége a politikai meggyőzésben Hitler számára is ismert volt. Már 1925-ben bárki olvashatott róla a *Mein Kampf* propagandáról írt fejezetében: „Épp abban rejlik a propaganda művészete, hogy képes megragadni a tömeg érzelemtelt képzeletvilágát és pszichológiailag megfelelő formában megnyitni az utat a tömeg figyelméhez és szívéhez."[226] Néhány bekezdéssel később így folytatja: „A nép a maga nagy többségében annyira nőies beállítottságú, hogy gondolkodásmódját és tényked̄ését sokkal inkább az érzelmek befolyásol-

225 A machiavellizmusról bővebben lásd Bereczkei 2016 és Láng 2014, 1584–1588.

226 Hitler 1943, 198.

ják, mint a hideg értelem. Ez az érzés azonban nem komplikált, hanem egyszerű és zárt. Itt nincs helye a latolgatásnak, csak pozitívnak vagy negatívnak, szeretetnek vagy gyűlöletnek, jognak vagy jogtalanságnak, igazságnak vagy hazugságnak, sohasem lehet félig ilyen, félig olyan, vagy csak valamennyire stb."[227]

Ezek a sorok pszichológiai tájékozottságról tanúskodnak, ami nem volt jellemző sem az átlagos politikusra, sem az átlagos katonára.[228] A politikai érzelmek világát – Hitler elképzelései szerint – egy határ szelte ketté, mely a világot jó és rossz dolgokra hasította. Ez a két pólus persze tovább differenciálható a szeretet–gyűlölet, jogos–jogtalan, igazság–hazugság ellentétekkel. Ma már tudjuk, hogy az azonos érzelemhez tartozó tartalmak az emlékezetünkben azonos helyen tárolódnak, vagyis az érzelmek akár egymástól független tudásokat is összekapcsolhatnak.[229] Tehát az ismereteinkhez mindig érzelmek is kapcsolódnak. Ha ezek jól bejáratott kapcsolatok, például valaki azt gondolja a zsidókról, hogy kizsákmányolók, vérszívók, az infláció mesterséges előidézői és minden emberi szenvedés okozói, akkor egy krízishelyzetben elég olyan utalásokkal élni, amelyek a haragot fel tudják kelteni. Vagyis egy hangulat megteremtése felszínre tudja hozni azokat az emlékeket, ismereteket, amelyek szintén ehhez az érzéshez kapcsolódnak.

Minden szövegnek van időbeli és oksági koherenciája, vagyis az eseményeket összetartozónak érezzük, mert egymásra következnek és egymással összefüggenek. Ezen túl azonban a náci ideológia vizsgálata kapcsán arra is fény derül, hogy a világról való tudásunknak nem feltétlenül kell logikailag koherensnek és következetesnek lenni. Vagyis egy ideológia számos ellentmondást, következetlenséget tartalmazhat, de ennek kevéssé van jelentősége, ha a befogadóban létrejön az érzelmi koherencia, mely a beszédek tanúsága szerint egyszerre lehet kellemes alávetettség és büszke dominancia. A meggyőzésben az érzelmi koherenciára épülő szövegeknek, úgy tűnik, sokkal erőteljesebb hatása van, mint a logikai következetességnek. Ezt Hitler így írja le: „Minél csekélyebb a tudományos ballaszt [a propagandában], és minél kizárólagosabban törekszik a tömeg érzelmeinek megnyerésére, annál nagyobb lesz a siker."[230] A nemzetiszocialista propagandában tehát két egymással ellentétes értékű, de érzelmileg egységes mező jön létre. Az érzelmi kondicionálás úgy érhető el – állítja Hitler –, ha mindig egyetlen tartalmat közvetít, melyet különböző szempontok szerint világít meg, de a végén mindig vissza kell térnie a vezéreszméhez. Nincs változtatás! – írja.[231] Vagyis azt az ismeretet, amit át akar adni, egy érzelmi mezőhöz kapcsolja, és jól bejáratja. Így mindenki tudja, hogy kit vagy kiket kell tisztelni, és kit vagy kiket kell gyűlölni.

Az ellenfelek tábora igen népes, a német „vezér" szerint idetartozott a monarchia intézménye, legfőképp a Habsburgok, akik kicsinyes önző érdekeik miatt elárulták a népet. Ennek következménye lett a birodalom elszlávosodása, a nép nyomora és a nemzeti büszkeség hiánya.[232] Szerinte hasonlóan önző, gonosz és ellenséges stratégiával fenyegettek a szociáldemokraták, akik a szakszervezeti mozgalmat és a munkásság támogatását saját céljaikra használták fel. Nekik kellett viselni a felelősséget „az elmúlt 14 év gyalázata" miatt. Hitler szerint a német népet elvakították a baloldal ígéretei, így nem tehető felelőssé azért, ami történt. Becsületével és szabadságával fizetett az árulók bűnéért (tulajdonképpen a tőrdöfés legendája), és a Mindenható is magára hagyta.[233]

Az egyik érzelmi kulcsfogalom a *versailles-i békeszerződés* volt, mely a köré szőtt legendákkal (gondolok itt a már többször említett tőrdöfésre és a Wilson-legendára) arra is alkalmas volt, hogy a sarkában járó *forradalommal* összekapcsolva meg tudják határozni, ki a bűnbak, ki a felelős. A háború előtt és alatt is jellemző angolellenesség, valamint a napóleoni háborúk óta tapasztalható izzó franciaellenesség 1918. november után a jobboldali propaganda következtében bolsevizmusellenességbe fordult át. A fenyegetett identitás jele, hogy az ellenség

227 Hitler 1943, 202.

228 E fejezet megírásához primer forrásként a *Mein Kampf*ot vizsgáltam meg, mégpedig azért, mert leplezetlen kinyilatkoztatásokat tartalmaz minden távolabbi célról, politikai alapvetésről, de legfőképp szerzőjének gondolatvilágáról. A *Mein Kampf*ról köztudott, hogy a legolvasatlanabb sikerkönyv volt a birodalomban, és az is, hogy tartalma nem hozható összhangba az 1933–1938 közötti hitleri politikával, vagyis nem vonhatunk le belőle következtetéseket a nácizmus népszerűségével kapcsolatban. Jelen esetben a Hitler által közvetített ideológia érzelemvilágának bemutatására használom, bár ma már azt is tudjuk, hogy a náci ideológia korántsem volt egységes. Helyet kapott benne Darré anticivilizációs modellje, Rosenberg és Himmler keresztényellenes, és Goebbels antikapitalista modellje is, ám ezeket Hitler világszemlélete fogta át.

229 Számos empirikus kísérlet bizonyította, hogy azok az affektusok, melyek azonos vagy hasonló érzelemhez kötődnek, az emlékezetben összekapcsolódnak egymással, és egyetlen „tömbként" mobilizálhatók. Bővebben lásd fraktális affektuslogika elmélete (Ciompi 2005).

230 Hitler 1943, 198. [ford. A. Zs.]

231 Hitler 1943, 203.

232 Hitler 1943. 13 ff., illetve 31.

233 „...Über vierzehn Jahre sind vergangen, seit dem unseligen Tage, da, von inneren und äußeren Versprechungen verblendet, das deutsche Volk der höchsten Güte unserer Vergangenheit, des Reiches seiner Ehre und seiner Freiheit vergab und dabei alles verlor. Seit diesen Tagen des Verrates hat der Allmächtige unserem Volk seinen Segen entzogen. Zwietracht und Haß hielten ihren Einzug...". Részlet Hitler rádiófelhívásából, 1933.február 1. Forrás: Frankfurt a. M., C 913 DRA

már mindenütt ott volt; nemcsak kívülről, hanem belülről is fenyegetett, legfőképp a „vörös veszélyt" megtestesítő szociáldemokraták és kommunisták személyében. A nemzetiszocialisták eszköztárában kétségtelenül hatékony fegyvert jelentett az, hogy a baloldaliságot, a demokráciát és a pacifizmust összemosták az antiszemitizmus jelenségével. Az ellenség köre, azonban nem volt mindig egyértelműen körvonalazott, hiszen legalább olyan önkényes volt, mint a fajiság kategóriája. Ez azt is jelentette, hogy bárkiből, bármikor lehetett ellenség. A gyűlöletet logikailag az állandó fenyegetettséggel lehetett igazolni, és mint tudható, a fenyegetettség képes erős csoportkohéziót létrehozni.

A félelemmel, csalódásokkal, szégyennel terhelt múlttal és a tragikus jelennel szemben ott volt az ígéretes jövő: „Boldogok lehetünk, mert tudjuk, hogy a jövő csak a miénk."– hangzott el a nürnbergi beszédben.[234] Hitler 1933. május 1-jén a Berlin melletti tempelhofi mezőn a legmélyebb elszántsággal harsogta: „A német nép többé nem becsület nélküli, szégyenkező, önmarcangoló, bátortalan és kishitű nép. Nem, Uram, a német nép újra erős..."[235] A békeszerződés így vált érzelmi kulcsfogalommá a náci kommunikációban. Ennek ellenpólusaként használták a hatalomátvétel napját, melyet Göring az „Augusterlebnis"-hez hasonlított: „... egy olyan hangulat, mint ez most, csak 1914 augusztusához hasonlítható, amikor egy nemzet felkelt, hogy megvédje mindazt, amije van. 1933. január 30. lesz az a nap a német történelemben, amikor a nemzet újra visszatér önmagához, mikor felkel, és lerázza magáról az elmúlt 14 év kínját, gyalázatát és szégyenét..."[236]

A korszak embere úgy érezhette, nagy idők tanúja, sőt maga is a kiválasztottak közé tartozhat. Különösen fontos szerepet kapott ez az érzés a fiatalok megnyerésében: „Német Ifjúság! Nagy időket éltek. Nektek megadatott, ami más generációknak nem. Mindaz, amit ma átélünk, nem a véletlen műve, nem

234 „Wir können glücklich sein, zu wissen, daß diese Zukunft restlos uns gehört" Forrás: Hitler beszéde Nürnbergben a birodalmi pártnapon 1934. szeptember 8. Frankfurt a. M. C 1236 DRA [ford. A. Zs.]

235 „ Das deutsche Volk ist nicht mehr das Volk der Ehrelosigkeit, der Schande, der Selbstzerfleischung, der Kleinmütigkeit, und der Kleingläubigkeit. Nein, Herr, das deutsche Volk ist wieder stark geworden in seinem Geiste, stark in seinem Willen, stark in seiner Beharrlichkeit, stark im Ertragen aller Opfer." Deutsches Rundfunkarchiv, Frankfurt a. M. C 1216 DRA [ford. A. Zs.]

236 „... eine Stimmung, wie sie nurmehr zu vergleichen ist mit jenem August 1914, da ebenfalls eine Nation aufgebrochen ist, alles was sie besaß, zu verteidigen. Der 30. Januar 1933 wird in der deutschen Geschichte als der Tag bezeichnet werden, da die Nation sich wieder zurückgefunden hatte, da eine neue Nation aufbrach und abtat alles an Qual, Schmach und Schande der letzten vierzehn Jahre." Hermann Göring, Berlin 1933.január 30. C 912 DRA [ford.A. Zs.].

az Ég ajándéka, hanem mérhetetlen erőfeszítés, állhatatos munka, óriási áldozat gyümölcse."[237] Pszichológiai tény, hogy ha az embereket megfosztják a jövő illúziójától, akkor ez rombolólag hat a csoportmorálra. Ha megfordítjuk ezt, akkor érthető, hogy egy pozitív jövőkép nélküli csoportnak mit is jelent az, ha számára értelmes célokat kap. A beszédek első felében megjelenő negatív érzelmek tehát arra is alkalmasak, hogy kiemeljék, átélhetővé tegyék a jövő pozitív vízióját.

A beszédek érzelmi mintázatában a kellemes érzelmek túlsúlya már a hatalomátvétel (1933) előtt is kimutatható. A filoheroizmus érzésének egyik meghatározó alkotóeleme a szeretet, ami azt mutatja, hogy a beszédek célja nem a megfélemlítés, hanem az érzelmi kötődés felépítése. Kérdés, hogy mit jelenthetett Hitler szótárában a „szeretet". Egy szélsőségesen agresszív rendszer esetében egyáltalán beszélhetünk-e szeretetről? A kérdés elgondolkodtató, ám biztos vagyok benne, hogy egy olyan ideológia, amelyik kizárólag negatív érzelmekre épít, valójában nem alkalmas a tömegek mozgósítására (illetve tartósan bizonyosan nem). A „szeretet" Hitler szótárában nem azonos Erich Fromm „törődő cselekvésével", és nem tartalmaz sem altruizmust, sem intimitást, nála ez az érzés kizárólag a tisztelethez kapcsolódik: „... És harcolni csak olyasmiért tudok, amit szeretek, szeretni azt tudom, amit tisztelek, és tisztelni azt, amit valamenynyire is ismerek." – írta a *Mein Kampf* lapjain.[238]

Plutchik modellje szerint a szeretet érzése két alapérzelem, az öröm és a bizalom keverékéből létrejövő elsődleges keverékérzelem. Vagyis amikor Hitler szeretetről beszél, akkor valójában a bizalom komponenst emeli ki. A csúsztatás így egyáltalán nem tűnik fel, és a befogadó azt érezheti, hogy a szeretet hangján szóltak hozzá. Az olyan érzelemkifejezések, mint például szív (*Herz*), szeretet (*Liebe*), szeretni (*lieben*) szavak a *Mein Kampf* lapjain meglehetősen gyakran fordulnak elő, és bőségesen találunk példákat a propagandabeszédekben is. A *Mein Kampf* előszavában azt írja, hogy ez a könyv azoknak szól, akiknek szíve a mozgalomé, és értelmük megvilágosodásra vágyik.[239] A legmélyebb szere-

237 „Deutsche Jugend! Eine große Zeit ist es, die Ihr erlebt. Was Generationen oft nicht beschieden ist, wird Euch zuteil! Dies alles, was wir heute erleben, ist kein Zufall, ist nicht ein Geschenk des Himmels, sondern das Ergebnis unermeßlicher Anstrengungen, dauernder Arbeit, größter Opfer." Forrás: Hitler beszéde a berlini Lustgartenben 1935. május 1. DRA C892 Frankfurt a. M. [ford. A. Zs.]

238 „Und kämpfen kann ich nur für etwas, das ich liebe, lieben nur, was ich achte, und achten, was ich mindestens kenne." In: Hitler 1943, 34. [ford. A. Zs.]

239 „Ich wende mich dabei mit diesem Werk nicht an Fremde, sondern an diejenigen Anhänger der Bewegung, die mit dem Herzen ihr gehören und deren Verstand nun nach innigerer Aufklärung strebt." *Mein Kampf*: Előszó.

tet érzése Hitlernél saját bevallása szerint német hazájához (amely nem azonos a szülőföldjével) kapcsolódik: „Csak aki saját testén érzi, mit jelent németnek lenni úgy, hogy nem tartozhat kedves hazájához (*Vaterlande*), csak az képes felfogni azt a mély vágyat, mely az anyaországtól (*Mutterlande*) elválasztott gyermek szívében izzik".[240] A két szó, *Vaterland* és *Mutterland* a német nyelvben nem ellentétes tartalmakat fejez ki, a szülőföldnek a *Vaterland* felel meg, míg a *Mutterland* az anyaország, melytől bizonyos részeket elválasztottak. Érzelmileg viszont tökéletes képet fest az anyjától és apjától megfosztott lélek szenvedéséről. A szeretet fogalma tehát leginkább a hazához, a néphez és a bajtársakhoz kapcsolódik. A szülőföldjéhez fűződő szeretetéről így ír: „Már akkor levontam a konzekvenciát ebből a felismerésből: forrón szerettem az én német–osztrák szülőföldemet, mélyen gyűlöltem az osztrák államot."[241] A szeretet érzése tehát – bár „csúsztatott" formában –, mégis jelen van a rendszerben, és nagyon fontos érzelmet jelent, hiszen általa épülhet fel a kötődés, ugyanakkor a szeretet adja a gyűlölet kiélésének legitimációját is.[242]

A beszédekben a szeretet érzése fokozott, vagyis az öröm elragadtatássá, a bizalom pedig csodálattá alakul. A két érzelem elegye Plutchik elmélete szerint az *áhítat*. Ez az érzés azonban mesterségesen jön létre – ahogy minden más érzés is ebben a rendszerben –, és elsősorban a vezérre koncentrálódik, aki saját bevallása szerint ugyancsak áhítattal fordul a nép felé, így az „Ein Volk, ein Reich, ein Führer" értelmében tulajdonképpen önmaga felé. Mivel a hallgató a nép része, és a vezér iránti „szeretet" azonos a nép iránti „szeretettel", következésképp a hallgató és a vezér „szeretete" is önmagára irányul – érzelmileg két egymást kölcsönösen erősítő narcisztikus kör. Ez a kollektív narcizmus pszichés jóllétet eredményez, hiszen a csoport minden tagja hibák nélkül szeretheti magát, és az élet kiszámíthatatlanságával szemben a vezér garantálja a kontrollt és a felelősséget.

240 „Nur wer selber am eigenen Leibe fühlt, was es heißt, Deutscher zu sein, ohne dem lieben Vaterlande angehören zu dürfen, vermag die tiefe Sehnsucht zu ermessen, die zu allen Zeiten im Herzen der vom Mutterlande getrennten Kinder brennt." Hitler 1943, 136. [ford. A. Zs.]

241 „Ich hatte schon damals die Konsequenzen aus dieser Erkenntnis gezogen: heiße Liebe zu meiner deutsch-österreichischen Heimat, tiefen Haß gegen den österreichischen Staat." Hitler 1943, 14. [ford.A. Zs.]

242 A német föld iránti szeretet propagandája nem a nemzetiszocializmus találmánya volt – ahogy ez az ideológiai elemek többségére általában is jellemző –, már a weimari korszakban is jelen volt, 1933 után azonban egyre inkább a *Blut und Boden* mítoszává alakul át. Vö. Henning 2008.

A vezér alakjának kiemelése

„...Rajta kívül nem létezett semmi."[243]

Számtalan olyan írásos forrás áll rendelkezésünkre, amely a vezér iránti bizalomról és ragaszkodásról szól. Bärbl Wirrer például szülei, Inge és Fred – két meggyőződéses nemzetiszocialista – levelezését dolgozta fel 1942 októberétől 1945 áprilisáig.[244] Bár a levelek többnyire az egymás iránt érzett lángoló szerelmet közvetítik (azt is mondhatnánk: a szerelem affektuslogikája mozgatja őket), Frednél többször is felvillan a Führer iránti végtelen lojalitás. Példák sorával szemlélteti: „Az én bizalmam a vezetésünk iránt határtalan...",[245] vagy másutt „kívánom, sokáig tartsa a Gondviselés a mi Führerünket".[246] Egyik 1942-ben írt levelében így ír: „Valószínűleg minden ember számára létezik egy, vagy akár több olyan ember is, akivel szemben az, amit érez, már nem nevezhető emberinek. Ilyen értelemben a Führer számomra nem ember, és ezzel nem akarom azt mondani, hogy Téged összehasonlítalak vele. Az összehasonlítás nem lehetséges; ezek az érzések túlságosan is távol vannak egymástól, mégis oly szorosan összetapadnak, ez egy és ugyanaz az érzés, mégis ég és föld a kettő."[247]

Számos további példát találunk Victor Klemperer könyvében, és egyéb kortárs dokumentumokban. Megemlíthetjük Goebbels euforikus naplóbejegyzését: „Adolf Hitler ich liebe dich".[248] Robert Ley Adolf Hitler 50. születésnapján tett rádiónyilatkozata: „Hogy miért is szereti a német ember Adolf Hitlert olyan kimondhatatlanul? Mert nála oltalmat talál. [...] A Führer átveszi a gondjait, és egymaga viszi tovább. A Führer óvja, védi őt, a Führer ad neki erőt."[249] 1935-ben a birodalmi pártnapon szintén háláját, szeretetét és a Führerbe vetett izzó bizalmát nyilvánította ki Hermann Göring: „Mindazt a há-

243 Részlet Wilhelm Plessnerrel, az 1935-ös birodalmi pártnap egyik résztvevőjével készített interjúból: „Egyetlen kiáltás tört fel, mintha egy messiás, egy megváltó jött volna a földre. Rajta kívül nem létezett semmi, ezért volt olyan óriási hatása." (Eredeti: „Es war ein Aufschrei, als ob ein Messias, ein Erlöser auf die Welt gekommen wäre. Es gab nichts anderes und deshalb war das der große Eindruck.") Marks 2007, 60. [ford. A. Zs.]

244 Wirrer 2003.

245 Wirrer 2003, 52.

246 Wirrer 2003, 88.

247 Wirrer 2003, 58.

248 Fröhlich 2005. 156.

249 DRA, LP 6536

lát, szeretetet, és izzó bizalmat, mely Önt illeti, vezérem, ma százezer szempár ragyogja vissza. Egy egész nép, egy egész nemzet érzi magát ma erősnek és boldognak, mert az Ön személyében ennek a népnek nemcsak a vezére, hanem megmentője jött el." [250]

A Krisztushoz való hasonlítás célja az áhítat érzésének felkeltése: „Tekintetteket mindig a Führerre vessétek és gondoljatok őrá. Mint fénylő óriás példakép lebegjen szemetek előtt [...] Mikor a Gondviselés a német népnek egy ilyen férfi nagyságot küldött, mint a Führer, őseink erre még ismerték a szót: Isten küldötte."[251] Hitlert ezek a mondatok emberfelettivé transzponálták, mellette mindenki más jelentéktelenné vált. Ugyanakkor a vezér arra is figyelmet fordított, hogy az emberek ne veszítsék el azt az érzésüket, hogy tulajdonképpen ő csak egy közülük. Egy olyan hétköznapi ember, aki saját erejéből lett a nemzet vezére. Eugen Ebner (szül. 1915, katona és NSDAP-tag) többször is látta Hitlert, akinek alakja és „szúrós tekintete" teljesen megigézte őt.[252] Egyszer a tiszti kaszinóban látta, ahogy a Führer tojást reggelizett szalonnával, de nem késsel-villával evett, hanem csak villával. Az embereknek ez nagyon imponált, mert hétköznapi emberként viselkedett. Adolf Hitler volt számukra a „jó ember", akire fel lehetett nézni, aki tökéletes, Ebner szerint sok embert boldoggá tett.[253]

A Führer-kultuszról tudható, hogy tudatosan felépített stratégia volt. Egyik forrását a propagandagépezet jelentette. Goebbels a tömegek áhítatát akár egészen az extázisig tudta fokozni: „Ő a németek csodája; egyedül ő a megmagyarázhatatlan, a titok és a mítosz." Ugyanakkor az érzelemkommunikáció hatékonyságát „díszletekkel" is fokozták.[254] Hitler előadásainak megszervezése Goebbels feladata volt, aki mindig ügyelt arra, hogy a grandiózus fogadtatás

250 DRA C 444

251 Göring a Birodalmi Légügyi Minisztériumban, Berlin, 1943. január 30. DRA 52-8920.

252 Marks 2007, 35. Marks egy hétéves kutatási projekt (Történelem és emlékezet) eredményeit tette közzé 2007-ben, melyben a náci hívek motivációjára kereste a választ. A kutatócsoport társadalomtudósokból, pszichoanalitikusokból, pszichoterapeutákból, pszichológusokból, történészekből, nevelési szakemberekből, szociális munkásokból, szociálpedagógusokból állt. 19 nő és 24 férfi adott választ azokra a kérdésekre, melyek elsősorban egyéni motivációjukra irányultak, személyenként 1–3 interjú készült. Az interjúalanyok 1906 és 1926 között születtek, és a Hitlerjugend, a BDM vagy az NSDAP tagjai voltak, tehát a mozgalom fiatal aktív résztvevői.

253 Marks 2007, 34.

254 Erről bővebben lásd Reichel 1991.; Schicha 2002. 88–110.; Fischer-Lichte 1998. 81–90.

ne maradjon el.[255] A vezérmítosz esztétikai megjelenítésében részt vett Albert Speer is, aki a pártfelvonulások építményeit tervezte és kivitelezte.[256] Hitler körül a propaganda a fellépések során lenyűgöző mitikus teret hozott létre, ami képes volt bűvkörébe vonni a hallgatóságot. A hatalomátvétel után ezek a technikák sok új médiummal egészültek ki.[257]

A kultusz harmadik forrását maga Hitler jelentette, aki soha nem fukarkodott az öndicsérő szavakkal. A beszédekben három legfontosabb tulajdonságának a bátorságot, a szorgalmat és a patriotizmust tartotta. Mindig úgy festette le magát, mint a jövő elkötelezett, fáradhatatlan harcosát. Jó tulajdonságainak sorát gyarapította még „megbízhatósága", „nyíltsága", „igazságérzéke" és „fanatikus céltudatossága". Beszédeit rendszerint egy hosszabb személyes bevezetéssel kezdte, melyben úgy mutatja be magát, mint a nép fiát: „egy vagyok közületek".[258] Később azonban a beszéd befejező részében olyan személyes tulajdonságokra hivatkozott, melyek egészen rendkívüli bátorságról, elszántságról és hazaszeretetről tanúskodnak. Ezzel olyan magasságokba emelte magát, ahol a közönség csak alávetett lehetett. Azt állította, hogy kizárólag a nép sorsa érdekli, és ezért kész magát feláldozni. Ez az önfeláldozás az alávetettség állapotát mégiscsak kellemessé teszi, hiszen a „vezér" magára vállalja a problémák megoldását.[259]

Ulrich Ulonska a Hitler-beszédeket retorikai szempontból vizsgálta. Hitler önábrázolása az elemzett beszédekben nagyon hasonló mintázatot mutat. A következő ábra az 1922. április 12-i beszéd elemzési eredményeit mutatja:

255 A Führert mindig hatalmas felvonulás keretében fogadták a városok, és egészen aprócska trükkökkel képesek voltak az elragadtatás fokozására. Például a kis horogkeresztes zászlókat a propagandaminisztérium ingyen bocsátotta a *gau* rendelkezésére, ezek mindenütt megjelennek a korabeli filmdokumentumokon. A vezér pedig ott volt akár három városban is egyetlen nap alatt, ez pedig az omnipotencia érzését keltette az emberekben.

256 Egyik egészen rendkívüli ötlete volt a légvédelmi reflektorok fényoszlopaiból kialakított tér, melyek akár egy fénykatedrális vették körül a beszédét tartó vezért. Bővebben Speer 1969, 71–72.

257 Atze 2003, 29.

258 A Vogelsangban a leendő pártvezetők előtt így beszél: „A legtöbb butaságot – úgy gondolom – én magam követtem el. Mert persze nekem kellett elvégeznem a legtöbb feladatot. Azok az emberek, akik a legtöbbet vállalják, szükségszerű, hogy hibát kövessenek el." Eredeti: „Die meisten Dummheiten glaube ich, die habe ich persönlich gemacht. Weil ich natürlich das meiste überhaupt machen musste. Menschen, die sehr viel machen, werden immer Fehlgriffe machen." [ford. A. Zs.] In: Ansprache Hitlers vor Kreisleitern <http://www.lernort-vogelsang.de/PDF-Dateien/Ansprache>[2010.10.31.] Hitler vor Kreisamtsleitern auf Vogelsang 1937.pdf.

259 Ulonska 1997.

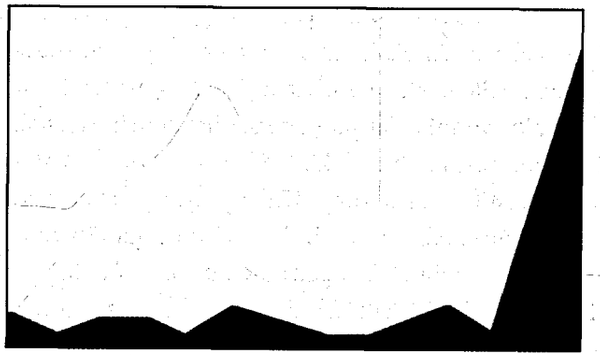

7. ábra. Hitler önábrázolása 1922.04.22-i beszédében.[260]

Jól látható, hogy az utolsó szakaszban az öndicséret ugrásszerűen nő, szinte emberfeletti magasságokba emeli saját személyét. A férfiasság hangsúlyozása minden beszédében jelen van. Bátorságának kiemelése végig jellemző, a végső szakaszban pedig ugyancsak csúcsra ugrik. Az érzelmi fokozást segítette az is, hogy a beszédekben előrehaladva egyre agresszívabb szavakat, képeket és metaforákat használ, hallgatóit egészen a mámor állapotáig vezette, akik a beszéd végére már nemcsak a vezért tartják dominánsnak, hanem maguk is egyfajta szubjektív erőteltséget élhetnek át. Hitler saját énjének narcisztikus felnagyításából így a hallgatók is profitálhattak.

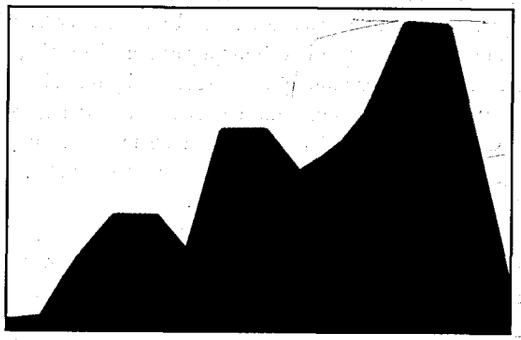

8. ábra. Hitler saját bátorságának ábrázolása 1922.04.22-i beszédében[261]

260 Ulonska 1990, 255.
261 Ulonska 1990, 182.

Ulonska elemzései alapján a határt 1933 jelenti, ugyanis a húszas évek vége felé (1927/1928) az érzelmileg túlfűtött vad rágalmazások terjedelme és intenzitása csökken (ezt a szerző kutatásai is alátámasztják), viszont a bevezető szakaszban alkalmazott öndicséret egyre nagyobb teret nyer, a hatalomra kerülés után már konszolidált államférfiként beszél.[262] A hatalomátvétel évében a beszédekben az E/1. személy használata a „Kampfzeit" éveihez viszonyítva 400-szorosra ugrik!

Hitler beszédeiben a narcisztikus kommunikáció nyomaira lelünk, melynek elsődleges célja, hogy a beszélő tökéletes képet fessen magáról, és áthidalhatatlan távolságot hozzon létre közte és mindenki más között, legyen az szövetséges vagy ellenség. Egy háromszöget alakít ki, melyben ő maga és a párt a német nép legértékesebb szövetségese. Velük szemben az ellenség tábora, akiket erősen démonizál, hiszen így tudja létrehozni a legnagyobb távolságot a pozitív és negatív pólusok között. Erich Fromm a narcizmus jelenségét a hipochondriához hasonlította. A hipochonder ugyanis folyton a saját teste miatt aggódik, ez erős narcizmusra utal. Fromm szerint a morális hipochonder folyton amiatt aggódik, hogy valami rosszat tett (mely tökéletesnek hitt énképét rombolhatja), ezért szüntelenül jótékonykodik másokkal, de valójában magával foglalkozik. Ezt a jelenséget ma kommunális narcizmusnak nevezik, és a narcizmus más fajtáihoz hasonlóan ez is arra szolgál, hogy az illető énképét erősítse és manipulálni tudjon másokat.[263] Valószínűleg mindenki ismeri azt a karaktertípust, aki azzal tünteti ki magát, hogy nála többet senki sem tesz a közösségért (Hitler is ezt állította, nála különb ember – úgy tűnik – nem akadt a Német Birodalomban). A narcizmusról szóló kutatásokban azonban kevéssé reflektált még, hogy egy csoport fölénye nemcsak pozitív értékekre épülhet, hanem az áldozatiságára is, Hitler ugyanis a „legtöbbet vesztett nép" történetét hitette el hallgatóival.

A beszédek érzelmi felépítése

Hitler hatásos szónok volt, ez a képessége azonban a források tanúsága szerint tanulási folyamat eredménye is volt. A tehetségét a háború utáni években a Reichswehr müncheni tanfolyamain fejleszthette mesterfokra. A forradalom után a hadsereg a bajor fővárosban gyakorlatilag teljhatalmat kapott, és vezetői meg voltak győződve arról, hogy az ellenpropaganda jelenti a sikerük kulcsát.

262 Ulonska 1990, 291.
263 Gebauer–Sedikides–Verplanken 2012, 854–878.

Ezért létrehoztak egy olyan hírszerző osztagot, melyet propagandafeladatokkal láttak el, és felvilágosító kurzusokat szerveztek.[264] Adolf Hitlert, a fiatal őrvezetőt a háború után 1919 nyarán antibolsevik szónokká képezték ki, és még ugyanebben az évben különleges tehetségének köszönhetően bizalmi emberré léptették elő (*V-Mann*).[265] Feladata abból állt, hogy a baloldali pártokról jelentéseket írjon. Ennek köszönhetően mind a témát, mind a technikát illetően megalapozott ismeretekre tett szert.

A Hitlerről szóló szakirodalom egy része (lásd Rauschning, Golo Mann, Bullock, Friedländer) elfogadja azt az álláspontot, hogy Hitler hipnotikus képességekkel rendelkezett, bár ezen állítások tudományos megalapozottságával sokáig nem nagyon foglalkoztak. A mai kutatási eredmények fényében azonban ez a tézis inkább tekinthető egy mítosz továbbélésének, mintsem tudományosan megalapozott ténynek, és újabb példa arra, hogy miért is fontosak a pszichológiai ismeretek a történelemkutatásban. A hipnózis tulajdonképpen egy olyan *tudatállapot*, amikor a figyelem fókusza a hipnotizőrre koncentrálódik. Ezzel párhuzamosan a környezetre irányuló figyelem eltűnik. A tudat beszűkülésével az alany passzívvá válik, és regresszióba esik. Richard Bandler szerint minden, ami egy ember figyelmét képes magához kötni, tulajdonképpen hipnotikusnak nevezhető.[266] A kijelentést tehát úgy kell módosítanunk, hogy Hitler szónokként képes volt magára vonni a hallgatóság figyelmét, ám nem volt képes arra, hogy a szó köznapi értelmében hipnotizálja a tömegeket.

A fiatal agitátor tisztában volt azokkal a technikákkal, melyekkel képes volt hallgatóságának akaratát megtörni, és ezt a tudását nem is rejtette véka alá.[267] Tapasztalatairól bőségesen írt a *Mein Kampf* oldalain. Tudta, milyen jelentősége van a napszaknak (egy frenetikus hatású esti beszéd – írja – reggel teljesen használhatatlan), és milyen fontos a megfelelő helyszín kiválasztása. Ha nincs meg a szükséges atmoszféra, akkor a beszéd sem lesz hatásos. A rendezvényeken az embereknek gyakran órákat kellett rá várnia, a beszédek pedig nem ritkán két órára nyúltak. A többség ekkorra már fizikailag kimerült. Grieswelle szerint a hallgatóságot ezzel már „félig öntudatlan" állapotba hozta, aztán a tömeg intellektuális ellenálló képességét további kicsapongó leírásokkal bénította meg.[268]

264 Hitler beszédtehetségét Karl Alexander von Müller (egy referensként alkalmazott münchei történész) fedezte fel.
265 Ormos 1994, 51. és Geyer 1998, 105ff.
266 Grindler–Bandler 1987, 18.
267 Vö. Hitler 1943, 195ff.
268 Grieswelle 1972, 123.

A beszédek vége felé aztán kiragadta őket az andalító elemzésekből, és követelő aktivitásba ment át, melyet egészen az extázisig fokozott.

Ez a technika kétségtelenül rendkívül hatásos volt, de mint írja, a jelenségek okára maga sem talált magyarázatot, a tapasztalat tanította meg mindenre.[269] Ezek az ismeretek később beépültek a náci szónokiskolák tananyagába is. A leendő propagandistákat arra utasították, hogy a politikai gyűlések résztvevőit tekintsék hipnózis tárgyának.[270] Az egyik tankönyv például azt ajánlotta, hogy a beszéd végén éber szuggesztiót kell alkalmazni: „Ahogy a hipnotizőr azt mondja a páciensének: Ébredés után ezt és ezt fogod tenni! – úgy a szónok is azt mondja hallgatóinak: »Ha most visszatértek az életbe, akkor legyetek ilyenek és ilyenek, és tegyétek ezt és ezt!«"[271] Ez a hatás azonban soha nem jöhetett volna létre a megfelelő érzelmi alapozás nélkül – a retorika mesterei ezzel is tisztában voltak.

A beszédek hatékonysága a mai korból visszatekintve különösnek tűnik, hiszen Hitler szónokként a maga eltúlzott gesztusaival és mimikájával a mai néző szemével egészen groteszk benyomást tesz. Ennek legfőbb oka, hogy azok a színházi szakemberek, akik őt tapasztalataikkal segítették, a némafilm világából jöttek.[272] Hitler viszont nem volt néma, sőt a beszédek végére már szinte rikácsolt. A retorikából jól ismert, hogy az érzelemteltség állapotának egyik mutatója, ha a szónok megváltoztatja a hangmagasságát. Scherer és munkatársainak kutatásai igazolták, hogy a beszélő izgalmi állapotának várakozása korrelál a hangmagasság variációs spektrumának szélességével. Tehát minél szélesebb a variációk skálája, annál jobban érzékelhető a beszélő izgalmi állapota.[273] Az akkori közönség számára ez a színpadiasság egyáltalán nem volt szokatlan, a mai nézőben azonban leginkább „a hisztis diktátor" benyomását kelti. Ettől függetlenül, Hitler szónoki profizmusához kétség sem fér. Robert Coulondre francia nagykövetre (1938–1939) például olyan mély benyomást tett, hogy saját bevallása szerint néhány percre ő is nemzetiszocialista lett.[274]

Mégis honnan eredhet ez a frenetikus hatás? Miért és hogyan hatnak az érzelmek a meggyőzési folyamatban? Köztudott, hogy az emberek hitelesebbnek és érdekesebbnek tartják azokat a történeteket, amelyekben sok érzelem jelenik meg – ezt Robert Rosenthal, Paul Ekman és Klaus R. Schrerer közös

269 Grieswelle 1972, 530 ff.
270 Ulonska 1997, 118.
271 Kruse 1932, 100.
272 Donner 1995, 19.
273 Scherer 1989.
274 Coulondre 1950, 473.

vizsgálatai igazolták.[275] Schrerer szerint ennek a hatásnak több oka is lehet. Az egyik nyilvánvalóan az, hogy a hallgatóság a szónokot bizonyos tulajdonságokkal ruházza fel, hiszen ha valakit megérintenek a világ eseményei, akkor érző ember benyomását kelti; másrészt, ha az érzelem hitelesnek tűnik, akkor a hallgatóság hajlamos arra, hogy a szónok által elmondott eseményeket is igaznak tartsa; harmadszor pedig az adott érzelmek megjelenítése a hallgatóban is hasonló érzelmeket kelt. Ez utóbbi folyamatot azonban még nem sikerült teljes tudományos alapossággal feltárni.

A beszédben megjelenő érzelmek (pátosz) alkalmasak arra, hogy a figyelmet a szöveg érzelmi üzenetére és a szónokra irányítsák. Ennek hatására csökken az információfeldolgozás kapacitása, így a racionális és kritikai gondolkodás erőteljesen beszűkül, az ítéletalkotás folyamatában az érzelmek veszik át a szerepet. Mivel az azonos érzelmi mezőhöz tartozó emlékezeti tartalmak összekapcsolhatók, így a beszéd érzelmi vonatkozásai segítenek abban, hogy a hallgató saját érzéseivel is összekapcsolja a hallottakat. Ez azt jelenti, hogy ha a szónok az emberek csalódottságát érzékelteti, és a hallgató átéli ezt az érzést, akkor erre csakis azért képes, mert saját tapasztalatai vannak róla. Amikor emlékezünk, akkor az első és az utolsó hasonló élmény érzései kelnek életre bennünk a legerősebben, de valójában az összes hasonló élményünk valamilyen módon megjelenik ebben az emlékezésben.[276] Vagyis az érzés hozzájárul a hallgató önvonatkozásának erősítéséhez, a hallgató érzelmi bevonásához.[277] A beszédek hatását azonban nem magyarázhatjuk pusztán szómágiával, az ékesszólás ugyanis önmagában nem képes motivációs hatás kiváltására. Az érzelemkeltés lényege ugyanis nem a szavakban rejlik, hanem a befogadók reakcióiban.[278] Cselekvésre késztető meggyőzést azonban csak bizonyos érzelmek tudnak kiváltani (szánalom, harag, gyűlölet, szeretet).[279]

Ulonska szerint a hatás a beszédek érzelmi elrendezése (*dispositio*) által jöhet létre.[280] A szónok ugyanis a mesterségesen keltett feszültség állapotából egy kielégülést nyújtó, oldott állapot felé vezeti a hallgatóságot. A beszéd során az érzelmek egyre intenzívebbé válnak, és ha elérik a csúcspontjukat, akkor képesek arra is, hogy a hallgatókat cselekvésre késztessék. Ha például a

275 Scherer–Ekman 1982.
276 Wagoner 2015, 143–162.
277 Scherer 1989.
278 Wörner 1981, 53 ff.
279 Adamik–Jászó–Aczél 2004.
280 Ulonska 1995.

szónok haragot akar kelteni, akkor a hallgatóságot először kétségbe ejti, megnevezi a harag célcsoportját, végül elmondja, miként kell cselekedni, hogyan oldható meg a helyzet.

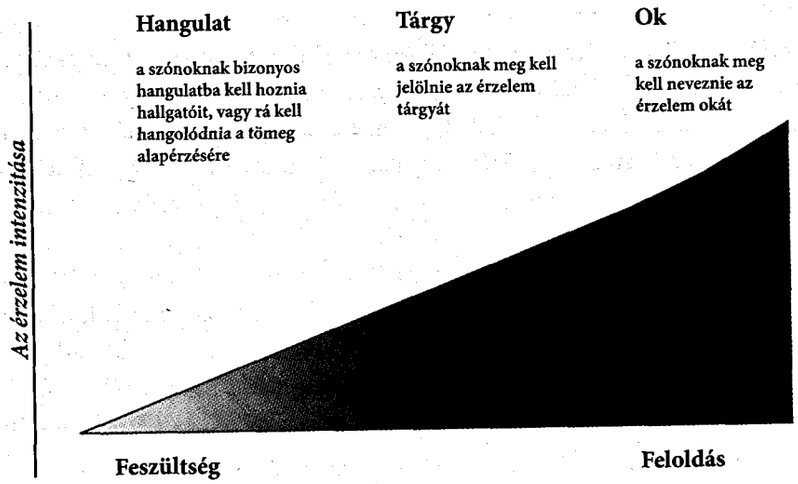

9. ábra. Az érzelemindukció folyamata Ulonska leírása alapján[281]

A vizsgált propagandabeszédek dinamikai felépítése nagyon hasonló mintát mutat. Ulonska elemzéseiben a következő struktúrát tárta fel: [282]

I. A beszédek elején Hitler mindig negatívumokból indul: szükség, háborús vereség, létbizonytalanság, igazságtalanság stb. Ezeket a történeteket azért mondja el, hogy hallgatóit ráhangolja a félelem, szorongás és szomorúság érzésére. Ezzel érzelmi feszültséget kelt (kellemetlen szubmissziót vált ki) a hallgatóban, aki kiszolgáltatottságot és keserűséget érez. Ha valaki fél, akkor a gondolkodása erősen beszűkül, de a félelem csúcspontján ennek épp az ellenkezője történik, ugyanis a figyelem fókusza hirtelen kitágul. Ettől kezdve a hallgató gondolkodását a félelem hatja át, vagyis olyan információkat fogad be, amelyek valamilyen módon összefüggenek a félelmével.

281 Ulonska 1995.
282 Ulonska 1997.

II. A második szakaszban rágalmazások sora következik, melynek célja a harag kiváltása. A hallgató ekkor még mindig meglehetősen kellemetlenül érzi magát, de erkölcsileg már magasan felette áll azoknak, akiknek a harag szól.

III. A kellemes érzések mezőjébe érve Hitler a csoportérzelmeket lelkes harci szándékkal fokozza, és egy virágzó, erős Németország víziójával erősíti hallgatóit. A célokat, tetteket és az egyre fokozódó agresszivitást erkölcsi szükségszerűséggel igazolja. A kezdeti rossz érzések feloldódnak, a félelem helyét pedig a *büszke dominancia* veszi át.

IV. Az utolsó szakaszban Hitler erkölcsi magasságokba emeli saját személyét, ami a hallgatót szükségszerűen alávetettségbe rendeli, és elhiteti vele, hogy a 'Führer' az az ember, aki érte küzd. Ő az, aki a közösség terhét átvállalja, feláldozza magát a többiekért. Ennek célja a feltétlen érzelmi kötődés kiváltása (szeretet, ragaszkodás) és a vezér dominanciájának igazolása.

Arisztotelész szerint a retorikai bizonyítás folyamata akkor lehet sikeres, ha a logikai bizonyítékok (példák), a szónok jelleme által nyújtott bizonyíték (*ethosz*) és a szónok ébresztette érzelmek (*pathosz*) egységet alkotnak.[283] Pszichológiai szempontból nézve érzelmi koherencia jön létre a hallgatóban. A beszédelemzések eredményei ezt valóban igazolják. A következő két ábra (10–11.) Hitler, illetve Goebbels egy-egy beszédének érzelmi dinamikáját mutatja. A pontozott vonal a szomorúságot jeleníti meg, a szaggatott vonal pedig a félelemkifejezések abszolút előfordulását illusztrálja. Jól látszik, hogy a beszéd vége felé a negatív érzések szinte teljesen eltűnnek. Ezzel szemben a hetedik szakasztól ugrásszerűen nő a bizalom, majd egy szekvenciával később a harag is. A három domináns érzelem (öröm, harag, bizalom) keveréke a *filoheroizmus*. (10. ábra)

Az elemzések különös eredményt hoztak, ugyanis ez a mintázat (kisebb eltérésekkel) nemcsak Hitler, hanem Goebbels beszédeire is jellemző. A különbséget az jelenti, hogy Goebbels beszédeiben a grafikon vonalai sokkal hektikusabban változnak, az abszolút gyakoriság értékei jóval magasabbak, vagyis a beszédeket sokkal intenzívebb érzelmek kísérték. Ezekből a mintákból feltételezhető, hogy Goebbels sokkal gyakorlottabban bánt az érzelmekkel, mint Hitler. (11. ábra)

283 Adamik–Jászó–Aczél 2004, 34.

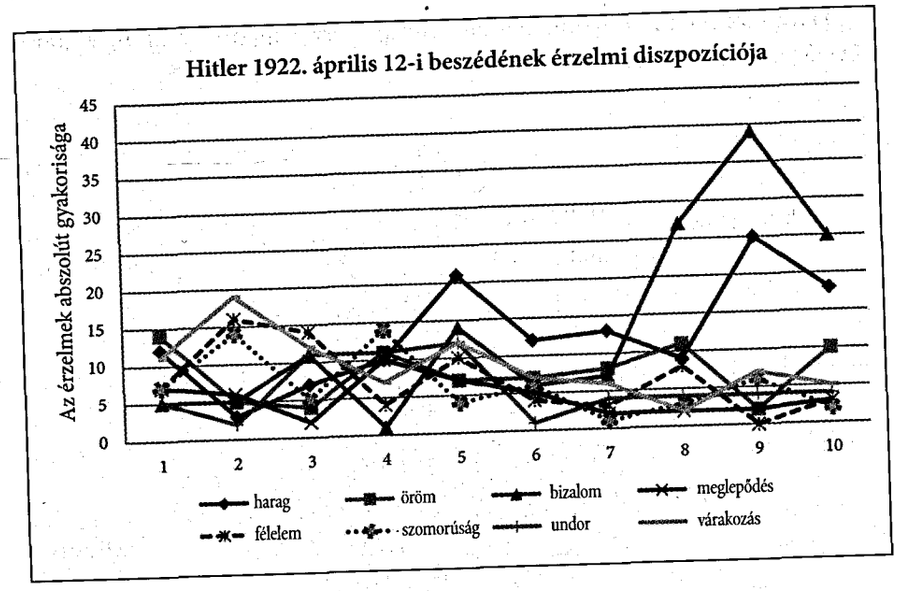

10. ábra. *Hitler 1922-es beszédének érzelmi mintázata a propagandabeszédek elemzése alapján*

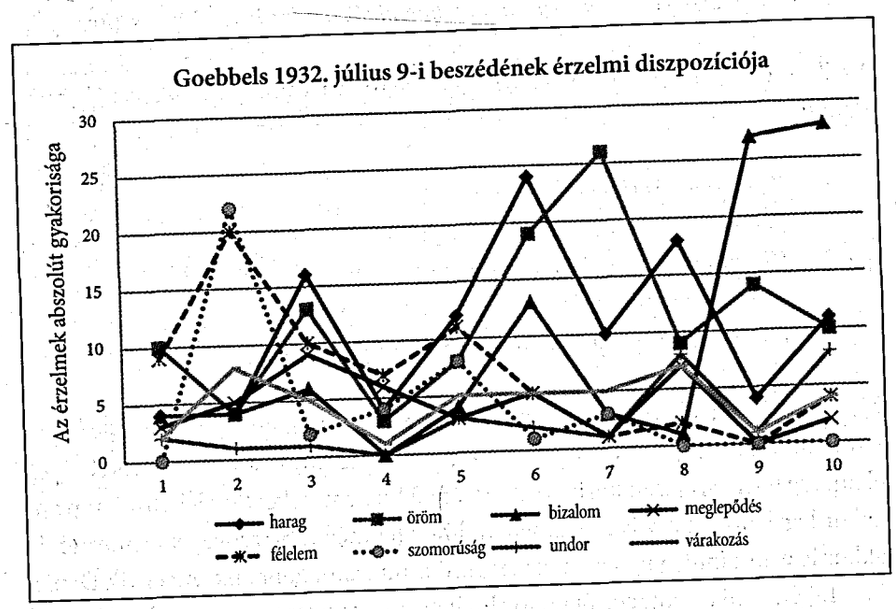

11. ábra. *Goebbels 1932-es beszédének érzelmi elrendezése*

Ha ezt az érzelmi dinamikát a Plutchik-féle érzelemkörre vetítjük, akkor a következő minta mutatkozik:

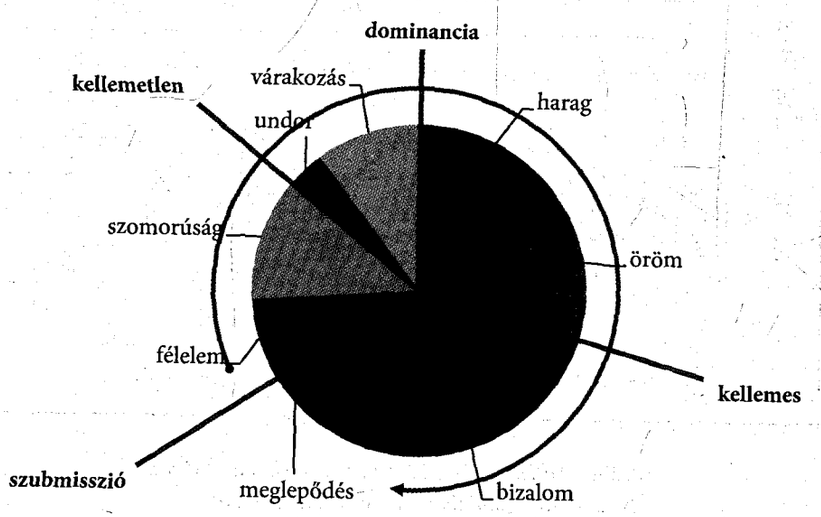

12. ábra. Hitler beszédeinek érzelmi dinamikája az érzelemtérképre vetítve

Az ábrát olvasva látható, hogy a beszéd érzelmi dinamikája a következőképpen alakul:

1. Kétségbeesés (félelem és szomorúság)
2. Lelkifurdalás (szomorúság és undor)
3. Cinizmus (undor és várakozás)
4. Agresszió (várakozás és harag)
5. Filoheroizmus (harag, öröm és bizalom)

Mivel ez a séma az összes elemzett beszédben kimutatható, ezért arra következtethetünk, hogy érzelmileg megkomponált beszédekről van szó. Kilenc beszéd elemzése természetesen korlátozott érvényű kijelentéseket tesz lehetővé, ugyanakkor legalább két érv is szól amellett, hogy ha még több szöveget elemeznénk, akkor is valószínűleg ugyanezt az érzelmi mintázatot kapnánk. Az egyik Daniel Bar-Tal érzelmi orientációról szóló elmélete, mely szerint a csoportok sajátos érzelmi orientációval rendelkeznek, és ez a központi érzelem meglehetősen stabil-

nak mondható, mert szorosan kapcsolódik a csoportidentitáshoz. A náci mozgalomban a hatalom 12 éve alatt nem történt identitásváltás, így feltételezhető, hogy ez a minta egészen 1945-ig változatlan maradhatott. Másrészt, ha komolyan vesszük a fent hivatkozott hitleri tanácsot, mely szerint mindig ugyanazt kell mondani, csak más és más megvilágításban, akkor valószínűbbnek tűnik az, hogy egy jól begyakorolt és jól bevált érzelmi kommunikációs módszertől nem váltak meg 1933 után sem.

Az érzelmi mintázat stabilitása mellett szól Adorno leírása (1951) az amerikai fasiszta agitátorok propagandafogásairól. Ezek a szónokok mindig pszichológiai módszerekkel kísérleteztek, a hallgatóikat nem észérvekkel győzték meg, hanem pszichológiai eszközökhöz folyamodtak.[284] A beszédek tartalmilag és formailag is jelentős hasonlóságot mutattak, sőt ez a hasonlóság még az egyes agitátorok beszédei között is kimutatható volt. Adorno szerint annyira hasonlóak, hogy némi túlzással elég belőlük egyet alaposan elemezni, és ezzel az összeset megismertük. Az agitátorok közötti különbségek leírását egy rövid lábjegyzetben taglalta. Négy típust különböztetett meg: Az egyik a „tisztességes", aki visszautasítja azt, hogy antiszemita lenne, majd így lát hozzá a zsidók lejáratásához. A másik nyíltan vállalja az antiszemita szerepet, és a legmocskosabb nyelven szól híveihez. A harmadik típus a régi vágású keresztény-konzervatív agitátor, akit a segélyből élőkkel szemben tanúsított ellenszenvéről ismerhetünk fel, és végül az a típus, aki a fiatalsághoz fordul, és legtöbb esetben forradalminak állítja be magát és mozgalmát. A különbségek látszata azonban csalóka, mert a beszédek alapfelépítése és fogásai megegyeznek az óvatosan adagolt hangzásbéli különbségek ellenére is.[285]

Goebbelsről is az a hír járta, hogy pontosan tudta, a hallgatóságának melyik „lemezt kell lejátszania". Vagyis a náci és fasiszta típusú propaganda lényegét épp ebben a változatlanságban kell látnunk. A jól komponált pszichológiai meggyőzés eszközeiről van szó. Ebben a folyamatban különös jelentőséggel bírnak a szélsőséges érzelmek. Szomorúságból és félelelemből indulva a hallgató a felemelő összetartozás és megmenekülés drámáját élheti át. Ezeknek a negatív érzelmeknek mindig retorikai jelentősége van, hiszen a náci párt és a német nép áldozattá válásának történetét kísérik, melyből Hitler szerint nehéz és fájdalmas, mégis örömteli út vezet a megmeneküléshez.

284 Adorno 1951/2006.
285 Adorno 1951/2006, 29, 3. lábjegyzet.

Érvelés az áldozat pozíciójából

„A többi nép között mi voltunk a páriák, tudtuk, hogy a versailles-i diktátum miatt nagyon, nagyon, nagyon sok rosszat kellett megélnünk. [...] Mindenki tudta, hogy Németországnak, Európa szívének újra vernie kell."

W. Plessner[286]

Amikor szövegeket elemzünk, akkor a gondolatok mondatokra bomlanak, a mondatok szavakra, míg végül a szavak mögül előbukkan a beszélő életvilága, legmélyebb meggyőződései és érzései. Hitler beszédeiből egy másokat vádoló, sértett ember áldozatisága bukkan elő. Áldozattá nyilvánvalóan bárki válhat, és ha a trauma megtörtént, akkor a szégyen és a fájdalom érzései kísérik. Az áldozattá válás egyben az én veszteségét is jelenti, hiszen akkor és ott az az ember elvesztette a kontrollt saját élete felett. De vajon minden áldozat ugyanolyan áldozat? Attól, hogy Hitler elhitette a hallgatóival, hogy ők a világháború legtöbbet vesztett áldozatai, valóban egy kategóriába kerülhet a németek első világháborús áldozatisága, a holokauszt áldozatai, Jézus áldozata vagy a családi erőszak áldozatai? Mind-mind ugyanolyan áldozatok? A náci áldozatiság jelensége, úgy tűnik, mindenképpen érdemes arra, hogy körbejárjuk az áldozat fogalmát is.

A fenti idézet egy német nyugdíjastól, Wilhelm Plessnertől (szül. 1918) származik, aki egykor a Hitlerjugend tagja volt, és az apja által elmesélt történetekből vonta le azt a következtetést, hogy a versailles-i béke sérelmét helyre kell állítani. Vagyis ez a mondat a kommunikatív emlékezet egyik eseményét eleveníti fel, ami más HJ-tagok beszámolóinak tükrében, úgy tűnik, az akkori ifjúság szemléletét erősen áthatotta. Németország az első világháború végén a vesztes országok közé került. A győztesek (valóban megalázó körülmények között) a békeszerződés aláírására kényszerítették, ez területi, anyagi és morális veszteséget is jelentett a németek számára. Mind a háborúnak, mind a versailles-i békének számos negatív következménye lett. Németek tömegei tekintettek magukra áldozatként, ami a gazdasági, politikai körülményeket és az elszenvedett vérveszteséget tekintve teljesen érthető. Ugyanakkor sokan figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az ország háborús agresszor volt, vagyis az Antant országaival szemben nem honvédő háborút folytatott. 1914-ben milliók

286 Idézet Stephan Marks egyik interjúalanyának beszámolójából. Marks 2007, 76.

üdvözölték a háború kitörését, köztük a fiatal Adolf Hitler is. Számára az első világháború „szabadságharc" volt, melyet a német nemzet a létéért folytatott. A nacionalizmus volt az a politikai erő, melytől a nemzet egyesítését és politikai válságok hatékony megoldását várták.[287] Ez a cél mindent felülírt, és később hozzájárult ahhoz is, hogy a háborús tettesség ténye sokak számára felismerhetetlen maradjon. Az első világháborúnak ugyanis ma is csak áldozatai vannak, de a tettesekről nem szólnak történetek.

Ahhoz, hogy megértsük a vereséget szenvedő ország kollektív áldozati állapotának sajátosságait, ismernünk kell azt az önképet is, melyet ezek az országok, legfőképp a Német Birodalom és az Osztrák–Magyar Monarchia a háború alatt ápoltak. A propaganda által terjesztett önkép rendkívül sok narcisztikus elemet tartalmazott. Minden háborúzó fél a saját nemzetét a többi nemzet felett állónak mutatta be (glorifikáció), az ellenfelet pedig igyekezett démonizálni. Azáltal, hogy az ellenségtől teljesen (dehumanizáció) vagy részlegesen (infrahumanizáció) megvonták az emberi tulajdonságokat, velük szemben nem kellett betartani az erkölcsi szabályokat sem.

A német propaganda sajátossága volt azonban az is, hogy nemcsak az ellenfél agresszióját emelte ki, hanem civilizációsan alacsonyabb értékét is. A sajtóban már 1914-ben is találunk felháborodott írásokat arról, hogy az ellenség a kolóniákról is csapatokat vet be.[288] Német professzorok és hírlapszerkesztők vetették a britek szemére, hogy elárulták a „fehér fajt". Eduard Meyer (neves német ókortörténész) például azt írta, hogy Anglia sárga, barna és barbár fekete hordákat szabadított Németországra.[289] A nemzeti liberálisok, konzervatívok és a politikai katolicizmus köreiben Angliát a fajok közötti háború kirobbantásáért tették felelőssé.[290] A faji felsőbbrendűség a kollektív narcizmus egyik legárulkodóbb jele, hiszen az alapmotívum mindig valamilyen csoportközi összehasonlítás, mely áthidalhatatlan távolságot hoz létre mások és a saját csoport értékessége között.

Erich Fromm szerint a csoportnarcizmus különlegessége, hogy az egyén narcizmusának középpontjában nem valamilyen saját személyes jellemzője áll, hanem a csoporthoz való tartozása.[291] Ha a csoporttagok fogékonyak az ilyesfajta énérték-növelésre (például mert saját életükben kevésbé találnak lehetőséget erre), akkor a csoporttagságból fakadó értékek kiemelése különösen jó-

287 Müller 2002, 42.
288 Müller 2002, 135.
289 Meyer 1916, 196.
290 Müller 2002, 136.
291 Fromm 2001.

tékonyan tud hatni személyes énértékükre is. Ha pedig úgy érzik vagy éreztetik velük, hogy ezek az értékek veszélyben vannak, akkor könnyen rávehetők arra is, hogy a propagandacélok szolgálatába álljanak. A háborús vereség szégyene elviselhetetlen volt azok számára, akik a nemzet narcisztikus céljaiért vonultak hadba. Tegyük azonban hozzá, hogy ez a jelenség nem érinthette a teljes német társadalmat, csak egyes csoportjait, de különösképpen a nemzetiszocialistákat. A vereséget ugyanis lehetett traumaként vagy nemzeti traumaként értelmezni. A kettő között az a különbség, hogy nemzeti értelmezésben a támadás a csoportidentitás lényegét érinti. Az áldozat ebben az esetben úgy érzi, hogy csoportját értékének *lényegétől* fosztották meg. Hitler érzelmekkel mélyen átszőtt beszámolójában olvasható, hogyan élte meg a vereség és a forradalom hírét a pasewalki katonai kórházban. Számára, és még sok más német számára is, abban a pillanatban minden áldozat értelmetlenné vált.[292]

Kollektív áldozattá válásról akkor beszélünk, amikor egy csoport egy másik csoport (vagy csoportok) agressziójának áldozataként határozza meg magát.[293] Ha az adott közösség áldozatnak minősíti magát, akkor egy másik csoportot egyúttal az elkövető szerepével ruház fel. A narcisztikus önképet ápoló csoportok egyik sajátossága, hogy áldozatiságukat nagyobbra értékelik, nem tűrnek áldozatkonkurenciát, és nem mutatnak empátiát más csoportok szenvedése iránt. A veszteséget nem elgyászolják, hanem megtorlásra buzdítják tagjaikat. A szenvedés alapját ugyanis nem a veszteség következtében elszenvedett fájdalom jelenti, hanem a *sértettség*. Az ilyen típusú áldozatiság legfőbb veszélye, hogy a sérelem csak ürügy a bosszú igazolásához. Ez elindíthatja az erőszak ördögi körét, mert az agresszorrá vált áldozat megvonja az empátiát azoktól, akiknek szenvedést okoz.[294]

A beszédek elemzéséből kiderült, hogy az áldozatiság tartalmai (saját csoport áldozatként való bemutatása) mindig a beszédek első felében bukkan fel, így retorikai szempontból az érzelmi alapozás részét jelenti. Mielőtt azonban messzemenő következtetéseket vonnánk le ebből a jellegzetességből, vizsgáljuk meg azt is, hogy milyen jelentése volt ennek a szónak Hitler korában. Áldozatnak nevezünk egy olyan személyt vagy csoportot, aki/amely valamilyen esemény(ek) kapcsán jogtalanságot, veszteséget vagy sérelmet szenvedett el. Balogh László elemzéseiből azonban kiderül, hogy a fogalomnak kettős értelme van: *sacrifice* és *victim*, melyek a magyar „áldozat" és a német „Opfer" szavakban egyáltalán nem különülnek el.[295] Az elemzett szövegekben az áldozat szónak mindkét jelentése előfordul, vagyis a saját csoport egyrészt mint áldozat (victim) jelenik meg, másrészt pedig neki is áldozatot kell hoznia (*sacrifice*) a jobb jövőért. Többször esik szó a hiába hozott áldozatról, ám nem a vesztes háborúhoz kapcsolódóan, hanem a jóvátétel miatt végzett munka kapcsán.

292 Hitler 1943, 222–225.

293 László–Fülöp 2011, 295–315., bővebben Fülöp–Kővágó 2019.

294 Bar-Tal 1998, 22–50.; Kriesberg 1973.; Mack 1999, 119–130.

Az áldozatok csoportjai – a beszédek alapján – koncentrikus körökként írhatók le, melynek határai a legnagyobb körön belül (nevezzük ezt a „Mi" körének) meglehetősen elmosódottak. A „Mi" körén belül Hitler áldozatként nevezi meg a német népet (olykor *Volksgemeinschaft*), a náci pártot, a munkásokat, a parasztokat, a hazatérő katonákat és a német ifjúságot. A nagy kör külső határa azonban markánsan zárja el az „Ők" területét, ahová Hitler az Antantot (szinte kizárólag a franciákat), a kapitalistákat, a liberálisokat, az *Erfüllungspolitikereket* (teljesítő politikusok, utalás Rathenaura és Erzbergerre), a külföldet és a zsidókat sorolja.

Hitler szerint a németeket számos igazságtalan csapás érte:

1. Minden rossz eredője a versailles-i *békeszerződés*, melynek következményeként a német népre olyan adósságot kényszerítettek, melyet soha nem tud majd kifizetni, ráadásul el kell tartania azokat a németeket is, akik csak azért dolgoznak, hogy a franciáknak legyen mit elhordani. A békeszerződéssel a német népet megalázták, megfosztották méltóságától és bemocskolták minden szentségét. Az érzelmekkel teleszött leírásokhoz gyakran hiperbolák is kapcsolódnak, mint például az, hogy a németek minden nép közül e földön a legtöbbet veszítették. A baj okozói a külföld/antant/franciák, a gyenge hátország és a baloldal árulása. Németország a külföld gyarmata lett.[296]
2. A második csapást az *infláció* és a *drágulás* mérte az emberekre, de ez sem a hitelekből finanszírozott háború következményeként jelenik meg, hanem bizonyos személyek ármánykodása okozta: legfőképp baloldali politikusok, kapitalisták, zsidók, akik becsapták az embereket, elértéktelenítették a pénzt és felverték az árakat.
3. A *baloldal árulása*, a békeszerződést aláíró ún. teljesítő politikusok (*Erfüllungspolitiker*), akik nem a nép érdekeit nézték, hanem feláldozták a németeket a külföld és a nemzetközi finánctőke oltárán.

295 Balogh 2015, 37.

296 Kiss 2013, 62–74.

4. A *túlburjánzó idegenség*, mely a kultúra hanyatlását hozta. Ez a meglehetősen „amorf" csoport nincs konkrétan megnevezve, de leginkább a baloldali kormányra utal, amely Hitler értelmezésében támadást intézett a német ifjúság ellen. A politikusok megmérgezték az aprócska gyermekelméket, ki akarták irtani a múlt (dicső) emlékeit, meggyalázták a német történelem nagyjait, bemocskolták a német történelmet, és 14 év alatt romba döntötték a nemzetet.
5. A *nemzet megosztottsága* ugyancsak olyan zsidó, baloldali, internacionalista árulók összeesküvése, akik célja, hogy a nemzetet elpusztítsák.

Ezen túl azonban nincs szó arról, hogy a németek azért lennének áldozatok, mert háborús vereséget szenvedtek, vagy kétmillió halottat áldoztak egy négy évig tartó háborúban, csak a tördöfés legenda ismétlődik (*Im Felde unbesiegt*), mely a vereséget a végsőkig tagadja.

Goebbels elemzett beszédei jóval később keletkeztek, az 1930-as évek elején. Ennek oka, hogy ezeknek a szövegeknek nem volt szó szerint lejegyzett átirata ez előtt, ezért nem is elemezhetők. A két szó szerint lejegyzett beszédben az áldozattá válás oka (Hitler narratívájához hasonlóan) a baloldal álszent hazugságai és árulása, más szóval „az elmúlt 14 év". Állítása szerint az ország a demokrácia szégyenétől szenved (*republikanisches Schandsystem*), és a nemzet testét a kommunisták ármánykodásai nyomán véres osztályharc tépte ketté.[297] A kormányzó politikusoknak Isten előtt kell majd felelniük, mert becsapták a népet; a feladat most az, hogy az áldozatokat felemeljék és a németek becsületét helyreállítsák. A náci párt – csakúgy, mint Hitler beszédeiben – többször kerül említésre mint *rágalmazott, törvényen kívülre helyezett, üldözött mozgalom.* A baloldaliak (értsd szociáldemokraták, kommunisták, zsidók) folyamatosan hazudnak, nemzetvesztők, hazaárulók, akik a szégyen korszakát hozták Németországra. A megváltás azonban nem maradhat el, mert a megmentők (megváltók) már megérkeztek, visszaadják a nép hitét, reményt öntenek a szívekbe, mert ők nép a népből.[298] Hitler és Goebbels, akár a romantikus hősök, önként vállalják az áldozatot a *Volksgemeinschaft*ért.[299]

297 Goebbels beszéde, Hamburg, 1933. június 16. In: Heiber 1971, 113–123.
298 Goebbels beszéde, Berlin, 1932. július 9. In: Heiber 1971, 43–50.
299 A népről mint származási, nyelvi és kultúrközösségről lásd bővebben, Dömők 2010a, 61–63.; Dömők 2010b, 48–56.

A beszédekben megjelenő áldozatiság legfőbb jellemzője, hogy *versengő, exkluzív és erősen narcisztikus.* A versengő áldozatisággal jellemezhető csoport mindig annak igazolására törekszik, hogy más áldozatokhoz képest vele szemben nagyobb bűnt követtek el, ezért saját áldozati helyzetének erkölcsi értéke felülmúlja más csoportokét.[300] Vagyis a narcizmus alapját jelentő komparatív logika az áldozatok közötti pozíciót sem hagyja érintetlenül. A versengő áldozatiság egyik célja, hogy a csoport szenvedését mások is elismerjék.[301] Másik célja lehet azonban az is – ahogy e történelmi példa is mutatja –, hogy politikailag instrumentalizálja az erkölcsi többletet. Hitler az áldozati szerepet arra használta, hogy alátámassza a bosszú jogosságát. Az áldozatok köréből azonban kizárta azokat a társadalmi csoportokat, akik ellen hadjáratot indított. Mivel a faji alapú nemzetfogalom eleve kirekesztő volt, nemcsak a nem árjákat zárta ki, hanem azokat is, akik az árjákat megítélése szerint elárulták (belső ellenség), belőlük tettest faragott.

A kollektív narcizmus talaján eredő áldozatiságnak a propagandabeszédek tanúsága szerint azonban további jellemzői is vannak:

1. Dominancia mint világrendező alapelv

A narcisztikus áldozatiság egyik alapgondolata, hogy az Én/Mi *(sokkal) értékesebb*, mint az Ő/Ők. Hitler beszédeiben rendre visszatérnek a 19. századi romantikus nacionalizmus metaforái és gondolatvilága. Noha a nemzetiszocializmus lenyűgözően modern benyomást tett a kortársakra, ezen ideológia érzelem- és gondolatvilága a 18. századi nyelvi és a 19. századi politikai nacionalizmust idézi. A beszédekben a német nemzet szakrális közösségként jelenik meg, amelyet meg kell védeni az ártó külső (és belső) erőktől, akár az élet feláldozása árán is. Hitler és Goebbels elemzett beszédeiben a közösségért áldozatot kell hozni (még az áldozatoknak is). A Führer ezt vállalja, ezért a mártírium számára különleges pozíciót biztosít. A szakralizációnak köszönhetően a nép (*Volksgemeinschaft*), a német faj és a Führer olyan magasságokba stilizálódnak, amelynél már csak Isten lehet magasabban. Hitler saját értelmezésében nemcsak saját (kiválasztott) népének megváltója, hanem az egész emberiségé. Ahogy látszik, a nacionalizmus (kereszténységtől kölcsönzött) szakrális világa már az első világháborúban is jelen van, de töretlenül él tovább a náci ideológiában. Hitler az isteni (természeti/faji) rendet akarja helyrehozni, és ezért a célért áldozatot kell hozni,

300 Noor–Brown–Prentice 2008, 481–495.
301 Noor–Shnabel–Halabi–Nadler 2012, 351–374.

az „üdvözülés" tehát áldozathoz kötött (mert az áldozat egyben megtisztulás). A tisztaság helyreállítása és a szimbolikus bemocskolódás elkerülése létkérdés.

2. *A veszteség tagadása*

Ez a történet nem egy olyan veszteségről szól, melyet el kellene gyászolni, hanem harcba kell indulni érte, hiszen újabb áldozat árán visszaszerezhető. A gyász végérvényes veszteség, itt azonban pusztán sértettségről van szó. Hiszen halottakat, egy test épségét, férjet, feleséget, gyereket, elvesztett barátot gyászolni szomorúságot jelent; a nemzet vagy népközösség becsületének elvesztése, megalázása azonban nem gyászt, hanem felháborodást és haragot vált ki. A történeti ismerettel rendelkező Olvasó számára különös, hogy a beszédekben nem fordul elő a háború okozta négyévnyi szenvedés, mely az áldozatiság potenciális forrása lehetett volna. A kérdés az, hogy vajon merre talált utat ez a fájdalom, hiszen nem tűnhetett el nyomtalanul.

3. *Heroikus tudat*

Tizenkét évvel a háború után Ernst Jünger, aki az első világháború harctéri eseményeit esztétizáló regényeiről vált híressé, két párhuzamos világról számolt be: az egyik egy heroikus, a másik egy érzékeny világ. Mindkettő sajátos viszonyt alakított ki a fájdalomhoz: az érzékenység világában a cél a fájdalom lezárása és eltüntetése, a heroikus világ alanyai viszont úgy élik az életüket, hogy mindig fel vannak vértezve a fájdalommal szemben, mindig bevetésre készek.[302] Más szóval ők a traumát nem feldolgozták, hanem elhárították, Stephan Marks tézise szerint a következő generációra örökítették, és ezzel egy transzgenerációs folyamatot indítottak be. A továbbörökített érzések (sértettség, áldozatiság, empátianélküliség, saját csoport glorifikációja, revansvágy), gyakran reflektálatlanul maradtak, és így a hétköznapok normalitásába simulva, észrevétlenül éltek tovább. Erre Stephan Marks interjúiban számos példát találunk.

Wutka és Riedesser az első világháború résztvevőinek legjellemzőbb traumaelhárítási módjait vizsgálták, és arra a következtetésre jutottak, hogy ennek tipikus formája volt a *heroikus háborús tudat* kialakítása, mely többek között az első világháborút követő háborús irodalomban érhető tetten.[303] Ernst Jünger így írt erről az érzésről: „Aki a háborút csak tagadásként élte meg, kizárólag mint egyéni szenvedést, és nem mint igenlést, egy magasabb rendeltetést, az csak rabszolga volt.

302 Jünger 1978a, 159.

303 Wutka–Riedesser 2000, 151–163.

Neki nem volt belső, csak külső élménye."[304] Ez a leírás tökéletesen megfelel annak a célnak, melyet az első világháborús propaganda el akart érni a katonák átnevelésével. Bár Hitler a *Mein Kampf* lapjain gyakran panaszkodott arra, hogy az angol propaganda sokkal hatékonyabb volt, mint a német – én úgy látom, tévedett.

Ha a trauma okozta fájdalom túl nagy ahhoz, hogy a katona megbirkózzon vele, akkor elhárítja. Ez a pszichológiai stratégia mindig az Én védelmét szolgálja. A trauma elszenvedője (az áldozat) megpróbál „megszabadulni" az élménytől, azaz eltávolítja a sérelmet okozó eseményt (derealizálja), és így minden fájdalom egyetlen képpé sűrűsödik össze.[305] Az egyéni fájdalmat lehasítja, és heroikus érzéssé idealizálja. Wutka és Riedesser szerint az első világháborúban harcoló német katonák egy része a fájdalmat emberfelettivé idealizálta (értsd: szakralizálta), és a traumát úgy akarta uralni, hogy a hősi grandiózus Én-t (de nevezhetjük ezt narcisztikus Én-nek is) egy elképzelt magasabb küldetés részévé emelték.[306] A narcizmus értelmezési keretében ez egy folyamat, melynek célja az inflálódó Én megmentése → kiút a szakralizálás → a másik oldalon pedig az ellenfél teljes elértéktelenítése (infrahumanizáció). A hősi érzés vértezte fel a katonát a fájdalommal szemben, és ami fontos, hogy nemcsak saját, hanem mások fájdalma ellen is. Wutka és Riedesser leírása tulajdonképpen a *narcisztikus áldozatiság* keletkezését mutatja be.

4. *A narcisztikus vezér*

Volkan szerint egy csoportot érő traumatikus veszteség után a regresszió hozhatja létre a legerősebb kollúziót a csoport és a narcisztikus vezető között, mert a vezér saját többletértékébe vetett hite erőt és a biztonság illúzióját adja a csoporttagoknak.[307] A csoportregresszió kulcsszimptómái közé tartozik a választott dicsőség (*chosen gloire*) és a választott trauma (*chosen trauma*) reaktiválása és a rituális megtisztulás. A náci propagandabeszédekből egy olyan narcisztikus személyiség háborús értékelése olvasható ki, aki *sértett*, az *empátia jogosultságát tagadja*, és saját Én-jét *egy szakralizált világ meghosszabbításá*nak tekinti. Reinhard Haller osztrák kriminálpszichológus több évtizedes bírósági megfigyelései alapján azt a következtetést vonta le, hogy a narcizmus akkor válhat veszélyessé, ha az önértékelés helyét *egoizmus*; az empátia helyét a *kíméletlenség*, az érzé-

304 Jünger 1978b, 103.

305 Jünger 1978c. Magyarul *Acélvihar* címmel jelent meg.

306 Wutka–Riedesser 2000, 155.

307 A regresszió a fejlődés során egyszer már túlhaladott fázisok újbóli megjelenése, visszaesés egy korábbi fejlődési szakaszba Volkan 2001, 196–216.

kenység helyét a *sértettség* veszi át.[308] Az egyén saját értékét csak akkor képes érzékelni, ha *mások értékét drasztikusan csökkenti.* A narcisztikus személyiség szemüvegén keresztül (majdnem) mindenki értéktelen. A gyorsan inflálódó narcisztikus Én folyton új lehetőséget keres, hogy saját értékességét újra megélhesse. Mivel az értékesség számára kizárólag a külvilág (értsd valós vagy képzelt autoritás, például az Isten, a párt, a nemzet) értékelésétől függ, ezért rendkívül sebezhető és instabil, egy bizonytalan Én-t pedig folyton stabilizálni kell.

Egy igazi „nárciszta" *soha nem felejt, és soha nem bocsájt meg.* Mivel Versailles sértését jóvá kellett tenni (a megsebzett identitást helyre kellett állítani), ezért Hitler bosszúra esküdött. Meggyőződésem szerint a náci vezér célja 1918 után *kizárólag* a bosszú volt, melynek intenzitása az egyre komorabb események láttán évről évre nőtt. Ő nem tette volna le a fegyvert, ahogy ezt többször is emlegette, a végső győzelemig harcolt volna, ezért a fegyverletétel árulás volt. Szerinte a háború (1914-ben) nem Szerbia és a Monarchia miatt folyt, hanem a német nemzet megmaradásért.[309] Hitler a *Mein Kampf*ban írja le, mit érzett 1918. november 10-én a pasewalki katonai kórházban, amikor megérkezett a fegyverletétel híre: „Minél inkább tudatosult bennem a borzalmas esemény, annál erősebben égette arcomat a szégyenteljes felháborodás és gyalázat."[310]

5. A szégyen tagadása

A *szégyen* és a *felháborodás* két kulcsfontosságú érzelem a narcisztikus áldozatiság létrejöttében. Nemcsak Adolf Hitler érzett így 1918-ban, hanem számtalan német is. A szégyen azért megsemmisítő érzés, mert a teljes személyiséget veszi célba. Míg a bűn inkább a cselekvés helytelenségére vonatkozik, a szégyenben maradt ember teljes személyiségét érzi rossznak és értéktelennek.[311] A bűn náci értelmezésben azokra szállt, akik miatt szégyenben maradt az ország.[312] A megszégyenülés traumája azt jelenti, hogy a megalázó esemény nem illeszthető zökkenőmentesen az én tapasztalatainak sorába. A problémát azonban nem maga az esemény jelenti, hisz a világ történései önmagukban jelentés nélkül állnak. A jelentés a kiértékeléssel születik meg. Egy katonai vereséget lehet veszteségként értékelni és elgyászolni, vagy a nemzet megalázásának minősíteni, ez utóbbi viszont felháborodást vált ki, melynek logikus következménye lehet a bosz-

308 Haller 2013, 40.
309 Hitler 1943, 177.
310 Hitler 1943, 225.
311 Van Scoy 2016.
312 Kiss 2013.

szú. Ez esetben az áldozat abból indul ki, hogy tiszta és jogos céljait (a nemzet megmentése) durván és jogtalanul bemocskolták, és ezzel a közösségért vállalt (szent) áldozatában alázták meg. Vagyis nagyon lényeges az a szempont, hogy a sérelmet az egyén egy kudarcos szerepként éli meg, vagy egész lényét megsemmisítő támadásként értékeli. Noha a szégyen érzése mindenkiből nagyon hasonló reakciókat vált ki, a narcizmus logikájából következően Hitler számára a sértés *megalázás,* és egyenlő egy nép fizikai-pszichikai megsemmisítésével.

A kollektív narcizmuson alapuló ideológiák abból a premisszából indulnak ki, hogy a saját csoport *sokkal értékesebb,* mint más csoport(ok), és itt a hangsúly a „sokkal" szóra esik. Egy ilyen gondolat társadalmi normalitássá emelése számos következménnyel járhat: könnyedén levezethető belőle a demokrácia kártékonysága, a társadalmi hierarchiák isten által sugallt rendje, a szakralizált közösségek felsőbbrendűsége és az elitek érinthetetlensége, de egy aprócska csúsztatással levezethető belőle a csoport (párt/nemzet) elsőbbsége az egyénnel szemben, vagy az egyén (Führer) elsőbbsége a csoporttal szemben is. A náci csoport és vezetőjének „többletértéke" a „szent" ügyért (értsd: a faj megtisztításáért) vállalt áldozatából fakad, hiszen ez Hitler szerint egybeesik a Mindenható *céljaival.*[313] Hitler értelmezésében tehát a Mindenható egy haragvó (narcisztikus) bosszúálló, aki azt várja el teremtményeitől, hogy pusztítsa el azokat, akik a fajt beszennyezték. A faj tisztaságának harcosa azonban nemcsak a németek, hanem az egész emberiség bűnét teszi jóvá, akár egy modern Jézus.

A kollektív áldozatiság reakciója mindig valóságos élményekből táplálkozik, azonban kialakulásához nagymértékben hozzájárul az, hogy a csoport tagjai hogyan értelmezik az eseményeket. A kollektív áldozati szerepbe helyezkedő nemzetek és etnikai csoportok jellemzője, hogy más csoportokkal szemben nem mutatnak empátiát – írja László.[314] Ez azonban véleményem szerint elsősorban a narcisztikus önképet ápoló csoportokra jellemző. Mack szerint ugyanis ez az állapot párhuzamba állítható annak a személynek a narcizmusával és önzésével, aki úgy látja önmagát, mint akit a múltban annyi sérelem és méltánytalanság ért, hogy a jelenben csakis saját szükségleteire képes figyelni, és semmilyen empátiát nem érez azokkal szemben, akiknek sérelmet okoz. Hasonlóképpen, a más csoportok által okozott ismétlődő szenvedések által traumatizált etnikai-nemzeti csoportok kevés jelét mutatják annak, hogy sajnálnák a másoknak okozott

313 Hitler 1943, 272.
314 László 2012, 170.

sérelmeket, vagy felelősséget éreznének azok iránt az áldozatok iránt, akiket ők tettek áldozattá.[315]

A narcisztikus személyiség *nem ismeri az együttérzést*, hiszen képtelen arra, hogy másokat érző lényként észleljen, csakis magával tud együtt érezni. Empátiát csak érett, erős személyiség képes érezni. Más fájdalmának átélése teljesen „elszívná" a narcisztikus ember saját szenvedésének energiáját. Ezzel magyarázható az a sajátossága is, hogy nem tűr áldozat-konkurenciát (lásd: a német nép minden nép közül a *legtöbbet* veszítette).

6. Faji narcizmus

A propagandában és nacionalista politikában ápolt önképet az első világháborúban még nemzeti narcizmus jellemzi, ám a nemzetiszocialista propaganda nyomán ez átalakult faji narcizmussá. A különbség annyi, hogy a nemzet fogalmát az első kulturális fogalomként értelmezi, a második pedig a nemzet biológiai meghatározottságát hirdeti.

A nemzetek születését a 19. századtól a politikai nacionalizmus ideológiája kísérte, melynek legfőbb célja volt, hogy a hierarchikus társadalmi renddel szemben új, horizontális lojalitásra épülő, homogén közösséget teremtsen.[316] Ennek kiinduló elve az egy nyelv–egy terület–egy nemzet ideája volt. Vagyis a 19. század végétől kezdve a nemzet a szociális identitások között az egyik legfontosabb vonatkozási pont lett, bár e századig a szó fő jelentése nem vált relevánssá. Ennek okát legfőképp a gazdasági és társadalmi átalakulásokban kell keresnünk.[317] A nacionalizmust mint csoportkohéziós elvet kezdettől fogva kettősség jellemezte: volt és van egy inkluzív típusa, melyet leginkább patriotizmusként ismer a közvélemény, illetve egy exkluzív, korábban sovinisztának is nevezett irányzata, ez utóbbi legfőbb jellemzője az eltúlzott, narcisztikus csoportkép és az agresszióra való fokozott hajlandóság. A pszichológiai szakirodalom általában erre a differenciára nem reflektál, hanem kizárólag az utóbbi típust tekinti kiindulási pontnak. E helyen fontos kiemelni, hogy jelen tanulmány az exkluzív nemzetelképzelésekre reflektál, melyek nem tartoznak a patriotizmus körébe.

A német nemzet glorifikált képének – mint látható – hosszú évszázados hagyományai voltak, és erre épült rá, ezt használta ki az első világháborús propaganda. Minden ilyen irányú tevékenység legfőbb célja, hogy a saját csoport

315 Mack 1999, 119–130.
316 Dömők 2012, 57.
317 Dömők 2015, 52.

erejét nagyobbnak láttassa, és az ellenséget gyengének. Ez a lélektani hadviselés egyik kulcseleme. Az első világháborús propaganda számos technikát alkalmazott arra, hogy a katonákat meggyőzze a németek különleges erejéről, katonai és persze kulturális felsőbbrendűségéről is.[318]

A katonai felsőbbrendűség alapját azonban nemcsak a faji többletérték jelentette, hanem a katona feltétlen elkötelezettsége a nemzet iránt. Ha ezt a képességét elveszítette, nem tartozott többé a többletértékkel rendelkező csoport tagjai közé, ahogy a háborúban megjelenő gránátsokkos vagy sebesült katonák sem tartoztak már a „kiválasztottak" közé. A traumás neurózisban szenvedőkre a német pszichiátria korabeli kezelése várt. A hisztéria bélyege azt is jelentette, hogy ezek a férfiak elvesztették férfiasságukat: szimulánsok, gyávák, erkölcsi és akaratbeli fogyatékosok, nyugdíjspekulánsok lettek a katonai vezetés értelmezésében.[319]

A 19. és 20. századi német nacionalista diszkurzusban és az első világháborús propagandában a nemzet narcisztikus tárggyá vált, tagjaitól pedig elvárták a nemzet kivételes nagyságába vetett hitet és a feltétlen érzelmi elkötelezettséget. A faj és a kultúra fogalmai szorosan összefonódtak, így a világháborús propaganda (az első és a második is) a kiválasztottság, a (szakrális, kulturális vagy civilizatorikus) felsőbbrendűség tudatát erősítette. A biológiai alapú felsőbbrendűség gondolata már az első világháborús német propagandában is megvolt, Hitler beszédeiben csak egy „kimunkáltabb" fogalommal van dolgunk. A magyar háborús propagandában az ellenfelek alsóbbrendűségét egyáltalán nem faji determináltságuk, hanem kulturális elmaradottságuk jelentette. Ez a gondolat a magyar kultúrfölény premisszájából indult ki. Egyáltalán nem véletlen, hogy a propaganda célja a csoporttagok kollektív narcizmusa volt.

Martin Altmeyer német pszichológus a délszláv csoportok identitáskonstrukciós folyamatait elemezve lett figyelmes arra, hogy a narcizmus tárgya lehet a csoport szenvedése is.[320] A nemzet szenvedése ugyanis lehet a kiválasztottság jele is, hiszen a mártírium az áldozatnak mindig különleges (akár szakrális) értéket biztosít. A nacionalizmus keresztény szimbólumokkal átszőtt világában a csoport szenvedése a krisztusi kiválasztottság jeleként is értelmezhető, másrészt pedig az áldozat tisztító (bűntörlő) szerepének köszönhetően a nemzet a bűnelkövetés miatt sem szorul ki a szakrális térből (feltéve, hogy vállalja az áldozatot). Az első világháború utáni történelemértelmezésekben megjelenik a legtöbbet

318 Schwendinger 2011.
319 Erős 2014, 33–58.
320 Altmeyer 2011.

szenvedett nemzet toposza (orosz, német, lengyel, magyar), mely a második világháborús pusztítások után újabb tartalmakkal telítődött. A kollektív „szenvedés-narcizmus" jelensége véleményem szerint elsősorban olyan közösségeknél jelent meg, amelyek a veszteség elszenvedése előtt is narcisztikus önképet ápoltak, vagyis a történéseket (vereség, veszteség) eleve narcisztikus perspektívából minősítették. Az események minősítésében kétségtelenül szerepet játszott a háborús propaganda, ez azonban nem jelenti azt, hogy mindez előzmény nélkül állt volna. Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem homogén közösségekről beszélünk, sokkal inkább a diszkurzusoknak egy domináns szegmenséről.

Rövid exkurzus a beszédekben megjelenő náci áldozatiságról

E helyen érdemes kicsit elidőzni a náci áldozatiság jelenségénél, hiszen ez a háború utáni múltfeldolgozás folyamatában az egyik olyan tényező lett, mely a diszkurzus alakulását lényegesen befolyásolta. A narcisztikus áldozatiság a kollektív áldozatiság sajátos formájaként értelmezhető. Csakúgy, mint bármely más kollektív áldozatiság, tartós pszichológiai állapotnak tekinthető, melyhez hiedelmek, attitűdök, érzelmek és viselkedési tendenciák kapcsolódnak.[321] Mint minden közös meggyőződés, ez is hozzájárul a társas valóság, kultúra, identitás, szolidaritás és a csoportcélok konstrukciójához. Bár nem mutat empátiát más csoportokkal szemben, sőt leginkább az ellenük való kíméletlen harcra szólít fel, érvelésében mégis erre épít. Amikor ugyanis a saját csoport tagjait igazságtalanul bántalmazott sorsközösségként ábrázolja, akkor (tudatosan vagy tudat alatt) érzelmi azonosulást akar kiváltani. Az áldozattal szembeni szimpátia felébresztése már önmagában is hatékony mobilizáló erő, hiszen az átérzett szenvedés haragot vált ki, és azt az igényt, hogy a tettes elnyerje méltó büntetését.[322]

A német nemzeti narcizmus egyáltalán nem volt különleges a 19. század végi Közép-Európában. Ezek a frissen született nemzetek, köztük azok, amelyek önállóságukat csak a párizsi békeszerződések után nyerték el, kivétel nélkül narcisztikus önképet ápoltak. Erre nyilvánvalóan szükségük is volt ahhoz, hogy a nagyobb hatalmaktól függő létükből kiléphessenek, és a maguk önálló nemzeti identitását megalkotva belépjenek az európai nemzetek sorába, más szóval a „nemzeti individualizáció" útjára lépjenek.

321 Bar-Tal–Chernyak–Schori 2009, 229–258.

322 Antipoff 1928, 208–214.

Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában 1914-ben a háború kitörését óriási öröm kísérte, melyre magyarázatként szolgálhat az, hogy a várva várt erődemonstrációval nemzetük létjogosultságát, erejét és dominanciáját (tegyük hozzá, férfierejét) igazolhatták. A világháborúban azután minden nemzet közvetlen tapasztalatot szerzett saját erejének határairól, és amire kevéssé számítottak, az ellenség képességeiről is. 1918 után a Párizs környéki békék újrarajzolták az országhatárokat, birodalmakat hasítottak darabjaira, új nemzetállamokat hoztak létre. A veszteseket mélyen megalázták, és ez sem maradt nyom nélkül a narcisztikus önképet ápoló vesztes országok emlékezetében. A háború után kollektív szenvedéstörténetek sora született meg bűnbakokkal, bosszúfantáziákkal, és több nemzet is azt állította, hogy a legtöbbet szenvedte minden nép között. Vagyis Európában a kollektív (nemzeti) narcizmusok középpontjába hosszú évtizedekre az áldozatiság került. Magyarországon sokáig hittek abban, hogy a békeszerződés békés úton felülvizsgálható, Hitler azonban egyáltalán nem gondolt erre, hanem a hadseregben elsajátított, és azután továbbfejlesztett lélektani hadviseléssel békeidőben mobilizálni tudta a németeket a háború folytatására.

Mielőtt visszatérnénk a fejezet elején feltett kérdésre, hogy vajon hogyan reagál egy narcisztikus önképet ápoló csoport az eltúlzott csoportértéket csorbító eseményre, gondoljuk végig azt, hogy minden európai nemzet már csak a háborús propaganda okán is alapvetően narcisztikus önképet ápolt. A nemzeti többletértéket sulykoló propagandanacionalizmus valójában létszükséglet volt a tömeghadseregek vezetésében, a katonának gondolkodás nélkül kellett végrehajtania a parancsot. Hitler is ezt a cél akarta elérni, amikor amellett érvelt, hogy a németeknek érzelmileg is azonosulnia kell a pártcélokkal. Ez volt az egyetlen és rendkívül hatékony mobilizáló ideológia, mely a vallásháborúkhoz hasonlóan az embereket akár saját életük feláldozására is rá tudta bírni. (Nem véletlen, hogy a Monarchia hadseregének hármas jelszavában a császár mellett ott volt „Isten" és a „Haza" is.) Az első világháborús vereség után Németországban és Magyarországon hasonló szenvedésnarratívák indultak, mégis eltérő reakciók születtek az igazságtalan békeszerződés miatt.

Noha a nemzet fogalma homogén magyarázatokra csábít, e helyen ki kell emelni, hogy ezek a társadalmak korántsem voltak egységesek, sem abban, hogy állampolgáraik kivétel nélkül narcisztikus önképet ápoljanak, sem abban, hogy a békeszerződést a nemzeti identitás elleni egzisztenciális támadásként minősítsék. Németországban a baloldal írta alá a békeszerződést, és ezért több politikus is az életével fizetett. Magyarországon ez nem történt meg, de például

Jászi Oszkár és köre nem minősítette Trianont nemzeti traumának, és ezzel csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ezeket a két világháború közötti társadalmakat a vélemények pluralitása jellemezte, mely aztán egy nemzeti monofóniában ért véget. Itt egymással versengő csoportokról van szó, melyek eltérő nemzetelképzeléseik és eltérő emberképeik okán eltérő okokra vezették vissza a békét és eltérően ítélték meg. A német konzervatív diszkurzusban a pacifizmus, az embertelenség elutasítása, a másik csoport értékeinek tiszteletben tartása, vagy a más országok társadalmi csoportjaival vállalt szolidaritás a hazaárulók és a gyengék legfőbb ismertetőjegye volt az első világháborútól a második világháború végéig. Hitler és pártjának legnagyobb „teljesítménye", hogy békeidőben folytatott lélektani hadműveletekkel rá tudta bírni a németeket a háború folytatására, hiszen Versailles nélkül nincs második világháború.

Magyarországon az 1920-as évektől a keresztény-nemzeti ideológia középpontjába (a háborús szenvedés és a békeszerződés okán) a mártírium került, és olyan általánosan elfogadott vonatkozási ponttá vált, mely a magyar csoport többletértékének egyik alapját adta. A dominancia másik pillérét a magyar kultúrfölény, a Kárpát-medencei vezető szerep elképzelése jelentette. A szenvedés mint Krisztus sorsában való osztozás az egyik legfőbb erénnyé vált. Hitler eszköztárában viszont a kollektív szenvedés a (narcisztikus) bosszú ürügyeként szolgált, hiszen az igazi cél a vesztes játszma újrajátszása, a sebzett nemzeti önkép helyreállítása volt. Noha a narcisztikus kollektív önkép mindkét esetben csorbát szenvedett, hiszen a kultúr- vagy civilizációs fölény, a más népek feletti vezetés joga, a közösség szakrális kiválasztottsága mindkét társadalomban kimutatható, az elmúlt évtizedek során mégis eltérő emlékezeti gyakorlatok születtek. 1945 után Trianonnak és Magyarország második világháborús szerepvállalásának (az első világháború ugyanis ma sem képezi igazán diszkurzus tárgyát) legalább két egymásnak ellentmondó narratívája alakult ki. Megtaláljuk benne az első világháború utáni áldozatiság kultuszát és ennek elutasítását is. Trianon 1948 után tabutémája lett a magyar politikumnak, a rendszerváltás után azonban a békeszerződés emlékezete lassan újraéled. A német vagy osztrák emlékezetkultúra gyakorlatától eltérően azonban, ahogy László János és munkatársainak elemzéséből kiderül, az érzelmek intenzitása egyáltalán nem csökkent, sőt a rendszerváltás óta növekvő tendenciát mutat.[323]

A német kollektív áldozatiság, ami szintén a narcisztikus csoportelképzelés alapjairól indult el, mára gyökeresen megváltozott. 1945 után a nyugatnémet

323 László 2012.

politika bár nem volt revansista, mert tisztában volt azzal, hogy a vitatott lengyel–német határok átrajzolásához senkitől sem kapna nemzetközi támogatást, a *végérvényes* veszteséget mégsem volt hajlandó elismerni, ráadásul kialakult az a tabu, mely szerint a két német állam határait nem szabad kiindulási tényként kezelni.[324] Mitscherlichék, a pszichoanalitikus szerző- és házaspár szerint 1945 után a náci múlttal szembeni védekező mechanizmusok egyik tünete az „alacsonyabbrendűnek" tekintett ellenséggel szembeni vereség elutasítása volt. Adolf Hitler halálával és a katonai összeomlással a német faj védelmének heroikus küzdelme egy csapásra bűntetté vált. A náci eszméken alapuló purifikáló hadjárat a vezér bukása után már nem „szent" háború volt, hanem puszta gyilkosság lett. A narcisztikus tárgy a németek számára maga a Führer volt, aki elveszett, és ez a veszteség a „hívők" saját énjének értékvesztését is magával vonta. *A németek nem gyászoltak, hanem melankóliába menekültek*, ez pedig a narcisztikus viszony megszakadásának árulkodó jele.[325]

Bár a németek szerették volna a múlt kínos eseményeit gyorsan elfelejteni, a világ erre nem volt hajlandó. A náci ideológiától 1945 után a felszínen (úgy tűnt) könnyű megszabadulni, csakhogy Mitscherlichék szerint a belső elhatárolódás nem történt meg. Ezek az ideológiai és mentális struktúrák még húsz évvel a rezsim bukása után is áthatották a nyugatnémet társadalmat. Németország nyugati felében a történészek a Hitler előtti időszak értékeihez nyúltak vissza, és elutasították az önfeketítést (*Selbstverdunkelung*). A keleti, oroszok által megszállt területeken viszont a nacionalizmus bukását ünnepelték, és úgy hitték, az NDK a múlt tévútjainak végét jelenti, nem tartották magukat a Harmadik Birodalom örököseinek. A múlt szégyenével való megküzdés két lehetőségét látjuk itt. Az egyik kiollózná a kellemetlen korszakot a nemzeti történelemből, a másik pedig elfordul a múlttól, új kezdetet hirdet, és a jövőre koncentrál. Mindkét stratégia jellemzője azonban, hogy a kellemetlen eseményt eltávolítja, nem integrálja a csoport múltjába.

A nemzetiszocializmusra a nyugatiak úgy emlékeztek, mint egy „fertőzésre", afféle múló bajra, melyből végre kigyógyultak. Willy Brandt, az egykori ellenálló személyében a „felszabadult" Németország kancellárja került hatalomra. 1970-ben, amikor a varsói gettó emlékművénél térdre borult, az emlékezetpolitika új korszakát indította el. Egy olyan spontán, szavak nélkül is ható gesztus volt, mely a '68-as, náci apáik ellen lázadó fiatalok bűnvádjával

324 Mitscherlich–Mitscherlich 2016.
325 Mitscherlich–Mitscherlich 2016, 43.

szemben egy személyben vállalta a nemzet bűnét. Brandt gesztusa komoly hatással volt a német emlékezéskultúrára, hiszen megnyitotta az utat egy új német identitás megteremtéséhez, és helyreállította a németek megbecsülését a világban. Tíz évvel később Richard von Weizsäcker beszéde, amelyben 1945. május 8-át a német politikai vezetés részéről először nevezte a felszabadítás napjaként, az emlékezéskultúra következő mérföldköve lett. E két határozott politikusi „deklaráció" elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a németek áldozatiságáról szóló diszkurzus keretei fellazuljanak, és megnyíljon az út az agresszorszerep fel- és beismeréséhez.

Giessen szerint a tettes traumája akkor jön létre, ha szembesül vagy szembesítik a valósággal.[326] Ha ez a nép nem vesztette volna el a háborút, akkor a tettestrauma valószínűleg fel sem merült volna. A németek egy része sokáig *tragikus hősként* tekintett saját halottaira, a holokauszt nyilvánossá válása azonban végérvényesen ellehetetlenítette ezt az álláspontot. A háború után a győztesekkel érkező radikális értékrendváltozás és a haláltáborok nyilvánosságra kerülése traumatizálta a németeket – állítja Giesen. A tettesség legnehezebb terhe a személyiséget megsemmisítő szégyen, a narcisztikus önkép elvesztése volt, hiszen a hősökből átmenet nélkül lettek bűntettek elkövetői. A kollektív tettesség traumája jelentősen eltér a konkrét elkövetők bűnétől, egy olyan metafora, amellyel három nemzedék kollektív lelkiállapotát lehet körülírni.[327] A német nemzeti identitást a „bystander" (nézők) tettessége határozza meg, és nem a valódi elkövetőké.[328] Bár az elkövetők meghaltak, mégis a passzív (és korántsem vétlen) nézők bűntudata generációkon keresztül hat, és identitásképző ereje van. A bűn beismerése, elfogadása akkor válhat gyakorlattá, ha az egyedi tettesek már nem élnek, hiszen ők személyesítették meg a bűnről szóló diszkurzust.[329] Csak haláluk után tudatosulhat az „együttes élmény", melyet addig ők horgonyoztak le.

A német áldozati állapotból való kilábalást véleményem szerint legalább négy lényeges momentum segítette: az első a haláltáborok borzalmait bemutató dokumentumfilmek, a hullahegyek (*Leichenberge*), melyek sokkolták mind a németeket, mind a nemzetközi közvéleményt 1979-ben. A második Mitscherlichék könyvének megjelenése, amely a '68-as mozgalom egyik alapirodalma lett, hiszen ezek a fiatalok kíméletlenül rákérdeztek apáik háború alatti tevékenységére. A harmadik a Jürgen Habermas által kirobbantott történészvita, mely felszínre hozta a kommunikatív emlékezet törésvonalait, és a németek háborús szerepének újragondolását kényszerítette ki. Végül pedig az a politikai vezetés, amely vállalni merte a tettesség történelmi terhét. A holokauszt esete azért is kardinális kérdés az emlékezetkultúrát illetően, mert az európai identitás negatív vonatkozási pontja lett. Mindaz, ami ma értéknek számít Európában az emberi jogokat illetően, döntően ehhez az eseményhez kapcsolható.

Magyarországon ezek a folyamatok nem, illetve másként mentek végbe, hiszen nem volt '68-as mozgalom, ugyanakkor volt történészvita és többszöri bocsánatkérés is a politikai vezetés részéről, ezek mégis felemásra sikerültek, és nem hoztak igazán változást a magyar társadalomban masszívan továbbélő áldozatiságot illetően, melynek melankolikus jegyeitől ma sem tekinthetünk el. Ennek okát azonban a történelmi pálya sajátosságaiban kell keresni.

326 Giesen 2019.
327 Takács 2009, 4–9.
328 Giesen 2019, 244–264.
329 Giesen 2019.

Lélektani műveletek békeidőben

Az áldozatiság témájának retorikai instrumentalizálása azonban nem az egyetlen érzelmi befolyásolási technika a náci propagandában. Sokkal tudatosabb és kiforrottabb jeleit találjuk a hatalomra kerülés utáni politikai gyakorlatban. A Goebbels-féle propaganda egyik különlegessége ugyanis, hogy háborús lélektani műveleteket alkalmazott békeidőben. Bár a lélektani műveletek alkalmazása az ókortól napjainkig ismert, mégis merőben szokatlan volt a civil lakosságra alkalmazni. Hitler sokat tanult a háborús propaganda tapasztalataiból, ezeket pedig, úgy tűnik, sikerült is kamatoztatnia.

A győzelembe vetett hit erősítésére a hadvezérek már az ókorban is alkalmaztak egyszerű lélektani műveleteket, hiszen a katonával el kellett hitetni, hogy erősebb és bátrabb, mint az ellenség. A háborús konfliktusokban ezért különleges rangot kapott a bajtársiasság, bátorság, kitartás és az engedelmesség.[330] A filoheroizmus értékrendszerében is ugyanezen értékek dominálnak. Az első világháború előtti évszázadokban azonban csak „intuitív" lélektani műveletekről beszélhetünk, ugyanis a tervezett lélektani műveletek (*psychological operations*) módszerei, szervezetei és tudományos háttere csak 1914 után jelentek meg.

330 Pix 2005, 15.

Európában a nagy nemzetállamok a 19. századra alakultak ki, és országuk védelmét már nem zsoldosok, hanem tömeghadseregek biztosították. A tömegesedés egyik következménye volt, hogy a hadviselés méretei jelentősen megnövekedtek, ezért a hadieseményeket a hadvezérek már nem tarthatták közvetlen kontroll alatt. A katona távol került a parancsok kiadásának helyétől, ezért fontos volt, hogy a kiadott parancsot valóban végre is hajtsa. A megbízhatóság így a katona egyik legfontosabb erénye lett. Az első világháborút megelőző időszak másik sajátossága, hogy beköszöntött a gépek korszaka, így a milliósra duzzadt tömeghadseregekben a gépfegyverek miatt a halál is tömegesen következett be. A német katonai vezetés általában azzal számolt, hogy a technikai háttérnek köszönhetően a döntő csatákat a háború elején vívják meg, ami gyors befejezéssel kecsegtetett (villámháború terve), a valóság azonban másként alakult, az állóháború rémére senki sem gondolt.

A tömegbefolyásolás első lélektani eszközét, a háborús propagandát az első világháborúban alkalmazták először. Hitlert ez annyira lenyűgözte, hogy a *Mein Kampf*ban külön fejezetet szentelt a témának. Azt állította, hogy az antant sokkal ügyesebben alkalmazta, mint a központi hatalmak, és ebben valóban igaza volt. A lélektani hadviselés fontosságára a brit propaganda sikerei irányították rá Hitler és a kortársak figyelmét. Németországban egyetemek, kutatóintézetek kezdték kutatni a propaganda lehetőségeit, 1933 után pedig ezek a projektek a Goebbels vezette Propagandaminisztérium irányítása alatt folytak. Ingerküszöb alatti manipulációs technikákat dolgoztak ki. Például filmszalagokba minden 20. kocka után egy manipulatív filmkockát vágtak bele, így a becsempészett infomáció a néző számára észrevétlen maradt, mégis képes volt hatást kiváltani. A rádióadásokat is manipulálták. Goebbels naplójából tudjuk, hogy a rádiónak *hír- és tájékoztatásalapúnak* kellett lennie.[331] A híreket mindig rövidre szabták. Ennek legalább három előnye volt: a rövidség az objektivitás benyomását kelti, könnyen továbbadható, és kisebb a torzítás esélye. Tudták azt is, hogy rádióhallgatáskor az információfelvétel korlátozott érzékszervi apparátussal történik, ezért az agyban az információ feldolgozása alacsonyabb szinten történik. Az egyszerűsített hírek tehát az egyszerűsített feldolgozáshoz igazodtak. A hírek alatt halk zene szólt, mert a zene mindig érzelmi alapot teremt és segíti a befogadást. Egyes országokban egyébként ma is alkalmazzák ezt a technikát.

331 Goebbels 1994, 224. (1940. január 31.)

A náci propaganda kidolgozói nagyon sokat tanultak a britektől, és hozzáteszem, a pszichológusoktól is! A tömegbefolyásolás hatékonyságát és erejét ugyanis nemcsak a *katonai célú propaganda* sikerei, hanem *a munkásmozgalom agitációs tevékenysége*, a *modern üzleti reklám eredményei* és a már létező *tömegpszichológiai koncepciók* is segítették.[332] A tömegek megnyerésének kérdése napi téma volt a pártok és a fejlődő reklámipar számára is. A korszakban, sőt azt megelőzően is általános nézet volt, hogy a katona viselkedése befolyásolható. A beosztott cselekvése akkor válik leginkább kiszámíthatóvá és irányíthatóvá, ha a vezető elősegíti bizonyos attitűdök megjelenését és tudatosulását.

Az attitűdök (beállítódások) mindig valamilyen viszonyt fejeznek ki, ezek inkább rejtett hajlandóságok, nem azonosak a nyílt viselkedéssel. Az előítéletesség például egy attitűd, mely nem velünk született tulajdonságunk, hanem a környezetünktől tanuljuk. Az előítélethez értékelképzelések is kapcsolódnak, hiszen az előítélet célpontjai általában olyan emberek, akiket értéktelenebbnek tartanak. Ha valaki azt gondolja, hogy a másik ember nem olyan értékes, mint ő vagy a csoportja, akkor ez nyilvánvalóan ki fog hatni a viselkedésére is. Ez is az attitűdök természetéhez tartozik. A szociálpszichológia szerint az attitűdöknek három összetevője van. Az egyik arra vonatkozik, hogy mit tudunk arról a bizonyos dologról vagy személyről (kognitív komponens), a másik összetevője arra vonatozik, hogy mit érzünk a dologgal vagy személlyel kapcsolatban (érzelmi komponens). A harmadik összetevő azt jelzi, hogy mit mondunk arról, hogyan viselkednénk, ha a dologgal vagy tárggyal kapcsolatba kerülnénk (viselkedéses komponens), de ez nem feltétlenül azonos azzal, amit valóban tennénk.

Az attitűdök megváltoztatására irányuló műveletek

A tervezett lélektani műveleteknek van egy olyan csoportja, amely az attitűdök megváltoztatására irányul, és ezek a technikák bármely komponensre vonatkozhatnak. Németországban az első világháború alatt és után tömeges attitűdmódosítási kísérletek folytak, melynek eszköze a propaganda volt.[333] A náci propaganda elsődleges célcsoportja 1939-ig a civil lakosság volt, és minden olyan lé-

332 Pallai 2006, 146–158.
333 Zajonc 1984, 544–579.

lektani műveletet bevetettek, amely az attitűdök változását célozta a háborúval, az ellenséggel és a vezérrel kapcsolatban.

A tervezett lélektani műveletek egyik igen hatékony csoportja *az attitűdök általános funkcióira* épít. Az attitűdök ugyanis képesek figyelmünket olyan dolgokra irányítani, melyek a cél eléréséhez eszközként szolgálhatnak. Attitűdváltozás érhető el például, ha megváltoztatjuk a cél értékét (valenciáját), vagy az eszköz szerepét a cél elérésében. Hitler a cél értékét változtatta meg azzal, amikor 1938. szeptember 26-án Berlinben a szudétanémet kérdésre utalva a következő pártnyilatkozatot tette: „Hálás vagyok Mr. Chamberlainnek minden erőfeszítéséért. Biztosítottam, hogy a német nép nem akar mást, mint békét. Csakhogy valahol mégiscsak van egy határ, amelyen túl nem kényszeríthetnek bennünket."[334] A cél ebben a pár sorban a béke, az elérésre szolgáló eszköz pedig a háború. Ha a cél (béke) értékét csökkenti, akkor ebből logikusan következik, hogy a háború (eszköz) nyer elsőbbséget. Vagyis Hitler érvelése szerint a háborút Beneš „makacssága" miatt kell indítani, nem azért, mert a németek háborút akarnak.

Az attitűdöt alkotó három komponens bármelyikének befolyásolása azonban már önmagában is képes attitűdmódosulást eredményezni.[335] A kognitív komponens a dologról, személyekről való tudásunkat jelenti, ezért *sztereotipikus összetevőnek* is nevezik. Ha a lélektani művelet az attitűdnek erre a komponensére irányul, akkor úgy lehet megváltoztatni az attitűdöt, hogy arról a bizonyos dologról (például békeszerződés), vagy emberek egy csoportjáról (kommunisták, zsidók, romák, nők, franciák stb.) újra és újra negatív információkat mondanak.[336] Saját bevallása szerint Hitler egész élete nem volt más, mint folyamatos rábeszélés.[337] Tehát a sztereotípiák terjesztése már önmagában is hatékony eszköz. Ezek lehetnek pozitívak vagy negatívak, és vonatkozhatnak a saját csoportra, vagy külső csoportokra is.

Előfordulhat azonban az is, hogy az attitűd tárgyával kapcsolatban fogalmi káosz alakul ki, ami lehet szándékos vagy „rendszertermék". A náci propagandában ez is megesett. A *deutschblütig* (német vérű) szó például keveredett az „árja" és „fajrokon vérű" fogalmakkal. A „nem zsidók" jelölésére ugyanis a német törvényhozásban és közigazgatásban szükség volt egy egyértelmű, jól használható

334 „Ich bin Mister Chamberlain dankbar für all die Bemühungen. Ich habe ihm versichert, daß das deutsche Volk nichts anderes will als Frieden. Allein, daß es irgendwo eine Grenze gibt, über die man uns nicht zurücktreiben kann." [ford. A. Zs.] 52A-2619 DRA.

335 Bővebben az attitűdmódosításról Hovland–Janis–Kelley 1972, 94–111.

336 Ez az ún. nézetorientált megközelítés. Erről bővebben Bandura 1979, 331–359.

337 Picker 1963, 156. magyarul: Picker 1999.

fogalomra, ha a faji törvényt be akarták tartani. Ezért a nürnbergi törvényekben az árja megjelölést felváltotta a „német és fajrokon vérű személyek" (*Personen deutschen und artverwandten Blutes*) megnevezés, mely még mindig nem tudta kielégíteni a közigazgatás elvárásait, hiszen a gyakorlatban egy rövid melléknévre volt szükség, ezért alkották meg a *deutschblütig* fogalmat. Bár a szó 1935 után valóban általánossá vált, a mögötte rejlő fogalmi káosztól mégsem sikerült igazán megszabadulni.

Az emberi szükségletre irányuló műveletek

A befolyásolás eszközeinek második csoportját alkotják azok a technikák, melyek az emberi szükségletek manipulációjára építenek. Maslow óta tudjuk, hogy a szükségletpiramis bármely elemének „akadályozása vagy akadályoztatásának puszta lehetősége, vagy azon védekező eszközöknek a veszélyeztetése, amelyek óvják azokat, vagy pedig azon feltételek korlátozása, amelyeken ezek a célok alapulnak, pszichológiai fenyegetésnek tekintendő," alkalmazásuk ezért rendkívül hatékony lehet.[338]

Maslow úgy gondolta, hogy ezek a szükségletek hierarchikus rendbe szerveződnek. A piramis legalján a fiziológiai szükségletek minden ember legalapvetőbb szükségletét jelentik (evés, alvás, ivás etc.), ezért ezek megvonása önmagában is óriási motivációt idézhet elő. Ha az emberek biztonság iránti szükségletének kielégítése nem biztosított, akkor fenyegetettnek érzik magukat. A fenyegetettségnek azonban nem kell reálisnak lennie, elég, ha a propaganda annak tünteti fel. A szociális szükségleteink az emberi kapcsolatainkban teljesedhetnek ki. A pszichopatologikus elméletekben általános nézet az, hogy ha valakitől megvonják azt a lehetőséget, hogy szeretetkapcsolatokat alakítson ki, akkor ez az ember nagyobb eséllyel fog meghasonlani a környezeti elvárásokkal.[339] A szeretetigény a szeretet adását és elfogadását is magában foglalja.

338 Maslow 1988, 391. Maslow szükséglethierarchia-modellje szerint legalább öt olyan emberi szükséglet van, amelyeket alapvető szükségletnek nevezhetünk: a fiziológiai szükségletek, a biztonság, a szeretet, a tisztelet és az önmegvalósítás iránti szükséglet. Ez azért fontos, mert ezek a szükségletek befolyással bírnak az emberi viselkedésre, képesek irányító szerepet betölteni. Ezek a szükségletek egymással hierarchikus viszonyban állnak, tehát egy szükséglet megjelenése általában egy másik (erőteljesebb) szükséglet ezt megelőző kielégítésétől függ.

339 Mező 2007.

13. ábra. *Abraham Maslow szükséglethierarchia-modellje*

Ha az első három szint igényei kielégítettek, akkor egy újabb szükséglet realizálódik, a tisztelet iránti szükséglet. „Az önbecsülés igényének kielégítése az önbizalom, érték, erő, képesség érzéséhez, valamint ahhoz az érzéshez vezet, hogy hasznosak és szükségesek vagyunk a társadalomban. Ezen igények kielégítésének akadályoztatása viszont a kisebbrendűség, gyengeség és elesettség érzését keltik"– írja Maslow.[340] Végül a piramis csúcsán az önmegvalósítás, személyiségünk kiteljesítésének szükséglete áll. Ezt a szintet elvileg csak akkor érhetjük el, ha van mit ennünk, ha érzelmi és fizikai biztonságban érezzük magunkat, és környezetünk elismerésével is számolhatunk. Ugyanakkor Maslow arra is figyelmeztet, hogy a szükségletek sorrendje módosítható. Ha a lélektani műveletek nem az attitűdökre, hanem a szükségletekre épülnek, akkor ezek manipulációjával érik el azt, hogy a katona belső meggyőződéssel kövesse a vezetés céljait.

A szükségletek befolyásolásának négy lehetősége adódik, de ezekből funkciójukat tekintve két pár alkotható:

1) A szükséglet aktiválása úgy érhető el, hogy felkelti a szükségletet és/vagy megakadályozza, hogy egy szükséglet kielégüljön.

340 Maslow 1988, 382.

2) A szükségletet ki lehet oltani, ha kielégítik és/vagy megakadályozzák, hogy a szükséglet kialakuljon.[341]

Lássuk most ezt az elméletet a gyakorlatban. A fiziológiai szükségletek kielégítését a náci vezetés alapvető fontosságúnak tartotta, így a propagandának nem ez jelentette a súlypontját. Sokkal inkább a három középső szükséglet kapott kiemelt figyelmet, ezeket aktiválta.

A szükségletek fajtái	Szükségletek kielégülésének akadályozása	Szükségletek felkeltése	Szükséglet kielégítése
ÖNMEGVALÓSÍTÁS	–	– DEAKTIVÁL	+
TISZTELET	+ AKTIVÁL	+	+
SZERETET	+ AKTIVÁL	+	+
BIZTONSÁG	+ AKTIVÁL	+	+
FIZIOLÓGIA	–	– DEAKTIVÁL	+

14. ábra. *Szükségletekre irányuló lélektani műveletek a nemzetiszocialista propagandában*

A rendszer a három középső szükségletet egyszerre keltette fel, sőt összekapcsolta őket, és mindháromra egyszerre reagált. Ebben a rendszerben a tényleges önmegvalósítás lehetősége azonban csak egyetlen embernek adatott meg – a „Führernek". A nemzetiszocialista propaganda a lélektani műveletek összes típusát alkalmazta, erre azonban itt és most nem fogunk kitérni, a cél ugyanis most csak annyi, hogy megvilágítsuk a filoheroizmus szerepét ebben a manipulációs rendszerben.

A következő ábrát kizárólag a három domináns alapérzelem, az öröm, a harag és a bizalom keverékéből állítottam össze. Az így létrejövő keverékérzelmek, *szeretet, büszkeség és dominancia* szorosan kapcsolódnak a *biztonság, tisztelet és szeretet iránti szükségletek* kielégítéséhez. Az ábráról az is leolvasható, hogy jóval nagyobb súlyt kapnak a tisztelet iránti szükséglet kielégítését szolgáló érzelmek, mint a biztonság és szeretet iránti vágyak. Ez azonban nem véletlen, hiszen Hitler és valószínűleg a többi elkötelezett náci értelmezésében a szeretet valójában tiszteletet jelentett.

341 Mező 2007, 9.

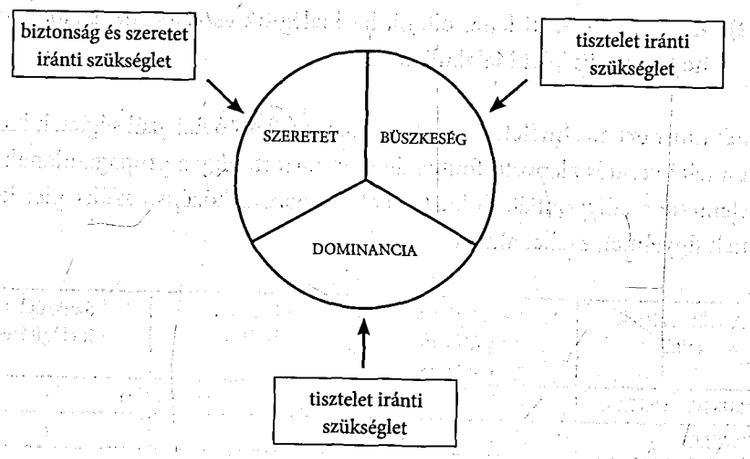

15. ábra. *A filoheroizmus komponensei és a hozzá kapcsolható lélektani műveletek*

A biztonság iránti szükségletre irányuló műveletek

A lélektani műveleteket a háború előtt főleg a saját oldal befolyásolására alkalmazták.[342] Egyik közismert módszer a *saját csoport neurotizálása*, azzal a céllal, hogy veszélyérzetet, fenyegetettséget alakítson ki, hogy az embereket könnyebben mozgósítsa a háborúra, illetve potenciális ellenségképet alakítson ki, mely ugyancsak fokozhatja a harci kedvet. A módszer a náci propagandában úgy működött, hogy a fenyegetés mítoszával állandó félelemérzést hoztak létre, melyet hősies harccal, bátorsággal lehetett elűzni.

A biztonság érzése szorosan összefügg a fenyegetettséggel, ami lehet objektív és szubjektív, bár ez az egyén szempontjából valójában lényegtelen. A félelem és a szorongás véleményalakító szerepe régóta ismert. Pszichológiai kutatások kimutatták, hogy ha az embereket a halálra emlékeztetik, akkor egyszerre erősödik a saját csoporthoz való tartozás érzése és a külső csoportokkal szembeni ellenségesség.[343] A félelem azonban kihat arra is, ahogyan a világról általában gondolkodunk. A dogmatikus gondolkodás érzelmi alapját Rokeach szerint a szorongás okozza, és hozzá hasonlóan Wilson is amellett érvelt, hogy a konzervatív szemléletmód valójában a biztonságérzet hiányából és a halálfélelem érzéséből ered.[344] A fenyegetettség érzése az intolerancia egyik legfőbb kiváltó oka, és közvetlen szerepet játszik a tekintélyelvűség kialakulásában. Ez az érzés képes összekapcsolni a tekintélyelvűséget és az intoleranciát.[345] Egy tekintélyelvű személy ugyanis nem feltétlenül intoleráns, de ha fenyegetettnek érzi magát, akkor azzá válhat.[346] A fenyegetettség légkörében sokkal nyitottabbak vagyunk egyszerű, gyors és hatékony megoldást ígérő kizárólagos vélemények befogadására.

A fenyegetettség érzése azonban nem csak egyéni szinten jelenhet meg, hanem csoportszinten is, ez a mindenkori politikai elit szándékaitól függ. Németországban a két világháború közötti években a fenyegetettség érzése nem volt alap nélküli. A külpolitikában a fenyegetettség érzése bekerítési fantáziákban (*Einkreisungstheorie*) öltött alakot, erről Hermann Kantorowitz már 1929-ben részletes leírást adott.[347] A neves történész keményen bírálta és tételesen cáfolta az elméletet, mert szerinte ez a legenda lett a háború kiváltó oka 1914-ben. Elemzése szerint a német bekerítettségi elméleteknek három fajtája létezett:[348]

1. A *„tengeri stratégiai"*,
2. a *„kontinentális variáns"* (ez esetben az európai kontinentális nagyhatalmak Anglia „zsoldosaiként" fenyegetik Németországot), és
3. az ún. *Ausschaltungstheorie*, amelynek két alváltozata is ismert:
   3.1. a *„mattadás koncepció"* (*Mattsetzungstheorie*), amely a hármas szövetséggel (Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország) szemben egy katonai-stratégiai szempontból mindig erősebb tömböt alakít ki, és
   3.2. az *„elszigetelési variáns"*, amely lényegében a hármas szövetség gyengítését célozta, és a szövetséges tagországok (például Olaszország) leválasztását akarta elérni.[349]

A bekerítési fantáziák azonban nemcsak a magas politikában, hanem a köztudatban is gyökeret vertek, és ezek a félelmek az első világháború után sem szűntek meg. A múlt század első évtizedének végén az angol–német viszony

342 Lásd Dupuy–Margiotta–Johnson–Motley–Bongard 1993, 2214.
343 Enyedi 2004, 15.
344 Rokeach–Restle 1980 és Wilson–Patterson 1968.
345 Sullivan–Piereson–Marcus 1979, 781–794.
346 Feldman–Stenner 1997, 741–769.
347 Kantorowitz 1929.
348 Lásd Joó 2000, 433 f.
349 Kantorowitz 1929, 345–407.

romlását fokozta, hogy a sajtóban és a közvéleményben a pángermán és *alldeutsch* radikalizmus képviselőinek aknamunkája nyomán olyan ellenséges hangulat terjedt el, mely teljesen kicsúszott a hivatalos politikai erők kontrollja alól. Az ellenségről festett fenyegető kép mindig hatékony eszköz akkor, ha tömegeket akarnak mozgósítani, de veszélyes is lehet, ha kicsúszik a propagandát alkalmazók kontrollja alól.

Az 1920–1930-as években a világháborút sokan nem tekintették lezárt múltnak. Emléke elevenen élt a kortársakban, akik arról is gondoskodtak, hogy ezek az emlékek ne vesszenek a feledés homályába. A közvélemény-formálás autentikus dokumentumaiként tekinthetünk a korszak történelemtankönyveire. Rainer Bendick tanulmánya sok hasznos adalékkal szolgál a kortárs francia és német történelemtankönyvek tartalmairól.[350] A tankönyv azért értékes forrás, mert kiolvasható belőle a hatalmi elitek világszemlélete, jól szerkesztett és többszörösen lektorált írás, melyben minden szónak súlya van. Természetesen nem tükrözi a múltról szóló társadalmi viták sokszínűségét, de megmutatja, hogy egy adott generáció milyen történelemképet kapott élete kezdetén. Az oktatási kötelezettség bevezetésével a tankönyvek alkalmasak lettek arra is, hogy a mindenkori hatalom által képviselt világszemléletet tömegesen terjesszék.

Az első világháborús vereség után a tankönyvekben újraírták a háború előtti történelmet is. Minden német tankönyvíró egyetértett abban, hogy a franciák mélyen gyökerező bosszúvágya, az oroszok mérhetetlen hódítási vágya és az angolok hideg, számító kalmárszelleme forrt szövetségbe azért, hogy a német birodalmat megsemmisítse.[351] A németek ezzel szemben nemzetük megmaradásért folytatták a hősi harcot. Németország bekerítésének a története az első világháború alatt jelent meg a tankönyvekben. A külső fenyegetettség így a nemzetről szóló elbeszélés központi témája lett. A versailles-i szerződés – ebből a logikából következően – a folyton ármánykodó ellenség agressziójának tűnt. A háborús felelősség gondolata így fel sem merülhetett, hiszen akik azért harcoltak, mert a létüket fenyegették, azok nem lehettek felelősek.

Az itt következő tankönyvi ábra jól szemlélteti, hogy egy német tankönyvben hogyan jelent meg a békeszerződés katonai megszorításokra vonatkozó kritikája. A sor végén álló kis figura mutatja, milyen jelentéktelen méretűre zsugorodott a központi hatalmak hadereje a békeszerződés következtében. Bár Németországnak ebben a sorban az elsőnek kellene lennie, az utolsó helyre állítva úgy tűnik, mintha a leghátrányosabb helyzetben lenne.

350 Bendick 1997, 403–423. További érdekes adalékkal szolgál a magyar és osztrák tankönyvi elemzésekről Tóth–Vincze–László 2010., illetve Vincze–László 2010.

351 Neubauer 1916, 220.

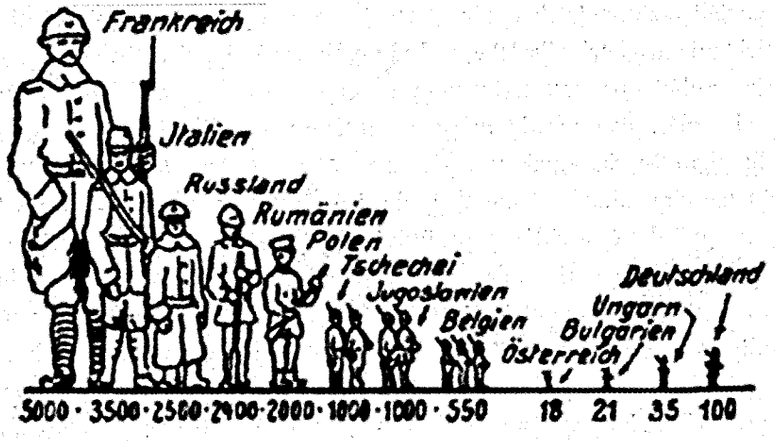

16. ábra. Tankönyvi ábra 1926-ból

Forrás: Arnold Reimann: *Geschichtswerk für höhere Schulen*

A fenyegetettség gondolatának fenntartása és manipulatív politikai felhasználása azonban nem kizárólag a Hitler-korszak jellegzetességei közé tartozott. Hitler valójában már egy robogó vonatra szállt fel.

A lélektani műveletek következő célpontja a saját oldal lelki egyensúlyának elősegítése lett.[352] A propaganda rengeteg olyan elemet hordozott, amely narcisztikus igények kielégítését is szolgálta. Ennek legegyszerűbb eszköze a buzdító, bátorító, lelkesítő kommunikáció, illetve szónoklat. A saját oldal önbizalmának fokozására szolgáltak a katonai erődemonstrációk, katonai díszszemlék, a titkos szuperfegyverekről mesterségesen terjesztett pletykák, és minden olyan praktika, mely az erő, a hatalom nagyságát hivatott közvetíteni. A hadseregben beosztottak biztonságérzetét fokozza, ha vezetőjük legmélyebb elszántságát látják, és Hitler ehhez mesterien értett. Azt állította, hogy minden erejét a nemzet szolgálatába állítja. Erőt demonstrált és sziklaszilárd elszántságot, fanatikus volt és kérlelhetetlen. Az akaratot a leghatalmasabb erőnek nevezte. Hallgatói joggal gondolhatták, hogy a vezér mindent megtesz értük.[353]

352 Vö. Mező 2007.

353 Baeyer-Katte 1958, 133.

A szociális szükségletekre irányuló műveletek

A szociális szükségletek körébe tartozik az emberi kapcsolatok iránti igény. A lélektani műveletek célja lehet ezek aktiválása, vagy épp deaktiválása. A szeretethez kapcsolódóan már kiderült, hogy a náci propaganda sem nélkülözte, hanem a maga hasznára akarta fordítani. Ugyanezt tette a szociális szükségletekkel is.

Stephan Marks egyik interjúalanya, Maria Federn (szül. 1921) egykori BDM-tag elragadtatással mesélt ifjúkori éveiről és a szervezetről.[354] A barátság, az együttlét és a vidámság minden fiatal lányt magával ragadott – meséli. A Heimabendeket barkácsolással, énekléssel és tánccal töltötték, nyáron biciklitúrára vagy strandra mentek. Mindenki lelkesen vett részt a programokon, mert mindig szép dolgokat csináltak; boldogok voltak, hogy együtt lehetnek. Felléptek a nürnbergi pártnapon is! Ezek az élmények mind szép emlékként maradtak meg számára. Ha eszébe jutnak ezek az évek, akkor a felidézett képek még ma is teljesen lenyűgözik: a zene, a ruhák, a színek, az együtt mozduló gyerektömeg. Különösen tetszett neki, hogy senki se lógott ki a sorból. Mindenki egyforma volt, nem lehetett különbség a munkásfiú és professzor fia között. A ruha uniformizált volt, de nem „gleichschaltolt"! – mondta. Nem volt közöttük sem irigység, sem rosszindulat. A náci rendszer sikeréhez mindenképpen hozzájárult, hogy a fiatalok számára az összetartozás, az együttes élmény örömét adta.

A szociális szükségletek aktiválása viszont úgy is elérhető, ha a szükséglet kielégülését akadályozzák. A kötődés alapvető emberi szükséglet, de ebben a rendszerben olyan emberekre volt szükség, akik nem a szüleikhez, hanem a párthoz, a politikai közösséghez tartoznak. Ez az embertípus volt az „új ember". Sigrid Chamberlain két korabeli nevelési tanácsadó könyvet elemzett.[355] Mindkét könyv szerzője dr. Johanna Haarer.[356] A náci korszak gyereknevelési bestsellerei a háború után (átdolgozott, politikai tartalmaktól mentesített formában) egészen az 1980-as évekig kereskedelmi forgalomban voltak. A Haarer által javasolt nevelési gyakorlatok célja, hogy az anya és a gyerek között megtartsa a távolságot. Ez volt a záloga annak, hogy engedelmes, jól kezelhető gyereket neveljenek. Csak néhány tanács a könyvből: a gyereket közvetlenül a születés

354 Marks 2007, 163. A BDM (Bund Deutscher Mädel) a Hitlerjugend női ága volt, a fajiság elvét figyelembe véve tagjai 10 és 18 év közötti lányok lehettek. 1944-ben kb. 4,5 millió tagja volt.

355 Chamberlain 1997.

356 Haarer 1940.; Haarer 1936.

után 24 órán át távol kell tartani az anyától; a „kis házi zsarnokot" hagyjuk sírni; helyezzük el külön szobában; kerüljük a szem- és testi kontaktust.[357]

A napirendtől való eltérést keményen büntették, mert a gyereknek meg kellett tanulnia, hogy minden utasítást feltétel nélkül kövessen. Születése pillanatától fogva éreztették vele, hogy mindaz, ami benne spontán reakció, alapvetően hibás és tiltott.[358] Ma már tudjuk, hogy ez a nevelési stílus lerombolja a gyerek világba és önmagába vetett ősbizalmát. Chamberlain szerint a gyerekek feltétlen engedelmességre dresszírozása azzal a következménnyel járt, hogy ezeknek a gyerekeknek nem alakult ki stabil kötődése. A bizonytalan-elkerülő személyiségtípus lett a nemzetiszocializmus emberi normája. Kérdés, hogy mit jelent a kötődésnélküliség a gyakorlatban. A szakirodalom szerint az ilyen személyiség nem érez empátiát, nincs lelkiismeret-furdalása, nem kötődik igazán senkihez, csak valamilyen ideához.[359] A kötődés hiánya a „fasisztoid karakter" első és legkorábbi zavara. Minden későbbi tulajdonsága (idomíthatóság, nyughatatlanság, telhetetlenség, a tökéletes test iránti megszállottság, az ambivalencia elviselésének képtelensége) mind-mind ennek a korai zavarnak a következményei.[360]

Chamberlain szerint az ilyen szellemben nevelt gyerekek destruktív szimbiotikus emberi kapcsolatokba menekülnek. Destruktív, mert kapcsolataik rombolóak, a szimbiotikus pedig arra utal, hogy a viszony mind a partner, mind az érintett felnőtt számára kölcsönös függést jelent. Ezekben a gyerekekben ott az örök csillapíthatatlan vágy, hogy kötődjenek, átélhessék azt, amit soha nem élhettek át. A bizonytalan kötődésű felnőtt könnyen és szívesen oldódik a tömegben, mert közvetlen intimitás nélkül kapcsolódhat a másikhoz.[361] Bizonyos esetekben egy csoport összetartozás-érzése megnyilvánulhat egyetlen személyhez (vezérhez/intézményhez/istenhez) való erős érzelmi kötődésben. Ez azonban inkább egy hiányosságra utal, és olyan embereknél figyelhető meg, akiket gyermekkorukban megfosztottak a biztos kötődés lehetőségétől. Winfried Kurth szerint a túlzott csoportidealizálás mindig valamilyen kötődési hiányt jelez.[362]

357 Chamberlain 1997, 30ff.

358 Chamberlain 1997, 139.

359 Kurth 2000, 261–313.

360 Chamberlain 2001.

361 Chamberlain 2001.

362 Kurth 2001, 292.

A tisztelet iránti szükséglet aktiválása

A lélektani műveletek célja, hogy a saját csoport tagjainak önértékelését fokozza. Ezt elérheti úgy, hogy a tagok önbecsülését erősíti, de oly módon is, ha az ellenség értékét csökkenti. A társadalmi megbecsülés átélhető érzése a büszkeség. Marks könyvében Josef Acker (szül. 1925) egykori SS-tag teljes elragadtatással mesélte el, hogy amikor felvette a (Hugo Boss tervezte) SS-uniformist, egyszeriben büszkeség töltötte el. Az utcán civilben egyébként senki nem vette volna észre, de amikor a társaival egyenruhában az utcára léptek és énekelni kezdtek, különösen mámorító érzés fogta el, mintha drog hatása alatt lett volna. A lányok megfordultak utána, az emberek észrevették, ez pedig csak fokozta a lelkesedését. „A kisebbrendűségi érzés, amivel addig küzdöttem, egy csapásra eltűnt. Hirtelen én is valaki lettem."– mesélte.[363]

Egy másik interjúalany, Friedrich Tanner (szül. 1919), bár állítólag nem lelkesedett sem a nemzetiszocializmusért, sem a háborúért, mégis önként jelentkezett a harcra. Ezt a döntését a franciákon aratott győzelem után rendezett katonai parádé kapcsán hozta meg. Az esemény teljesen magával ragadta. A szülővárosán átmasírozó tüzérosztagot az emberek ujjongva fogadták. Ahogy meséli, „ők voltak a hősök, és mi, akik nem voltunk közöttük, csak álltunk, mintha semmik se volnánk [...] A lányok minden katonát virágcsokorral és csókkal köszöntöttek. Ha az ember nem vett részt ebben, akkor szinte szégyellte magát. [...] Azt gondoltam: Hát akkor nekem is ott kell lennem! Bár egyáltalán nem vonzott a háború, mégis önként jelentkeztem."[364]

A büszkeség érzése azonban fakadhatatott abból is, hogy valaki az árja fajhoz tartozónak érezte magát. Alfred Rosenberg, az NSDAP vezető idológusa szerint a germán „faj" legfontosabb faji erényei a becsület és a hűség.[365] A Waffen-SS jelmondata, „*Meine Ehre heißt Treue*" (A hűségem a becsületem), jól mutatja, hogy ez a két fogalom elválaszthatatlanul összeforrt. A becsületet ugyanis a hűség megszegésével lehetett elveszíteni. Marks szerint a náci rendszer érzelmi dinamikájának kulcsát tulajdonképpen a szégyentől való félelem adta.[366] Vagyis a nehézségekkel (szégyennel, kudarccal, vereséggel) való megküzdés társadalmi

363 Marks 2007, 107 f.

364 Uo. 86.

365 „Wenn irgendwo der Begriff der Ehre Zentrum des ganzen Daseins gewesen ist, so im nordischen, im germanischen Abendland" (Rosenberg 1934, 152)

366 Marks 2007. 167 f.

normája egy narcisztikus stratégia lett, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyén értékét mindig és bármi áron fenn kellett tartani, sőt fokozni is lehetett. Ezt a célt szolgálta a hőskultusz és a büszkeség érzésének felkeltése.[367]

A heroizmust köztudottan nemcsak a náci rendszer propagálta, hanem a többi ország is, de az első világháború után a háborúhoz való viszony Németországban egészen másképp alakult, mint például Franciaországban. Míg a franciák nagy része elfordult a háborútól, és az 1930-as évekre a pacifizmus lett jellemző, a németeknél a hőskultusz még inkább erősödött. Versailles volt az a fogalom, amelyhez a legtöbb érzelem kapcsolódott. A békeszerződésről szóló náci történetben a németeket nem legyőzték, hanem megalázták. A tankönyvi és családi történetek is erről szóltak, és nyíltan vagy burkoltan azt a célt szolgálták, hogy felkeltsék a németek becsületérzését. Ez a cél szintén lélektani műveletként értelmezhető, hiszen a saját csoport önbecsülésének csorbítása a szégyenérzet felkeltését célozza. Az üzenet nagyjából így hangzik: hogyan nézhetsz a tükörbe, ha te magad nem ragadsz fegyvert és nem véded meg a hazádat.[368] Scheff és Retzinger szerint a szégyen és büszkeség a személyközi kapcsolatok alapérzelmei. A szégyen az a mesterérzés, amely az embereket észrevétlenül képes rábírni arra, hogy kövessék a normákat.[369]

A lélektani műveleteknek tehát egyik célja, hogy a saját csoport tagjaiban felkeltse a tisztelet iránti szükségletet. Az önértékelés fokozásának másik lehetősége azonban, ha a fokozás szubjektíve jön létre, mert az ellenségről alakítanak ki lekicsinylő képet.[370] Katonai szempontból ez a lélektani művelet különösen fontos, hiszen ha sikerül az ellenfelet dehumanizálni, azaz „embertelen szörnyetegként", „állatként", „alsóbbrendű fajként" elfogadtatni, akkor a katona úgy ölhet, hogy önbecsülése, „jó ember létében" való hite megmarad. Sir Ian Hamilton, a mediterrán expedíciós erő főparancsnoka szerint az ellenségről szóló propaganda arra szolgál, hogy az ellenség egy hatalmas szörnyetegnek tűnjön, ami megfosztja az emberi lét jogától.[371] Így érzelmileg könnyebbé válik a pusztítás. Hamilton további észrevétele, hogy mivel az ellenség képtelen becsületsértési pert indítani, a propagandának „nem kell fennakadnia minden apróságon."[372]

Ezzel Hitler is tisztában volt. A hadseregben megtanult leckét a háború után tökélyre fejlesztette. Tudta, hogy a jó szónok elsődleges feladata, hogy az emberek

367 Mező 2007. 27.

368 Mező 2007. 28.

369 Scheff–Retzinger 2000, 303–324.

370 Mező 2008. 78.

371 Hamilton 1921.

372 Mező 2008, 78.

érzelmeire hasson, és megnyerje őket a nemzetiszocializmus ügyének. Az érzelmi hatáskeltéshez, úgy gondolta, nincs szükség különösebb intelligenciára, sőt az inkább akadályozza a sikert.[373] Meg volt győződve arról, hogy *a völkisch állam igazi védelmét nem a fegyverek jelentik, hanem olyan férfiak és nők élő fala, akikben a legmélyebb hazaszeretet és fanatikus nemzeti lelkesedés él.*[374] Mindent a nemzeti eszme szolgálatába állított. A tudomány elsődleges feladatának a nemzeti büszkeség erősítését tartotta, a történelemoktatásnak pedig a nemzetről való tudást és a „szilárd nemzeti érzést" kellett táplálnia. A feltalálók és történelmi alakok bemutatása pedig azt a célt szolgálta, hogy felébressze a gyerekek csodálatát.[375]

Az iskolai nevelés legfőbb célja az „igazi németek" (*ganze Deutsche*) nevelése volt. Az „igazi német" azonban nemcsak azt jelentette, hogy árja felmenői vannak, hanem azt is, hogy árjaként *érez*. A nemzethez tartozás legnemesebb érzése Hitler szerint a nemzeti büszkeség, melynek alapját a nemzet iránt érzett mély szeretet adja, és legékesebb igazolását az önfeláldozás jelenti.[376] Meggyőződése volt, hogy a nemzeti érzés és a szociális igazságosság bensőséges házasságából születhet meg a németeket eggyé kovácsoló *völkisch érzés*. Ennek az érzésnek két alapelemét nevezte meg: *közös szeretet* és *közös büszkeség*.

A toposzok rejtett nyelve

A német politikai nacionalizmus történeti változásait követve a 19. század első évtizedétől a nácik hatalomra kerüléséig sajátos változási folyamat ment végbe. A felvilágosodás alapjaira épülő 18. századi patriotizmus több szakaszon keresztül jutott el a totális (Charles Maurras fogalmával „integrális") nacionalizmus ideológiájáig. A polgári patriotizmust leváltó, egyre inkább radikalizálódó nacionalizmus történelmi mérföldköveit jelenti a napóleoni hódító háborúkkal szembeni („nemzeti") szabadságharc (1813–1815), aztán 1848-ban a polgári forradalom bukása, 1871-ben a német császárság születése (birodalmi nacionalizmus), és végül 1918-ban, a háborús vereség, és a császárság összeomlása.

373 Hitler 1943, 419.

374 „Der beste Schutz wird dann nicht in seinen Waffen liegen, sondern in seinen Bürgern; nicht Festungswälle werden ihn beschirmen, sondern die lebendige Mauer von Männern und Frauen, erfüllt von höchster Vaterlandsliebe und fanatischer Nationalbegeisterung." Hitler 1943, 473.

375 Hitler 1943, 473.

376 Hitler 1943, 474.

Németországban a nacionalizmus 1918-ig szilárd világképet jelentett, és erős hatással volt a tömegekre, ám a variációk meglehetősen széles spektrumát ölelte fel az antiszemita és szlávellenes *alldeutsch*októl, a rövidéletű *Vaterlandsparteit*ól – mely egy népszavazáson alapuló katonai állam mellett érvelt, élén a népcsászárral – a Max Weber körül kialakult Heidelbergi Körön át a szociáldemokrata Eduard Bernstein és a szociálliberális pacifista Ludwig Quidde, illetve a szocialista USPD nacionalizmusáig.[377]

A társadalomnak egy másik csoportját tömörítették a háború után is tovább működő katonai egyletek, melyek militarista mentalitása már 1914 előtt is nacionalizmussal, antiszemitizmussal és kommunistagyűlölettel kapcsolódott össze. A háború befejezése után alakult egyleteknél pedig ez még radikalizáltabb formában jelent meg. A jobb- és baloldali katonai egyletek nacionalizmusa között azonban volt egy alapvető különbség, mert a háború heroizálása, a frontkatonák idealizálása és a bajtársiasság mítosza kizárólag a jobboldali egyletek sajátossága volt.[378] Másrészt a háború után a völkisch pártok programjában, de legfőképp az NSDAP (1920 után) és a Deutschnationale Partei esetében az antiszemitizmus jelentette az ideológiai kötőelemet.

1918 után az új jobboldal radikalizált nacionalizmusa nem elégedett meg a bismarcki birodalomhoz való visszatéréssel, hanem új társadalom- és államrendet akart kialakítani egy fajilag tiszta német birodalomban. A radikális nacionalizmus kiváltója a háború és a vereség volt, annak minden következményével együtt. A dezintegráció, a sértettség és a megalázottság érzése oly nyomasztó volt, hogy a nacionalizmus hagyományos átívelő elemei már nem bizonyultak elégségesnek. Ez nyomon követhető a változás korának (*Umbruchzeit, Zeitwende*) mindenütt felmerülő toposzaiban, mely egy új világ születését jövendölte.

Az új nacionalizmus dinamikáját elsősorban az új rend elképzeléséből, a nép és a nemzet faji alapú átértelmezéséből nyerte. A *Volksnationt* völkisch és faji szempontok alapján értékelték át, sokkal intenzívebben, mint azt az *alldeutsch*ok és a szociáldarwinisták apostolai 1914 előtt tették. A világtörténelmi jelentőséggel bíró nép hagyománya Schillertől Gottfried Bennig és Hitlerig terjedt. A megújulás képességének mítosza (a nemzeti reneszánsz) tovább élt, hisz 1871-ben már sikerre vezetett – legalábbis így gondolták, ám most mint völkisch újjászületést képzelték el.

377 Wehler 2002, 207.

378 Reichardt 2002, 179.

Az 1918 után kristályosodó totális nacionalizmus a polgári patriotizmus minden idealista eszményét sutba dobta, és már nem a demokrácia, hanem az állam kizárólagosságára épült. A politikai nacionalizmus egy százéves folyamatban a belpolitikai színkép „baloldaláról" a színkép „jobboldalára" tolódott át, az osztályszolidaritás baloldali rendezőelvével szembekerült a nemzet alapú lojalitás. A nemzeti eszme a háború előtt még pártok fölötti ideológiát jelentett, a totális nacionalizmus rendszerében azonban kizárólag egyetlen párt privilégiuma lett.[379] Ha ennek a folyamatnak a mélyrétegeibe szeretnénk bepillantani, akkor ehhez jó médium a német nyelv ápolásával induló nyelvi, majd a tömegeket mobilizáló politikai nacionalizmus toposzainak vizsgálata.

A nacionalizmus toposzai

A nyelv ugyanis olyan indikátor, mely jelzi a csoportokban zajló identitásfolyamatokat, informál arról, hogy a csoporttagok hogyan képzelik el saját csoportjukat, hogyan viszonyulnak a külső csoportokhoz és milyen érzések kísérik ezeket az elképzeléseket. A nacionalizmus toposzai után kutatva érdemes időben mélyebbre is visszanyúlni és szemügyre venni azt a folyamatot, amelyben a nemzeti identitás létrejött Németországban. Hardtwig szerint azonban számolnunk kell azzal, hogy az ideologizációs folyamatok nem szükségszerűen futnak a reáltörténeti folyamatokkal párhuzamosan.[380] Ennek az aszinkronitásnak a nyomait valóban láthatjuk a nacionalizmust megelőző nyelvi nacionalizmus diszkurzusaiban. A korai (nyelvi) nacionalisták ugyanis a nemzetformálás alapját a 17. században még az anyanyelvben látták. Anja Stukenbrock szerint a nyelvi nacionalizmus Németországban megelőzte a politikait, és akár egy szeizmográf előre jelezte a politikai nacionalizmus alakulását. A nyelvi nacionalizmus ideje csak több száz év után járt le, amikor a nyelvalapú nemzetmeghatározást a nemzetiszocialisták hatékony közreműködésével leváltotta a fajalapú nemzetfogalom.[381]

379 Vajna 1987, 19.

380 Hardtwig 1994, 11.

381 A saját közösség soviniszta abszolutizálásának útját Fichte készítette elő, míg Arndt és Jahn a humboldti elképzelés völkisch-nemzeti verzióját, mely szerint a nyelvek karakterbeli eltérései a gondolkodásmódban és az érzelmekben manifesztálódnak. Ez a xenofób, kirekesztő, ismeretelméleti szempontból a romantikusok nyelvi idealizmusát determinációvá alakító diszkurzus a 20. században tovább fejlődött, míg végül rasszista dimenzióba transzponálódott. Bővebben lásd Stukenbrock 2005, 382.

A nyelvi nacionalizmus toposzainak elemzése mindenképpen közelebb visz minket a Hitler által értelmezett nemzetfogalom megértéséhez, és ahhoz is, hogy mi magyarázza ennek a politikai ideológiának a mobilizáló és integratív erejét. A nemzeti diszkurzus toposzai (vándormotívumai) egyúttal megmutatják azt is, hogy a náci totális nacionalizmus hogyan illeszkedik a nemzetről szóló évszázados diszkurzusba. Bár saját korunk individualista szemszögéből szemlélve úgy tűnik, hogy az egyén (jelen esetben egy politikai vezető) megnyilvánulásai többnyire saját személyiségének produktumai, mégis Hitler példáját elemezve láthatóvá válik, hogy a szociális környezetben folyó diszkurzusok mennyire meghatározzák a korszak emberének gondolkodását és érzelmeit. A nyelvi nacionalista diszkurzusban a vita az idegen szavakról folyt, vagyis arról, hogy mennyire lehetnek a német nemzeti nyelv részei.

1. *Polgárjogi metafora*

A 17. században az idegen szavaknak még „polgárjoga" volt, vagyis a nemzeti nyelv rendszerében legális „vendégként" tekintettek rájuk. Ez az álláspont azonban az évszázadok során egyre inkább a „kitoloncolás" felé tolódott. A 19. századtól már nemcsak arról folyt a vita, hogy mit lehetne tenni a német nyelvet „mételyező" idegen szavakkal, hanem arról is, hogy milyen szankciókat kellene bevezetni használóik ellen (pénzbírság, börtön). Vagyis a vita súlypontja az idegen szavakról azok használóira helyeződött át.

A 20. századra a „nyelvi tőkéjüket" eltékozló polgárokat már azzal fenyegették, hogy törlik őket a nemzet emlékezetéből. A nyelvi purifikációs gondolat a náci nacionalizmusban kevéssé játszott szerepet, itt a metaforák világa véget ér, mert az idegenség képviselői többé fizikai valójukban sem képezhették a nemzet részét.

2. *Biologizáló-patologizáló metaforák*

A nyelvet védő nacionalista diszkurzusban már a barokk idején megjelentek az első növényi metaforák, melyek a következő századok folyamán egyre változatosabb formát öltöttek. A 19. században a nyelvet (akárcsak a nemzetet) egyre inkább élő organizmusként jelenítették meg.[382] A növényi metaforákkal azt érzékeltették, hogy a nyelv is organikusan fejlődik. Az idegen szavak azonban a nyelv kertjében burjánzó gyomként jelentek meg. Arndt arra buzdította honfitársait, hogy tépjék ki, irtsák ki gyökerestül a gyomokat.[383] A növényi metaforák mellett

382 Vö. Humboldt 1994, 11–32.

383 Arndt 1908.

szép számmal találunk fertőzésre utaló fogalmakat is. A pestis, a rüh és a lepra olyan betegségek, melyek a legnagyobb fizikai távolságot követelik meg, jelezve azt, hogy az idegenséget távol kell tartani. A 20. századra megjelent a rák metaforája is, melyet a század elején még fertőző betegségnek gondoltak, de a rák metaforikus lényegét inkább a betegség gyors burjánzásában kell keresnünk.

A biológiai metaforák használata Hitler egyik legkedveltebb stíluseszköze volt, mert azáltal, hogy reflektálatlan félelmeket keltenek, rögtön megoldást is kínálnak. Szóhasználatában a növényi és biologizáló metaforák számos változatát találjuk. Például a „burjánzik" igét (*wuchert*) egyrészt a hátországban maradottakra vonatkoztatva használta, másrészt pedig a zsidóság gazdasági és politikai hatalma növekedésének érzékeltetésére.[384] A „kiirtani" (*ausrotten*) igét egyrészt a németséggel kapcsolatban használja, mert szerinte a kiirtás veszélye fenyegette őket, másrészt pedig a kommunista heccelőkkel és marxista pestissel szemben ezek kíméletlen kiirtását javasolta.[385] A „parazita" és „bacilus" szavakat leggyakrabban a zsidókra és a „feketékre" használta. Ugyanakkor saját népéből a hátországban maradó „csökkent értékűeket" is féregnek, parazitának, élősködőnek nevezete.[386]

A 19. századra jellemző patologizáló metaforák közül a *pestis, a vér megfertőzése* (*Verpestung*) Hitlernél gyakori metaforák. A *szifilisz* metaforikus használata újdonságnak számít a biológiai patologizáló metaforák mezőjében. Hitler és a kortársak fejében is a szifilisz megjelenése az erkölcsök és faji ösztön hanyatlását jelezte.[387] Ez a metafora a nyelvi nacionalista diszkurzus alteritásképeinek 19. századi pszichopatologizáló trendjébe illeszthető, arra utal, hogy az idegenség a nemzet szellemét és „testét" is pusztulással fenyegeti.

3. *Szakralizáló metaforák*

A saját nyelv szakralizálása és az idegen szavak démonizálása a 19. században egy és ugyanazon vallásos metaforakomplexum két oldalát jelentette. A nyelv szentségének szerepét azonban a 20. századra a faj tisztántartásának szent ügye váltotta fel. Náci értelmezésben az egyén *legszentebb kötelessége* a vér tisztántartása, *legszentebb joga* a földhöz való jog, a *legszentebb áldozata a vér*, amelyet a hazájáért adhat. A *sátán* Hitler értelmezésében legfőképp a belső ellenségre vonatkozott: a szakszervezetekre, a marxistákra. A sátán megtestesülését a zsidókban látta.[388]

384 A rossz túlburjánzása. Hitler 1943, 115, 583, 704.
385 Hitler 1943, 13, 102, 103, 155, 185, 186, 743.
386 A teljesség igénye nélkül Hitler 1943, 166, 200, 202, 186, 334, 630, 686, 784.
387 Hitler 1943, 280.
388 Hitler 1943, 52, 67, 68, 294, 351, 340, 355.

4. *Militarizáló metaforák*

A nyelvi nacionalisták úgy gondolták, hogy a nemzet nyelvének „ősnyelv" pozícióját győztes háborúkban kell kivívni. A militarizáló metaforák (*kard* és a *toll)* már a 17. század óta folyamatosan jelen voltak, de az első világháború idején ugrásszerűen megszaporodtak. A hadsereg nyelve (a katonai erények, a nemzeti magatartás) lett a követendő minta.[389] A német militarizmust a legjobb stílusiskolaként üdvözölték, a háborútól pedig azt várták, hogy megtisztítja a nyelvet és feléleszti az emberek (nyelvi) lelkiismeretét.[390]

Hagen Schulze szerint a wilhelminus és a náci militarizmusa között azonban volt egy alapvető különbség. Bár II. Vilmos uralkodása idején a hadsereg érték- és normarendszerét átvitték a civil szférára is, de a kettő közötti határ mindig megmaradt. A náci Németországban viszont a civileket katonai alapelvek szerint szervezték, így a civil lenézett helyzetéből maga is katonává válhatott.[391] Wendula Dahle német nyelvész szerint a nácik a teljes társadalmi és kulturális közéletet pszichológiailag militarizálták, és ezt nemzeti *élet-ethoszként* kezelték. Vagyis ennek nem kellett konkrét hatalompolitikai célokra irányulnia, mert mint a német hősiesség önmegvalósítása akár apolitikusan is működhetett.[392] Hitler beszédeiben és a *Mein Kampf*ban is a militarizáló metaforák jelentik a leggyakoribb mintát. De ezekben a szövegekben a *„háború"*, a *„kard"* és a *„fegyver"* már egyáltalán nem metaforaként, hanem konkrét értelemben jelenik meg. Az érzelmi befolyásolás technikái után kutatva jól látszik, hogy nemcsak a szükségleteknek, hanem a nyelv szimbolikus hatalmának is komoly jelentőséget kell tulajdonítanunk, hiszen a metaforák legfőbb kommunikációs előnye, hogy segítik a homályosan körülhatárolható, elvont fogalmak megértését.[393] Amikor metaforát használunk, akkor nemcsak összehasonlítjuk a dolgokat (például olyan vagy, mint egy virág), hanem egybecsúsztatott hasonlatot hozunk létre (például virágot a virágnak), más szóval jelentéseket sűrítünk egybe. A politikai ideológiák megragadásában és rendszerezésében a metaforák nagy segítséget jelentenek, mert azáltal, hogy absztrakt fogalmakat konkrét, fizikailag megtapasztalható je-

389 Ugyanez a trend figyelhető meg a Harmadik Birodalom nyelvének változásakor. Nagyon sok szó a hadsereg nyelvéből kerül át a hétköznapi használatba. Erről bővebben Klemperer 1984.
390 Geißler 1915, 99 f.
391 Schulze 1994, 310 f.
392 Dahle 1969, 37.
393 Johnson–Lakoff 1980, 115 f.

lenségekhez kapcsolnak, a hallgatónál gyorsítják a befogadást.[394] Az analógiaelmélet szerint a metafora tudatosítja a dolgokban lévő hasonlóságot. Felidéz egy bizonyos sémát, melyhez bizonyos elvárások kapcsolódnak, és a jelenség érzelmi többletjelentést kap.

Max Black amerikai filozófus szerint azonban a metafora nemcsak közli a hasonlóságot, hanem meg is teremti azt.[395] A képek, képi mezők használatával ugyanis a mögöttes gondolkodás önállósul. A metafora összefüggéseket hoz létre, és végkövetkeztetéseket sugall. Az infra- és dehumanizáció folyamatában ezért a metaforikus gondolkodásnak különös jelentősége van. Ha az ellenséget nem emberként jelenítik meg, hanem parazitaként, patkányként vagy bacilusként, akkor a metafora logikájából adódóan ezeknek az embereknek az elpusztítása nem bűn, hanem kötelesség.

A metaforák használata egyben érzelmeket is képes megmozgatni. A náci propaganda esetében ezek az érzelmek és metaforák a nemzeti identitás fenyegetettségére építenek, ebből a dinamikából táplálkoznak. A nacionalizmus nemzetről, nemzeti identitásról és nemzeti érzésről szóló diszkurzusa egy sok száz éves folyamat, és ha Hitler saját szavait idéznénk, akkor a náci ideológia ennek „elburjánzását", „elfajulását", „megfertőzését" jelentette. Mégis milyen történelmi-érzelmi kontextusban jöhetett létre ez a folyamat? Erre keresi a választ a következő fejezet.

394 Jakusné 2002, 446.

395 Black 1990, 432–447. Idézi: Jakusné 2002.

IV A náci érzelemkultúra történelmi kontextusa

Bár az előző fejezetben bemutatott propagandatechnikák kétségtelenül hatékony módszert jelentenek a választók véleményének formálásában, az érzelmi orientáció jelentőségét mégsem ebben a pillanatnyi hatásban kell keresnünk. Egy érzelem ugyanis akkor válik társadalmilag mobilizálhatóvá, ha illeszkedik az adott korszak érzelemkultúrájába. Az érzelemkultúra fogalma arra utal, hogy a társadalomban folyó diszkurzusok és napi gyakorlatok mindig érzelmekkel vannak összekapcsolva. Ezek kifejezését minden korszakban írott vagy íratlan normák szabályozzák. Vagyis vannak olyan érzések, amelyeket tabusítanak (például a nácik a félelmet), és vannak olyan érzelmek, amelyeket társadalmilag kívánatosnak tartanak, ilyen volt például a becsületérzés és a büszkeség ebben a korszakban. Azáltal, hogy az érzelmek nemcsak értékekhez vagy tabukhoz kapcsolódnak, hanem társadalmi csoportokhoz is, ezért nemcsak kontrollfunkciójuk van, hanem alkalmasak arra is, hogy fenntartsák a csoportok közötti határokat és a hatalmi viszonyokat. Ha például egy bizonyos társadalmi csoporthoz negatív érzéseket kapcsolnak, akkor ez visszatartja az embereket attól, hogy kapcsolatba lépjenek vagy keveredjenek ezekkel a csoporttagokkal. Viszont ennek az ellenkezője érvényesül, ha egy csoportról úgy gondolják, hogy az elithez tartozik.

Götz Aly, a náci korszak neves kutatója szerint a németek nagy része a náci korszakot egyáltalán nem terrorként élte meg, hanem a „meleg összetartozás rendszereként".[396] A filoheroizmus érzelemkultúrává alakításában is kétségtelenül szerepet játszott az, hogy alapvetően a csoportösszetartozást erősítő érzésről van szó (büszkeség, dominancia, szeretet). A harag komponense azonban arra utal, hogy ez az érzés egyáltalán nem felhőtlen, hiszen a dominancia mindig együtt jár a külső csoportok leértékelésével. A büszkeség érzését ebből a szempontból másodlagos indikátornak tekinthetjük, mert csak egyik típusa,

396 Aly 2015.

a hübrisztikus büszkeség jár együtt mások leértékelésével. Az autentikus büszkeség ugyanis a becsületérzéssel, a saját teljesítményben lelt örömhöz kapcsolódik. A felsőbbrendű fajhoz tartozás azonban (elvileg) nem igényelt saját teljesítményt az egyén részéről. Ez már arra utal, hogy nem autentikus büszkeséggel van dolgunk. A másik jelzésértékű tényező az alacsonyabb rendűnek tekintett csoportokkal szembeni empátianélküliség, ami a hübrisztikus büszkeséget jellemzi.[397] A nemzetiszocializmus érzelemkultúrájának kialakulása azonban egy folyamat eredménye, mely történelmileg is nyomon követhető.

A vereség érzelmi következményei

Az első világháborúban való részvételt minden harcoló fél az ellenség agressziójával indokolta. 1914 augusztusának első napjaiban II. Vilmos császár drámai bejelentést tett, mely szerint a békében élő németekre rárontott az ellenség, ezért a tét nem kevesebb, mint a nemzet megmaradása.[398] A haza megmentésének vágya, a jogtalanság helyreállítása motiválta a férfilakosság nagy részét, akik eufórikus lelkesedéssel várták a harcok megindulását (*Augusterlebnis*). A honvédő háború célja mögé sikerült felsorakoztatni a teljes nemzetet. A rövidre tervezett háború azonban egyre hosszabbra nyúlt, a hátországban élők számára pedig egyre távolibb és idegenebb lett, hiszen Németország területén nem folyt háború. A frontról ugyan minden nap érkeztek levelek, de a katonák beszámolóiban cenzúrázták a negatív tartalmakat. A hadvezetés mindent elkövetett, hogy a harci morált fenntartsa. Ezt a célt szolgálták a frontlevelekről kiadott gyűjtemények, a képeslapok, és a mozifilmek is. A valóságot azonban nem tudták felülírni. A hátország számára a mindennapok valóságát a félelem, aggódás és gyász, folyamatos éhezés és egyre nehezedő létfenntartás jelentette, ami eleinte közönybe, fásultságba, majd 1917 tavaszára sztrájkhullámba fordult át.[399]

1916–1917 fordulóján az „éhségtél" (*Hungerwinter*) idején a helyzet már katasztrofálissá vált. A hivatalos propaganda az élelmiszerellátás körüli anomáliákat a szövetségesek éhségblokádjával magyarázta. A valós ok azonban a központosított, diktatórikus és igazságtalan élelmiszerelosztás volt. A feleségek és anyák levelei tele voltak panasszal és kétségbeeséssel (*Jammerbriefe*), amit a hadsereg

397 TRACY ET AL. 2009.
398 PURLITZ 1914, 46 ff.
399 KRUMEICH 2018.

nem tudott cenzúrázni. Mégis hamar felismerték, hogy ez ellen tenni kell, és a katonáknak megtanították hogyan kell választ írni a katonai morált romboló hazai „nyavalygásra".[400] A „morál" rohamos csökkenését azonban egyre nehezebb volt megakadályozni. 1918 nyarától a veszteségek, betegségek (spanyolnátha), az állandó munícióhiány és az akadozó ellátás megtette a hatását. Wilhelm Deist elemzéseiből kiderül, hogy ettől az évtől kezdve a német katonák kezdtek „elpárologni" (*Verdünnisieren*), vagyis egyszerűen elhagyták a frontot.[401] 1918 őszétől a halálesetek, sebesülések és betegségek drámaian összeadódtak, és ezt a veszteséget már nem lehetett pótolni. Az „elpárolgók" száma októbertől drámaian megugrott. Mindezek ellenére senki nem gondolta, se német, se szövetséges oldalon, hogy a háború 1918-ban véget érhet, ezt több forrás is alátámasztja.[402] A szövetségesek arra számítottak, hogy a németek 1919 tavaszig még ki fognak tartani, azt azonban mindenki sejtette, hogy az aktuális sikerek ellenére a német győzelem lehetősége már elveszett.[403]

1918 augusztusától a német hadvezetés tulajdonképpen védekezésre állt be. A mai kutatások fényében már látható, hogy a vereség elkerülhetetlenségét meglehetősen későn ismerték fel.[404] Amikor kiderült, hogy a hadsereg nem tudja már döntő győzelemre vinni a háborút, akkor a katonai vezetés elkezdett kihátrálni a felelősség elől és a bejelentés kínos kötelezettségét igyekezett a civilekre (a kormányra) testálni. Erich Ludendorff tábornok 1918. október 1-jén tájékoztatta a vezérkari tiszteket, hogy a legfelsőbb hadvezetés (OHL) felszólította a császárt és a kancellárt, hogy kérjenek haladéktalanul fegyverszünetet a wilsoni pontok alapján.[405] Egy nappal később a legfelsőbb hadvezetés tájékoztatta a parlamenti pártok képviselőit is, hogy az ellenséges offenzíva, bár csekély katonai sikert ért el, a nagyszámú ellenséges tank megjelenésével pánikot keltett a katonák között. Ezen túl a fronton harcoló tiszti állományt is drasztikus veszteségek érték.[406] E tények tekintetében tisztában kell lenni azzal, hogy a hadsereg még néhány hónapig ki tud tartani, de a békét addig kell megkötni, amíg jó feltételeket lehet kialkudni. Ha az ellenfél nem fogadná el a békeajánlatot vagy megalázó feltételeket szabna – tette hozzá Ludendorff –, akkor a hadsereg kitartása kizárólag

400 KRUMEICH 2018, 25 ff.
401 DEIST 1986.
402 GUELTON 2015, 661.; AFFLERBACH 2018, 492; GEYER 2001, 462.
403 MICHAELIS ÉS SCHRAEPLER 1970, 260 f.
404 KRUMEICH 2018, 90.
405 THAER 1958, 234.
406 KRUMEICH 2018, 170.

a hátország szilárd elkötelezettségétől és az onnan áramló szellemiségtől függ. (Utalás a hátország forradalmasodására, a kommunista eszmék terjedésére.)[407] A képviselőket sokkolta a bejelentés, és az is nyilvánvaló volt, hogy a katonai kudarc felelősségét a civilekre akarják átruházni. Max von Baden birodalmi kancellár mégis eleget tett a katonai vezetés kérésének, bár ahogy többi politikustársa, ő maga is értetlenül állt a beálló helyzettel szemben. Számukra ugyanis semmi nem utalt arra, hogy a németek vesztésre állhatnak.

1918. október elején a fegyverszüneti tárgyalások megkezdődtek, és többszöri jegyzékváltás után megszületett a fegyverszünet, amely valójában nem tárgyalásos úton jött létre, hanem a szövetségesek bejelentésével. A fegyverszünet tulajdonképpen alig leplezett kapituláció volt.[408] A tárgyalások és a vereség váratlan híre a katonák számára különös és érthetetlen volt, hiszen a sokévi háborús szenvedés teljesen értelmét vesztette. Másrészt nem volt olyan döntő harci vereség, amely ezt alátámasztotta volna. Ettől kezdve már tömegesen széledtek el, persze ez nem jelentette azt, hogy a hadsereg feloszlott volna. Ez egy spontán folyamat volt, amely csak október 27-től, a kieli matrózlázadással formálódott politikai akcióvá.[409] A forradalmi útra lépő munkások és katonák elképzelése az volt, hogy a demokratikus Németországnak jobb esélye lesz a fegyverszüneti és béketárgyalásokon. Ennek az a wilsoni utalás adott alapot, hogy Németország demokratikus megújulása nélkül a békekötés csak kapitulációnak tekinthető. Ragaszkodott ahhoz is, hogy a fegyverszünetről nem a császárral és a katonai vezetéssel tárgyaljanak, hanem a civil kormányzattal.[410]

A béketárgyalások 1919 januárjában kezdődtek, és június 28-án írták alá a Versailles-i kastély tükörtermében. A 231. cikkely, mely Németország kizárólagos felelősségét tartalmazta (a háború kitöréséért és minden háborús pusztításért), óriási felháborodást váltott ki, mert megalázónak és igazságtalannak tartották. A társadalmat teljesen megosztotta a felelősség kérdése: *Miért kellett letenni a fegyvert? Ki a felelős a fegyverszünetért? Ki a felkelős a békediktátum aláírásáért? Miért kellett egyáltalán aláírni? Ki adott erre utasítást?* Tisztázatlan kérdések özöne zúdult a közvéleményre. A hétköznapi ember, de még a bennfentes politikusok számára is teljesen átláthatatlan viszonyok táptalajt adtak a politikai mítoszteremtésnek, és a tőrdöfés-legendáknak. 1918 szeptemberében

407 THAER 1958, 235.
408 KRUMEICH 2018, 144.
409 KRUMEICH 2018, 131.
410 KRUMEICH 2018, 140.

Ludendorff mosta kezeit, a vereségért a sztrájkoló munkásokat és a civil kormányzatot okolta, amely szerinte képtelen volt rendet tartani a hátországban. A katonai tények ismeretében meglehetősen cinikusan hangzott az a kijelentése, hogy a civilek „most egyék meg a levest, amit főztek".[411] A háborús felelősség napi téma lett, és a könyvesboltok kirakatai tele lettek ilyen témájú publikációkkal. A kérdés relevanciáját mutatja az is, hogy a kormány a húszas évek elején külön folyóiratot (*Die Kriegsschuldfrage*) indított, amely a második világháború végéig publikálta az írásokat. Ezen túl többször is nyilatkozatot adtak ki arról, hogy a békeszerződés háborús felelősségről szóló cikkelyét nem fogadják el.[412]

A békeszerződést, mely a fegyverszünethez hasonlóan diktátum formájában jött létre, sok mindenért felelőssé tették: gazdasági szempontból Németország szolgasorba taszítását és kizsákmányolását jelentette, külpolitikai szempontból a szövetségesek háborújának folytatásaként értékelték, belpolitikailag pedig minden probléma „ősoka" lett. A „kenyeret a jóvátétel helyett" jelszava sok ember mindennapi problémáját kapcsolta össze a nagypolitikával. A jogtalan békeszerződés látszólagos integráló hatása mellett azonban kitűnő politikai eszközt jelentett mindazok számára, akik nem tudtak megbékélni a köztársaság rendszerével. Ha valaki úgy gondolta, hogy a versailles-i béke tulajdonképpen a szövetségesek háborújának folytatása, akkor az ellenállás jogosságát könnyen levezethette a nemzetközi összeesküvők és az őket „támogató" államrend ellen is. Az igazságnak és erkölcsnek az „egészséges népérzés" adott alapot.[413]

A weimari demokrácia korszakát végigkísérte a politikai és társadalmi megosztottság. A kormány a hadsereget okolta, a hadsereg a civileket. Hozzá kell azonban tenni, hogy az árulás vádja eleinte nem jelent meg ezekben a vitákban, így a hivatalos politika szintjén folyó csatározásokat el kell választani a közönséges tőrdöfés-legendától, amely röviddel a háború után jelent meg (e szerint a németek a háborút nem vesztették volna el, ha a zsidó-bolsevik árulás nem „döfi hátba" a hadsereget). 1919 nyarától a parlamenti viták rendre vádaskodással, egymás okolásával zárultak.[414] A háborús vereség traumája így az egész weimari korszakra rányomta a bélyegét. Annalise Thimme, a korszak neves szakértője szerint a németek azért nem értették meg és nem fogadták el a vereséget, mert pszichológiailag hiányzott a legyőzöttség élménye. Németország területén

411 WOLFF 1984, 105.
412 DIE KRIEGSSCHULDFRAGE 1923–1944.
413 KISS 2011.
414 KRUMEICH 2018, 186ff

ugyanis egyáltalán nem folyt háború, és a győztesek sem vonultak be német földre. Így lett Versailles a kollektív trauma szimbóluma, olyan katasztrófa, mely nem illeszthető a német nép történetébe. A feldolgozhatatlan élmény pedig társadalmi szinten mindig primitívebb pszichológiai működést eredményez: dominánssá válhat a társadalom hasítása (jók és rosszak), a bűn és felelősség „másokra" vetítése (bűnbakolás) és a paranoid bizalmatlanság légköre válhat uralkodóvá.[415] Ezek a diagnózisok azonban, mint sejthető, már a hitleri rendszer érzelmi dinamikáját vetítik előre. Nyilván a folyamat történelmileg nem volt determinált, hiszen ahhoz, hogy a harag és gyűlölet kultúrája kerüljön hatalomra, sok más feltételre is szükség volt.

A háború pszichés következményei

Immár harminc éve folyik a vita arról, hogy a modern gépesített háború pszichés következményei mennyiben járultak hozzá a két világháború közötti politikai élet radikalizálódáshoz és a fasizálódáshoz. George L. Mosse, német-amerikai történész szerint a gépesített háború erőszaktapasztalata mindenképpen jelentős hatással volt a katonák háború utáni magatartására.[416] Vele szemben más történészek azon az álláspontón voltak, hogy a katonák nagy részének elege volt a háborúból, és legfőbb vágya volt eldobni a fegyvereket.[417] Mindkét állításban van igazság, de Mosse álláspontja mellett szól az az érv, hogy egyetlen háború sem múlik el pszichés következmények nélkül. Ma már tudjuk, hogy a háborús traumák gyakran három vagy akár több generáción keresztül is kifejtik a hatásukat. Bár vannak manifeszt jelek, és ezeket már elemezni is tudjuk, a kutatások azonban még nem jutottak el abba a fázisba, hogy konkrét választ adhassunk arra, *milyen mértékben* befolyásolják az érzelmek a történeti szereplők motivációját. A kollektív tapasztalatokat mindig kollektív érzelmek kísérik, melyek minősége megváltozhat; ha az elkeseredést és a dühöt legitimálja a közösség, akkor az egyénnek nem kell szégyellni a gyűlöletfantáziákat, hiszen mások folyamatosan megerősítik. Ez által az érzelem kifejezhetővé, „szabaddá" válik. Ezek az érzelmi folyamatok többnyire reflektálatlanul zajlanak a háttérben, mégis hatással vannak a kortársak motivációjára.

415 Zana 2019.
416 Mosse 1993.
417 Krumeich 2018.

Ma általánosan elfogadott az az álláspont, hogy az erőszak radikalizálódása elsősorban a vesztes országokban vált meghatározóvá. Érzelmi szempontból ez teljesen érthető, hiszen a düh és a harag reaktív érzések, melyek a tehetetlenség és a csalódás tapasztalatát kísérik. Richard Lazarus amerikai pszichológus szerint mindig a helyzet értékelése határozza meg az érzelmi élményünk intenzitását és minőségét. Egy helyzetre akkor reagálunk haraggal, ha az önértékelésünket fenyegetés éri, mert ez segít az önérték fenntartásában és megerősítésében.[418] Ugyanakkor haragot válthat ki az is, ha igazságtalanságot vagy jogtalanságot élünk át.[419] A harag jelzi a külvilág számára, hogy az érintett a kialakult helyzetet jogtalannak tartja, és változtatást vár.[420] A nyomában járó agresszió azonban már fenyegetés, ami markánsan jelzi, hogy az illető a konfliktushelyzetet számára kedvező módon akarja megoldani, és az erőszaktól sem riad vissza. Visszatérve az elemzési eredményekre, a harag a náci érzelmi orientáció egyik alkotóérzelme, ami egy kis csoporthoz kötődik. *De vajon hogyan illeszkedett ez az érzés a háború utáni társadalom érzelemkultúrájához? Milyen körülmények adhattak alapot ennek az érzelemnek az elfogadottságához?*

A harag egyik forrása a vereség elfogadhatatlansága és felfoghatatlansága volt. 1927-ben a Carnegie-alapítvány által megrendelt tanulmány a háború szellemi és erkölcsi hatását vizsgálta Németországban.[421] Baumgartner és munkatársainak vizsgálati eredményei a vizsgáltak körében általános jelenségként számoltak be a valóságérzék megingásáról. Nemcsak az átlagember, de „a nemzet legnemesebb elméi" is meg voltak győződve arról, hogy a német fölény legyűrhette volna az ellenséget, ha egy kicsit kitartottak volna még.[422] Mítoszok sora keletkezett ebben az időszakban nem csak az „árulókról", hanem a győzelem lehetőségéről is. A valóságból való kimenekülés Erich Fromm szerint a megküzdés narcisztikus stratégiája, melynek célja a sérült önértékelés helyreállítása. Akkor nyer jelentőséget, ha a probléma a valóságban nem oldható meg, de a megbomlott érzelmi egyensúlyt mégis valahogy helyre kell állítani.[423] A „mítoszba menekülés" – ahogy Thimme is utal rá –, azonban soha nem jelent tényleges megoldást, csak a látszatot korrigálja. Baumgartnerék szerint ez a megküzdési

418 Lazarus 1991.
419 Rozinet al. 1999.
420 Tyler 1994.
421 Baumgarten et al 1927.
422 Baumgarten et al 1927, 11.
423 Fromm 2001.

startégia azért volt elfogadható a többség számára, mert a hosszú háborúban hozzászoktak már a kizökkent valóság „illuzionista" helyreállításához.[424]

Bár a katonák nagy része örült annak, hogy végre hazatérhet, mégis volt kb. 400 ezer olyan férfi, aki lelki értelemben nem volt hajlandó letenni a fegyvert. Többnyire az alacsonyabb rangú tiszti állományba tartoztak, közülük a legismertebb és legaktívabb, aki a hadseregben századosi rangig vitte, Ernst Röhm, az SA későbbi vezetője volt.[425] Ezeknek a katonáknak a legfőbb célja az volt, hogy a hazától megkapják a nekik járó tiszteletet és megbecsülést. Gerd Krumeich német történész, az első világháború avatott szakértője szerint a katonai nacionalizmus azon a meggyőződésen alapult, hogy a háború utáni államberendezkedésnek rájuk kell épülnie, sőt nekik kell átvenni a politikai vezetést.[426] Ezekben a körökben formálódott a frontharcos toposza, aki kíméletlen, végtelenül magabiztos, és a háborút a nemzet megbízatásából folytatja. Bár ők jelentették a kisebbséget, mégis a leghangosabb, legfenyegetőbb és legismertebb csoporttá váltak. Sok fiatalnak imponált „a hősök" határozottsága és elkötelezettsége.[427] A róluk mintázott toposz terjesztésében nagy szerepe volt a háborús regényíróknak is, köztük Ernst Jüngernek, Franz Schauweckernek és Werner Beumelburgnak.

A náci mozgalom derékhadát jelentő militarista csoportosulások a hátország hálátlan tömegeit nyíltan megvetették és a katonák érdemeinek elismerését, a becsület helyreállítását követelték. Ezt minden egykori frontharcos elvárta volna, még ha a többség emiatt nem is ment az utcára hőbörögni. A weimari bürokrácia számára azonban, úgy tűnik, ez az elvárás mindvégig vakfolt maradt. Az alkotmány (WRV, Art. 109.) egyenjogú polgárként kezelt mindenkit, megszűntette a rendi és születési előjogokat, és az állami érdem- és becsületrendeket. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az egykori frontharcosok nem kaptak automatikusan állami elismerést, hanem kérvényezniük kellett. Ezt a meglehetősen bizarr eljárást a bürokratikus ügykezelés még megalázóbbá tette. Mivel a köztársasági hivatalnokok a katonai „pojácáskodás" minden formáját elutasították, ezért a kérvények pozitív elbírálása esetén nem díszes ünnepséget rendeztek, hanem egyszerűen kipostázták az érdemrendet.[428] Ez sokak számára sértő és megalázó volt. A radikális baloldal részéről még azt is megkapták, hogy nem a háború, hanem saját tudatlanságuk áldozatai lettek. Sőt azzal, hogy részt

424 BAUMGARTEN et al 1927, 13.
425 KRUMEICH 2018, 230.
426 WIRSCHING 1999, 131 f.
427 KRUMEICH 2018, 236.
428 WINKLE 2007, 247 ff.

vettek az európai kultúra szétzúzásában, a bűnösök között a helyük.[429] Még ha a történelmi tények ebbe az irányba is mutatnak, azzal, hogy egy ember fizikai és pszichés áldozatát lenullázzák, valójában megfosztják a szenvedés értelmétől. Ez sokak számára elviselhetetlen lelki teher volt, hiszen mindaz, amivel valaha azonosulni tudtak, a háború után ellentétes értéket kapott. (Ez az identitásválság kísértetiesen hasonlít a második világháború utáni helyzetre.)

A köztársaság kormányai a mély politikai megosztottság miatt képtelenek voltak arra, hogy egységes állami emlékezetpolitikát alakítsanak ki. Míg Franciaországban maga az állam írta elő 1919-ben, hogy minden község állítson hősi emlékművet, Németországban, ha épültek is állami háborús emlékművek az 1918 utáni években, többnyire kevés és nagyon egyszerű kivitelben (sziklából, kövekből vagy egyszerű betonból).[430] A központilag finanszírozott, „olcsó" emlékművek indoka az volt, hogy a pénzt inkább a hazatérő katonák megfelelő ellátására kell költeni, nem a halottak ünneplésére. A települések így maguk kezdeményezték a hősi emlékművek építését, melyek gombamódra szaporodtak 1924-ig.[431] Az elesettek legnagyobb hőstette az emlékezők számára, hogy a háborút távol tartották a hazától. Ezek az emlékművek értelmet adtak a szenvedésnek, segítettek a gyászban és azonosulási lehetőséget, identitáshorgonyt jelentettek az életben maradóknak.[432] A hazatérő katonák és családtagjaik számára „a haza" köszönete mindennél fontosabb lett volna, de a győztes franciákhoz hasonló együttes emlékezés soha nem jöhetett létre. Reinhart Koselleck szerint a köztársaság legnagyobb hibája volt, hogy az elesettekre való emlékezést átengedte a köztársaságellenes csoportoknak.[433] Az állami határozatlanság és a politikai viták gyakran oda vezettek, hogy az emlékműveket fel se állították.[434] A „haza köszönete", a jóvátétel így meglehetősen felemásra sikeredett.

A katonák százezres nagyságrendben kerültek a pszichiátria „szürke zónájába", mert tüneteik alapján az akkor még kevés ismerettel rendelkező pszichiátria nem tudta egyértelműsíteni a problémájukat. A háború okozta lelki sérülések leggyakoribb tünetei igen szerteágazók és diffúzak voltak: megállíthatatlan remegés, járászavar, görcsök, gyomor- és bélpanaszok, testrészek bénulása, érzéketlenség a fájdalomra, tartós depresszió, üveges, üres tekintet, olykor a be-

429 KRUMEICH 2018, 243.
430 BECKER 1998.
431 KRUMEICH 2018, 251.
432 KOSELLECK–JEISMANN 1994.
433 KOSELLECK 1998.
434 LURZ 1985.

szédképesség elvesztése, tompultság, a halló- és látóképesség ideiglenes elvesztése.[435] Robert Gaupp tübingeni pszichiáter a háború kitörése után három évvel a katonák háborús neurózisát (más szóval gránátsokk) úgy értékelte, hogy nem mindig a megrázkódtatás élménye az ok, mert sokan szimulálnak, így akarnak jogosultságot szerezni a hadirokkant-járadékra.[436] A német pszichiáterek nagy része ugyanezen álláspontot képviselte az 1916-os müncheni konferencia után.[437] A háborús vereség egyik legjellemzőbb bűnbakja a gyenge, hazafiatlan, gyáva katona lett. Max Lewandowsky berlini orvos és katonai tanácsadó kíméletlen fellépést javasolt a háborús neurózis alanyaival szemben, még akkor is, ha neurózisukat megelőzően hősként tüntették ki őket.[438] A háborús hisztériában szenvedők (*Kriegshysteriker*) – ahogy őket a német pszichiátria nevezte – és a hátország összefonódása általános toposz lett 1917 után.

A hátország pszichopatologizálása

A háborús neurózisokról folyó viták kezdettől fogva politikai értelmezést kaptak, a háborús vereség után azonban a gránátsokkos katonák és a forradalmárok lettek a pszichiátria bűnbakjai. Emil Kraepelin[439] szerint az egyre nagyobb számban érkező fásult katona (*Kriegsmüden*) és „csökkent értékű" a katonai kórházakban demoralizálta környezetét. A vereség bűnbakjainak tekintették a nőket is, akik leveleikkel és siránkozásukkal elbizonytalanították a frontkatonákat. A neves pszichiáter szerint a hátországban sajnos olyan emberek maradtak, akik nem akartak vagy nem voltak képesek a háborúban harcolni, a katonai célokkal érzelmileg azonosulni. A hátországban végbemenő negatív szelekció a „csökkent értékűek" felszaporodását eredményezte.[440] Ez olyan problémának tűnt, melynek megoldása nem tűrt halasztást. A háború veszélyei és a gazdasági nehézségek ezeknél az akaratgyenge embereknél azt a hajlamot erősítette, hogy saját egoista vágyaikat mások kárára elégítsék ki.[441]

435 Erős 2014, 39.

436 Gaupp 1918, 494.

437 Michl–Plamper 2009, 223.

438 Lewandowsky 1917, 1031.

439 Emil Kraepelin (1856–1926) müncheni egyetemi professzor. A pszichés zavarok mai osztályozásának alapjait ő fektette le, egyben a modern empirikus pszichopatológia megalapítója.

440 Bővebben Agora–Rab 2019, 255–270.

441 Kraepelin 1919, 172.

A vesztes háború okait firtatva a jobboldal az összeomlást egyrészt a politikai baloldal árulására, másrészt pedig a honi propaganda sikertelenségére vezette vissza. Széles körben elfogadott volt az a nézet, mely szerint a *pszichológiai hadviselés legalább olyan fontos, mint a katonai.*[442] Ez alól maga Hitler sem volt kivétel, hisz ő is azt a következtetést vonta le, hogy az angol és amerikai propaganda pszichológiailag jól irányzott volt, sőt zseniális.[443] Az angolok érdeke állítólag kezdettől fogva az volt, hogy forradalmat robbantsanak ki. Ezt igazolta volna az a „tény", hogy a forradalom jelszavai az ellenséges propagandából származtak, és a baloldal ezért tudta a lakosság többségét megnyerni. Ez a vélemény az akkori jobboldal meggyőződését tükrözi, de egyben azt is mutatja, hogy a hangsúly a háború alatt uralkodó angolellenességről az 1918. november óta előtérbe kerülő bolsevizmusellenes *alldeutsch* mobilizálás irányába tolódott el.

A forradalom és vereség körüli vitákba egyre inkább bekapcsolódtak a pszichiáterek, és az orvosok is. A 31 éves Hans von Henting – aki jogot és orvostudományt tanult, doktorált és újságíróként élt Münchenben, a későbbi kriminálpszichológia és viktimológia egyik alapítója – a katonai apparátus gyors felbomlását „pszichotikus mazochizmussal" magyarázta. Szerinte az az önlealázás, ami 1918–1919-ben végbement, a legkomolyabb tömegbetegségek közé sorolható, melyet a történelem valaha is ismert: „A sorrend önmagunk bemocskolása, megkárosítása, öncsonkítás, öngyilkosság."[444] Henting egyébként a háborút és a forradalmat a történelemben ciklikusan visszatérő atmoszférikus és tellurikus (földből eredő) zavarokra vezette vissza. Az okok tehát csak látszólag vezethetők vissza belső tényezőkre, a valódi okok ez esetben is külső tényezőkben keresendők. Véleménye szerint a tömeglélek évszázadok alatt sem változik, alapstruktúrája állandó.

A vereséggel és az azt követő forradalommal szembeni mély ellenérzés és értetlenség magyarázatot követelt. Erre a „hiányra" a pszichiátria is reagált, a szakma neves képviselői a forradalmat tömegpszichózisnak tekintették, melynek feltételeit a szövetségesek propagandája (értsd: aknamunkája) teremtette meg. A Kraepelin professzor körül formálódó körökben különösen élénk vita folyt. A pszichiátriai klinika igazgatójaként elismert szaktekintély volt, akit az átlagember az alkoholizmus elleni harc vehemens harcosaként ismerhetett meg. Kraepelin szerint Németország tragédiája azért következhetett be, mert a for-

442 1922-ben Kurt Hesse főhadnagy a *Der Feldherr Psychologos* című munkájában hiányolta a császári hadseregben a pszichológiai szakértelmet, Le Bonra és Freudra hivatkozva követelte a teljes német lakosság tudatos átképzését. Lásd Kunczik 2002, 147.

443 Hitler 1943, 196 ff.

444 Henting 1920, 76.

radalom pszichopata vezetői képesek voltak arra, hogy a lakosság körében – a nyomor és szűkölködés hosszantartó nyomására kialakuló – hisztérikus tömegpszichológiát a maguk érdekei szerint befolyásolják. Ez a pszichózis pedig fertőzésszerűen terjedhetett tovább.[445]

Eugen Kahn pszichiáter főorvos Münchenben a pszichiáterek éves konferenciáján, 1919-ben „Pszichopaták mint forradalmi vezetők" címmel tartott előadást. Hatvanhat forradalmi vezető közül példaként tizenötöt ragadott ki, és személyiségüket elemezve a következő kategóriákat állította fel: etikailag hiányos, fanatikus pszichopata, hisztérikus, mániás depressziós. Mindegyikre jellemzőek szerinte az érzelmi élet zavarai, az akaraterő gyengesége, az önzés, a tárgyilagosságra való képtelenség, a játékosság, és bizonyos tekintetben a társadalomellenesség. A forradalmárok tehát afféle antipolgárok lettek. Kahn szemében a forradalmár ellentéte az „igazi vezér", aki kiemelkedő alkotói és kritikai intelligenciával rendelkezik, akarata szilárd, tévedhetetlen, érzelmeit tökéletesen uralja.[446]

A forradalmárok pszichopatológiájának vitáját nagy érdeklődés övezte, egyrészt mert politikailag kitűnően instrumentalizálható volt, másrészt mert a pszichiátriai szakma krémje állította fel a diagnózist. A szociális és a morális romlást is a forradalom számlájára írták.[447] A pszichiátria „tömegemberről" alkotott képe egyébként gyökeresen ellentmondott a liberális emberképnek, mely az egyént értelmesen cselekvő, racionális, józan lényként feltételezte. Julius Roßbach, Kraepelin és a többi pszichiáter szemében *a demokrácia* (azaz a tömeg uralma) tulajdonképpen a *tömegmanipulációs stratégiák* szinonimája volt.[448] A háború utáni demokráciát pszichopatológiának minősítették, és arra keresték a választ, hogyan lehetne az ilyesfajta pszichés tömegfertőzéseket megakadályozni, milyen eszközökkel lehet a tömegeket kordában tartani.

Az egyik megoldás a „csökkent értékűek" kiiktatása és elkülönítése lett volna – egy olyan téma, melyről a fajhigiénia területén is heves vita folyt. A másik út a tömegpszichológia helyes alkalmazása lett volna. A tömegek kiszámíthatatlanságától és agresszivitásától való félelem miatt a médiumok szerepe messzemenően felértékelődött, és az első világháborúban megismert propaganda okán ezeknek korlátlan potenciált tulajdonítottak. Amerikában 1923-ban jelent meg

445 KRAEPELIN 1919, 172.

446 KAHN 1919, 90–106.

447 Kraepelin 1919 nyarán jelentette meg a *Süddeutsche Monatsheft*ében a *„Pszichiátriai megjegyzések a jelenkorhoz"* című cikkét. A nagyvárosok szerinte a degenerációk melegágyát jelentették.

448 ROßBACH 1919, 21, 27.

Edward L. Bernays *Crystallizing Public Opinion* című könyve, mely a propaganda (a mai PR) elméleti alapjait fektette le. Öt évvel később került az érdeklődő olvasók kezébe *Propaganda* című munkája. Ebben azt állította, hogy az embereket a tömegpszichológia eszközeivel befolyásolni lehet. Fontosnak tartotta a csoporttudat mechanizmusainak és motívumainak feltárását, mert ez tenné lehetővé azt, hogy a tömeget feltűnés nélkül irányítsák.[449] Bernays nevét azért fontos megemlítenünk, mert bár saját állítása szerint 1933-ban Hitler egyik bizalmas embere személyesen kérte fel náci propagandatevékenységre és ő ezt akkor visszautasította, mégis nagyon sok hasonlóságot találunk az ő elméleti munkássága és a nemzetiszocialista gyakorlat között.

Goebbels nemcsak olvasta a *Crystallizing Public Opiniont*, de fel is használta a zsidók elleni hecckampányban – ezzel Bernays már 1933 nyarán tisztában volt.[450] A Harmadik Birodalom kezdeti külpolitikájának módszere volt, hogy propagandával foglalkozó cégeket bízott meg Németország imázsának javításával az Egyesült Államokban. Ivy Lee-t 1934-ben heves politikai támadások érték a náciknak tett szolgálatai miatt. Évi 3000 dollárért az I. G. Farbenindustrie amerikai leányvállalatának dolgozott, Hitler hatalomra kerülése után pedig az anyavállalatnak. Lee többször is ellátogatott Németországba és találkozott Goebbelsszel, Papennel, von Neurathtal, Carl Schmitt-tel és személyesen Hitlerrel is. Médiaorientált német külpolitikát javasolt, és Ribbentropot amerikai látogatása alkalmával tanácsaival segítette a médiakampányokban. Lee-t honfitársai árulónak kiáltották ki és a Poison Ivy gúnynevet ragasztották rá, mert elárulta az amerikai érdekeket.[451]

A vezér utáni vágy megjelenése

A társadalmi problémák felszaporodása tehát, úgy tűnt, mindenképp beavatkozást igényel. Az állam gyengesége, a háborús nyerészkedők „zsíros" haszna és sokak nyomora jelentette azt a társadalmi környezetet, ahol a diktátor utáni vágy gondolata megszületett. Mayr százados osztaga, ahol a fiatal Adolf Hitler is dolgozott, a hadseregen kívüli, polgári pártok és szervezetek megfigyelésével foglalkozott.[452] A bajor tartományi propagandaközpont 4. számú csoport-

449 KUNCZIK 2002, 9.

450 KUNCZIK 2002, 148.

451 KUNCZIK 2002, 158.

452 Bővebben ORMOS 1994, 53.

parancsnokságának havi jelentésében 1920 elején ezt írja a müncheni közhangulatról: „Sokan a mindent befolyása alá vonó nagytőke elleni határozott fellépésben látják az egyetlen kiutat. Hogy ez bolsevizmussal, államcsőddel vagy a háborús és inflációs nyerészkedők, a nemzetközi pénztőke elleni kíméletlen fellépéssel, vagyis egy völkisch mozgalom keretében, erről élénk vita folyik. Újra és újra egy olyan diktátor után kiáltanak, aki keményen fellép a legfelsőbb körökig terjedő nyerészkedés ellen, és az élelmiszerek beszerzésével és igazságos elosztásával fellép az élelmiszerhiány és az áremelkedések ellen."[453]

A diktátor, a tettek embere utáni vágy a háború óta az élelmiszer-ellátással összefüggésben rendszeresen felbukkant a közvéleményben, akadémiai körökben pedig 1923 tavasza óta mindenütt a diktatúra lehetőségéről, sőt szükségességéről beszéltek.[454] A konzervatív forradalom képviselői is hangot adtak ezen véleményüknek. Spengler a tekintélyelvű államot (porosz szocializmus), a „cezarizmust" tartotta a legkívánatosabb uralmi formának, de ez nem egy párt diktatúráját jelentette nála, hanem egy vezető diktatúráját minden párt fölött, legfőképp a saját pártja fölött – ahogy ezt már Mussolini kapcsán megírta. Német értelmiségi körökben Spengler *Preußentum und Sozialismus* (1919) című könyvének megjelenése után elindult a vita a német kultúra és a nyugati civilizáció ellentéteiről. A spengleri vízió lenyűgözte a konzervatív forradalmárokat. A porosz szocialista államot totális, utópisztikus rendként képzelte el, ahol a nemzeti közérdek teljesen társadalmasítja az egyént. A német forradalomból szerinte hiányzott egy olyan nagy ember, aki a társadalom mélyéről tör fel, és akit az egész nép elfogad.[455] Spengler – csakúgy mint sok kortársa – egy új politikai és gazdasági elit mellett érvelt, és egy Napóleon eljövetelét várta, aki képes a forradalmat végleg legyűrni.

Hans von Henting, a háborús generáció egyik képviselője, aki nem tudott megbékélni a vereség gondolatával, a francia „nemzeti forradalmat" tartotta követendő példának. 1923-ban jelent meg *A hatalomvágy pszichopatológiája* című tanulmánya, melyben Robespierre vezérségét állítja példaként. Alakját szellemileg jelentéktelen, szexuálisan gátlásos, édességmániája ellenére is aszkétikus emberként rajzolta meg, aki félelemmel, megvetéssel és irigységgel tekint a nála sikeresebb forradalmártársaira, mégis sikerül a népet megszólítania, és kitűnően játszik a tömeglélek hangszerén. A tömeg úgy tekintett rá, mint a Messiásra, aki

453 Monatsbericht der Bayerischen Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 vom 5.3.1920/BayHStA, Abt. II, RwGrkodo 4 Nr. 47.

454 GEYER 1998, 310.

455 Uo. 109.

kivezeti őt az éhezés és nyomor világából. Erényessége és nőtlensége nagy hatással volt a tömeg alapvetően negatív beállítottságára. Henting szerint Robespierre története kitűnő példa arra, hogy vezérként gyengébb képességű egyéniségek is szóba jöhetnek. Robespierre alakja egyébként kísértetiesen hasonlít Hitlerre. Henting számára a francia forradalom a példa arra, hogy a demokrácia saját fegyvereivel kényszeríthető térdre. Az „überdemokráciában" minden legális, amit a tömeg tesz.[456] A tömeg, és főleg a nők mindig is a forradalmak bukását segítették és a tábornokokat akár a királyokat ünnepelték.[457] Vannak korszakok – írja –, amikor a kapitalizmus csakis kommunizmussal, a rend csakis anarchiával menthető meg. Ezzel megtalálta az utat a nemzeti bolsevizmushoz.

Az akadémiai és értelmiségi körökben folyó viták egy egészen másfajta változata jelent meg az utcákon. Nemcsak a karizmatikus vezérek korszaka volt ez, hanem a mezítlábas prófétáké is, akik járták az országot, üdvöt és megváltást ígértek. Közülük a legismertebbek Muck-Lamberty, a „türingiai messiás" és Max Schulze-Sölde, az „Ifjúság Jánosa", de mindenekelőtt az egykori pezsgőgyárosból lett vándorprédikátor, Ludwig Christian (Louis) Haeusser.[458] A karizmatikus üdvözítők csoportjához tartozott Rudolf Steiner is, az antropozófia megalapítója, a pénzreformer Silvio Gesell és a földreformer Adolf Damaschke. Az alternatív mozgalmak közül több is a háború előtti polgári (élet)reformmozgalom kezdeményezéséből alakult ki.[459] Az infláció évei alatt ezek a mozgalmak egyre több figyelmet kaptak. Ulrich Linse szerint Haeusser és Hitler agitációs módszerei sok hasonlóságot mutattak, és erre már a kortársak is felfigyeltek. 1923 májusában a közrendért felelős birodalmi megbízott írásából idéz: „Szuggesztív hatást vált ki az, ahogyan egy embert középpontba állítanak és üdvözítőként tisztelik. A propagandában mindkét mozgalom »mindenáron cselekvést« követel. A jelszavak, a bombasztikus kifejezésmód és az állandó tettre készség hangsúlyozása mögött a program tartalma, a gyenge érvelés, és a tisztázatlanságok háttérbe szorulnak."[460]

Linse joggal jegyzi meg, hogy Hitler valójában az inflációpróféták egyik „mutáns" típusának tekinthető, aki maga is a válságból profitált, és ugyanazokat a metaforikus képeket és jelszavakat használta.[461] Antiszemita és nacionalista

456 HENTING 1920, 66.

457 GEYER 1998, 111.

458 Bővebben erről LINSE 1983.

459 GEYER 1998, 312.

460 Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung, Bericht Nr. 90, 1923.05.11. BA Koblenz, R 134 Nr. 20, Bl. 60.

461 LINSE 1983, 40.

megnyilvánulásai a vallásos próféciákra hasonlítottak. Hitlert valamiféle mágikus köd lengte körül, amit még fokoztak is. Minden inflációpróféta egyetértett abban, hogy a pártokat ki kell iktatni. A „pártprüdéria" oka, hogy a politikai egység akadályát a pártokban látták. A parlamentarizmus képtelen arra, hogy olyan vezért állítson, aki képes úrrá lenni a kor problémáin. „Le a pártokkal!"– követelte Haeusser. Hasonló állásponton volt Silvio Gesell és Gottfried Federer is. Az erkölcsiség és az erények megújítása iránti követelések 1923-tól váltak rendszeressé. Mindenhol egy új értékrend lehetőségét kutatták, ami utópisztikus vezéralakokban testesült meg. Az infláció végével aztán az inflációs próféták is eltűntek. Senki sem gondolta, hogy az 1923-ban bukott puccsista Hitler még nagy jövő előtt áll. 1925-ös szabadulása óta München „bajrikumai" közé tartozott, akárcsak Karl Valentin, az ismert komikus és a sörházak slágfertig pincérnői. Egy útikalauz szerzője szerint Hitler csak „szezonális jelenség" volt: „Hagyták beszélni, hagyták puccsolni – vége! A müncheni városkép, melyet meg akart tisztítani az idegenektől, elnyelte és megemésztette őt. Ma már csak történelmi ürülék."[462]

A válság lélektani hatásai

Szinte minden történelmi magyarázathoz hozzátartozik, hogy Hitler karrierjének felívelését a válság és az infláció tette lehetővé. A kortárs osztrák közgazdász, Josef Schumpeter figyelt fel arra a jelenségre, hogy a nemzeti fizetőeszköz romlása közvetlen hatással van a társadalom értékrendszerére (a nemzeti karakterre, az erkölcsre és a kultúra összes területére).[463] Kétségtelen, hogy a pénz válsága – már a kortársak szerint is – szorosan összefonódott ebben a korszakban a társadalmi élet más értékeinek devalválódásával is, gondolok itt a magán- és politikai élet rendjének, értékeinek és céljainak elértéktelenedésére. Ezeket az értékvesztési folyamatokat a kortársak a katonai vereséggel és a forradalommal hozták kapcsolatba. Martin Geyer szerint a válság azért is volt olyan romboló hatású, mert aláaknázta az intézmények és társadalmi viszonyok teljes rendszerét.[464] Az infláció mutatta meg, hogy a modern társadalmakban milyen nagy jelentősége van a pénznek.

462 SCHER–SINZHEIMER 1928, 99.
463 SCHUMPETER 1970, 3.
464 GEYER 1998, 23.

A leszerelés után beindult a bankóprés. Az eljárás hatékony eszköznek tűnt ahhoz, hogy a gazdaságot újra lendületbe hozza. A normalitásokhoz való visszatérés feltétele volt a gazdaság beindítása és a munkanélküliség megszüntetése. A háború utáni inflációval együtt járt az az önáltatás, hogy Németország folytathatja a háború előtti évek prosperitását, ám ezt igazából csak 1927-re sikerült elérni. 1922-ben a márka külkereskedelmi értéke a háború előttinek csak a 360-ad részét érte el. 1923-ban a hiperinfláció évében ugyanez az érték 21.204-re zuhant![465] Munkalehetőség ennek ellenére volt bőven, de szakképzett munkaerőből hiány volt. Az inflációs korszakra jellemzőek a ciklikusan visszatérő nagy reálbérérték-vesztések is. A válságos időkben a mezőgazdaságban dolgozók jártak a legjobban, mert ők természetben kapták a fizetésüket.

A pénz válságát már megelőzte egy másik válságjelenség, nevezetesen a tradicionális autoritások gyors hanyatlása és a forradalom. A katonai vereség híre többnyire meglepetésként érte az embereket. A forradalomhoz nem az éhezés és tömeges halál elutasítása vezetett, hanem a katonai csőd. Ahogy egyre kilátástalanabb lett a katonai helyzet, az állam legitimitásába vetett hit egyre inkább csökkent. A forradalmárok tulajdonképpen hatalmi vákuumba futottak, ezt igazolta az ellenállás szinte teljes hiánya az állami szervek részéről.

A forradalom azonban nemcsak az utcákon, hanem a fejekben is lezajlott. Virágzott a kubizmus és az expresszionizmus, az emberek számára új jövő vette kezdetét. Bár ez a jövő még meglehetősen körvonalazatlan volt, abban sokan egyetértettek, hogy a fennálló rendszert nem lehet megtartani. Az emberek azt várták, hogy az új államban a tömegek helyzete javulni fog. Az új jövő jelszavai: „munka és szocializmus". A munka és a teljesítmény a háború utáni társadalomban új rangot kapott. A forradalommal a munkásmozgalom lett a meghatározó erő, amely megvédte a köztársaságot. Az infláció utáni társadalom, Carl-Ludwig Holtfrerich német közgazdász szerint sokkal egalitáriusabb lett.[466] A munka a munkásmozgalom számára egyrészt a megingott társadalmi és morális rend újraalapozását jelentette, másrészt Németország gazdasági felemelkedésének és a versailles-i szerződés revíziójának feltétele volt.[467] A munkaalapú társadalom képe széles tömegek számára jelentett vonzó célt. A két háború közötti időszak népszerű elképzelése volt, hogy az új társadalom a dolgozók társadalma lesz.[468]

465 Uo. 131.
466 HOLTFRERICH 1980, 271 ff.
467 GEYER 1998, 389.
468 JÜNGER 1932.

Ez a gondolat a forradalom óta a polgárellenes ressentiment-ból is támogatást kapott.[469] A nemzetiszocialista propaganda része volt, hogy egy államilag kontrollált „munkavalutával" az ipari termelés a végletekig fokozható.

Minél tovább tartott a háború, annál rövidebbek lettek a szoknyák és az erkölcsök. A szexualitás kérdései már a háború előtt is heves vitákat váltottak ki, a háború után azonban a forradalom itt is kifejtette hatását. A határok jóval szélesebbre tolódtak. Virágkorukat élték a felvilágosító filmek, a francia szadista és mazochista irodalom, a cenzúra pedig csak az olvasók táborát szaporította. A korszak paradoxona volt: az egyik oldalon a mély nyomor, a másikon pedig a szórakozás utáni fékezhetetlen vágy tombolt. Széles tömegek pénzhez való viszonya változott meg, hisz a pénzre nem lehetett már számítani, értékét vesztette. A tegnap elmúlt, a holnap bizonytalan, így a jelen nagymértékben felértékelődött. „Az élet oly rövid, és oly sokáig tart a halál!" (*Man lebt kurz und ist so lange tot*) – szólt a korszak slágere. A háború utáni „táncőrület" ennek az életérzésnek egyik kifejeződése. Ezekben az években felértékelődött a fiatalság, mindenki fiatal akart lenni, legalábbis fiatalosan kinézni, ez lett az új korszak életideálja. A kor általános toposza volt, hogy csak az tud túlélni, aki felejt.[470]

Az emelkedő árak és a pauperizálódás az egyik oldalon, hirtelen feltörő újgazdagok, luxus és élvezetek a másik oldalon. Mindkét véglet egyszerre volt jelen a háború utáni Németországban. A korszak tipikus újgazdag figurája a *spekuláns* volt. A korszak egyszerre gyűlölt és irigyelt alakját mindenekelőtt külső megjelenéséről lehetett felismerni. Szmokingot hordott, nem tradicionális frakkot. A szivar és monokli, az új autó és a bubifrizurás barátnő kötelező díszletek. A városi spekulánssal szemben ebbe a körbe sorolták azt a parasztot is, aki úgy megszedte magát, hogy nem tudta, mit csináljon a rengeteg papírpénzzel. Spekulánsként tekintettek az amerikai külföldire is, akinek a nyakába ugranak a nők, de lehetett lengyel feltörekvő zsidó is, aki képzetlen, de ravasz. A spekuláns külső jegyeiről, amint látható, megoszlottak a vélemények, belső tulajdonságait tekintve azonban jóval nagyobb volt a konszenzus. A nyomorban élő tisztességes ember ellenalakja lett, aki hajszolja az élvezeteket, nem ismer határokat, dőzsöl, sikerét a szerencsének köszönheti és fittyet hány az erkölcsökre.

1915–1916 óta egyre gyakrabban hangzott el, hogy a nyerészkedő gazemberek ellen szigorúbban kell fellépni. A spekulációs tőke megjelenése, az a tény, hogy kemény munka nélkül, ügyeskedéssel (értsd: tőzsde) is lehet pénzt keresni,

469 GEYER 1998, 389.
470 Uo. 271.

felvetette azt a kérdést is, hogy az ilyesfajta tulajdonszerzés nem lopás-e? Mivel a jogalkotók nem győzték a nyerészkedők elleni büntetéseket az inflációhoz igazítani, ezért a bírósági határozatok értelmüket vesztették, ez pedig a jogba vetett bizalmat nagymértékben rombolta. Az emberek nem csak a hivalkodó luxus ellen tiltakoztak, azt várták volna, hogy a társadalmi igazságosságot állítsák helyre, szüntessék meg a jogtalanságot, ha kell, diktatórikus eszközökkel.

Bár gazdasági válság 1929-ben is volt, a kriminalitás és agresszióra való hajlam az 1920-as évek elején mégis egészen más képet festett. Ha a városlakók úgy gondolták, hogy egy paraszt tisztességtelen áron adja a portékáját, akkor a szükségre és erkölcsre való hivatkozással az önbíráskodás útját választották. A városkörnyéki erdők számos bűntény színhelyéül szolgáltak. A korszak jellemzője, hogy az agresszió nem maradt a szavak szintjén. Az állami szervezetek gyengesége a lakosságból ezt a reakciót váltotta ki. Az önbíráskodás, öngondoskodás és önvédelem igénye egyáltalán nem véletlen. Sorra jöttek létre a militarizált politikai önvédelmi szervezetek.[471]

A válság megosztotta az embereket. A hagyománytisztelet szembekerült a modernitással, a közösség az egyénnel, a nemzet az osztállyal, a német a zsidóval, a férfi a nővel, a hős a bűnbakkal, a teljesítő a haszontalannal, a tisztességes polgár a nyerészkedővel, és így tovább. Az ellenségképek között ki-ki megtalálhatta a számára megfelelőt. Csak a nemzetiszocialistáknak sikerült ezt a sokféle ellenségképet egységesíteni. A háború fordulatot jelentett az antiszemitizmus történetében is. Ami addig üres frázis volt és csak egy-két esetben volt sikeres, az most látszólag valós tartalommal töltődött fel, az antiszemitizmus a politikai viták középpontjába került. A háború előtt az uzsora és a zsidók összekapcsolása a parasztok által fenntartott toposz volt, de a háború után az antiszemitizmus már nem korlátozódott az agrártermelőkre és a kézművesekre.[472] Ahogy 1923 októberében a birodalmi kormány képviselője Münchenben megállapította, *az antiszemitizmus gazdasági téren kifejtett propaganda*, és az uzsora elleni agitáció nyomán alakult ki.[473] Ez persze nem teljesen igaz, mert az antiszemitizmus a központi élelmiszer-elosztás képtelensége, és az 1916-os zsidószámlálás nyomán erősödött meg, mégis jól mutatja, hogy a propagandának milyen komoly szerepe volt ebben.[474]

471 Uo. 27.
472 Uo. 280.
473 A Reich müncheni képviselete a birodalmi kancellárnak 1923.10.28. – BA Koblenz R 431, Nr. 2218, Bl.250.
474 Bővebben ld. KRUMEICH 2018.

Az uzsora fogalmát a háború utáni politikai propaganda kiterjesztette a spekulációs tőkére, a nyerészkedő emberekre, a drágulásra. Az uzsorához aztán egyenlőségjellel hozzárendelhették a földjáradékot, a tőzsdét, a kölcsöntőkét és a kapitalizmust, és végül az egyenlőségjelekből alkotott sorozat elejére csak oda kellett illeszteni a „főbűnöst": a zsidót. A drágulásért a zsidókat tették felelőssé, mert állítólag szándékosan visszatartották készleteiket. A gyűlölettel, primitív kampányok visszatérő motívuma, hogy a zsidók a felelősek a vereségért, ők lettek a háborús nyerészkedők, kiiktatásuk az állami és gazdasági újjáépítés záloga lett.[475] Von Epp vezérőrnagy a vágtató infláció időszakában Hitler agitációjára vonatkozóan jegyezte meg, hogy az áremelkedés az emberek fülét nyitottabbá, alaphangulatát agresszívabbá tette: „Ebbe a hangulatba mindig be kell csempészni a zsidót. Akár igaz, akár nem. A drágulás és a zsidó legyen két összetartozó fogalom."[476] Az *alldeutsch* vezetők az antiszemitizmusban a háború vége óta egy jól bevált eszközt láttak a tömegek antimarxista mobilizálásához. Azt azonban, hogy kinél hol lehetett a határ az antiszemita meggyőződés és a propagandaszámítás között, nem lehet megmodani. Heinrich Claßtól – az alldeutschok szövetségének elnökétől – származik az a gyakran idézett kijelentés, mely szerint a zsidók villámhárítóként használhatók minden jogtalanságért.[477] Az elvetett mag szárba szökkent: egy 1920-as müncheni hangulatjelentés már arról tudósított, hogy mennyire megerősödött a zsidógyűlölet. A villamoson, a vonaton, mindenütt szidták a zsidókat.[478]

A háborús trauma összekapcsolása a nemzetközi marxizmus elleni mozgalommal aztán még átütőbb erőt kölcsönzött az antiszemitizmusnak. Legfőképp a nemzetiszocialisták használták a marxista–bolsevik–zsidó fogalmakat szinonimaként. A propaganda egészen a második világháborúig azt sulykolta, hogy az orosz lakosság a kommunisták zsidó terrorjától szenved. Ez az álhír azért volt hatásos, mert az embereknek rögtön a német „zsidó forradalom" (1918), a „zsidó köztársaság" (weimari demokrácia) juthatott az eszébe. A jobboldal elképzeléseiben a munkásság marxista „fertőzöttsége" és a munkásvezetők „elzsidósodása" már a 19. század óta összekapcsolódott a munkásmozgalom internacionalizmusával és úgymond nemzetellenességével. Von Epp 1922-ben azt írta le, hogy a vezető zsidók a munkásokat és a külföldet is felhasználták saját céljaikra. Ezt a kapcsolatot azonban nem lehet szétzúzni, ezért alá kell aknázni.[479]

475 GEYER 1998, 281.

476 Ismeretlen feljegyzés ca. 1922/23 BA Koblenz, NL Epp Nr. 7/7.

477 LOHALM 1970, 198 f., illetve 295.

478 Bayerische Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 an das Gruppenkommando 4, 1920.03.05. (BayHStA, Abt. IV. RwGrkodo 4 Nr. 47.). 1923-ban a következő utcai jelenet sejteti, mennyire hatékony volt ez a propaganda. Szeptemberben München neuhauseni városrészében egy dachaui földbirtokos lova elszabadult, és nem tudta megzabolázni. A ló elvágtatott és közben elsodort egy idős férfit. A gyalogosok lerántották a kocsist, megverték, és azt ordították, hogy feketézők (síberek), uzsorások, zsidók.

Az antiszemitizmus, mely eddig csak afféle politikai frázis volt, most a spekuláns alakjában hús-vér testet öltött. Benne egy klisévé torzult absztrakt típus született meg, mely magába sűrítette a pénz és modernitás szülte problémákat. Kísértetiesen emlékeztet az amerikai közellenség, a gengszter figurájára. Az ellenzék a kelet-európai zsidókat, az inflációs és háborús nyerészkedőket a köztársasági korrupció díszpéldányaivá stilizálta.[480] Úgy tekintettek rájuk, mint kártevőkre. Az éhség és nélkülözés szülte helyzet pedig jogalapot adott ahhoz, hogy bármilyen eszközzel fellépjenek ellenük. A jogi korlátok egyre kevésbé érdekelték az embereket. Egy müncheni ügyvéd a Gustav von Kahr főkormánybiztos megrendelésére készített hangulatjelentésben a diktatúra vágyát általános jelenségként írja le: A kártevőknek oda kell csapni, a nép céltudatos lépéseket akar látni. A jogi korlátok senkit sem érdekelnek, tekintettel az éhség szülte szükséghelyzetre. Az olyanok, mint Hitler, nem hátrálnának meg a jogi frázisok előtt.[481]

Pszichológiai szempontból az emberi észlelés krízishelyzetekben szükségszerűen megváltozik. Amikor az általános értékek fenyegetetté, és az addig általánosan elfogadott intézmények és magatartásformák kétségessé válnak, a bizonytalanság és a félelem veszi át az uralmat. Az ilyen helyzetekben egyre nagyobb szerepet kap a válságretorika, mely a racionális problémamegoldás helyett a „pszichodráma" eszközéhez nyúl és erős kéz (apai autoritás) után kiált. A tehetetlenség érzése tereli az embereket archaikus megoldások felé. Észleléseik egyre inkább sztereotipizálódnak, és megindul a bűnbakkeresés. Ezek a kollektív illúziók ugyan időlegesen és látszólag pozitívan hatnak a csoportkohézióra, másrészt viszont elaltatják a felelősség érzését, és akadályozzák az új tapasztalatok feldolgozását.[482] A világ változásait csak egy adott értelmezési keretbe tudják illeszteni. Más szóval minden rossz, ami történik, a zsidók, a kommunisták, a bevándorlók és a „biciklisták" műve lesz.

479 GEYER 1998, 288.

480 Uo. 386.

481 Dr. Ottmar Putz, 27.10.1923 (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abt. II, Generalstaatskommissariat Nr. 43).

482 LOEWENSTEIN 1994, 93.

A német nemzeti identitás- és alteritásképek történelmi változása

A válság, a veszteség, az egzisztenciális fenyegetettség mindig markánsan hat a csoportok életére. A vélemények polarizálódása, az értékrendszerer helyreállításának vagy megújításának vágya közvetlenül is érinti az emberek és csoportok közötti viszonyt. Németországban a háborús vereség és a békeszerződés komoly csapást mért a nemzeti identitásra. Szociálpszichológiai szempontból a nemzet olyan csoportként értelmezhető, amelyhez a csoporttagok érzelmileg kötődnek, amellyel azonosulnak. Az identitás tehát egy érzés is. A nemzet fogalma szorosan összekapcsolódik a nacionalizmus, a patriotizmus és a nacionalista ideológia fogalmaival. Ahogy egy csoport önmagáról és a külső csoportokról gondolkodik, mindig történelmi folyamat eredménye. Ugyanígy van ez a nemzeti identitást megalapozó érzéssel is. László János és munkatársainak kutatásaiból ma már tudjuk, hogy a nemzeti csoportokat kísérő érzelmi orientáció valójában egy történelmipálya-érzelem.[483] A német nemzeti identitás és a hozzá kapcsolódó nacionalizmus vizsgálata ezért választ adhat arra, hogy a filoheroizmus milyen történelmi gyökerekkel rendelkezhetett.

Ismereteink szerint a nacionalizmus fogalmát először Herder használta 1774-ben, ez azonban nem azt jelenti, hogy ez időpont előtt ne létezett volna a fogalom. Stukenbrock nyelvi nacionalizmusról írt disszertációjának a korpuszában már fél évszázaddal korábban felbukkant Keresztély Frigyesnél (Menantes).[484] A formálódó nemzettudat vonatkoztatási pontja Németországban – eltérően Angliától vagy Franciaországtól – sokáig nem az államnemzet, hanem az állami partikularizmust áthidaló kultúrnemzet volt, ezért a nemzeti identitáskonstrukció alapját a közös nyelv és a közös történelem jelentette. A nyelvi nacionalizmus vizsgálatából így értékes információkat nyerhetünk a nacionalista gondolkodás- és érzésvilágról, illetve az identitáskonstrukciós folyamatok évszázados diszkurzusáról.

A német nemzeti önkép megalapozása a 17. században vette kezdetét. Németnek azt tekintették, aki németül beszélt, bár egységes nemzeti nyelv még nem létezett. A kor nyelvpatrióta diszkurzusaiban a német identitás kétféle módon alakult. Az alteritások (azaz a másság) tükrében, az idegen szavaktól

483 László–Ehmann–Imre 2002, 147–162.
484 Hunold 1722, 500.

való elhatárolódásban, másrészt a saját nemzeti nyelv történetének megalkotásával. Az identitás ugyanis soha nem eredendő tulajdonsága sem embernek, sem csoportnak, hanem a külvilág tükrében meg kell alkotni. A nemzeti identitás is egy konstrukciós folyamat eredménye, melynek gyökerei egészen mélyre nyúlnak vissza. Schotteliusnak, a barokk kor neves költőjének és nyelvtudósának tollából született meg a német nyelv eredetének mítosza. Eszerint Noé az özönvíz után felosztotta gyermekei között a földet. Ázsiát Sém kapta, Afrikát és Líbiát Hám, Európát pedig Jafet. Unokája, Askenáz a babiloni káoszból Kis-Ázsián keresztül Európába vándorolt a nemzetségével, ahol letelepedett, és a kelta népek atyja lett. Ő hozta-mentette ki Babilonból az ősi kelta és német (*Teutsche*) nyelvet, az egyetlen igaz Isten hitét. A németek istenük neve alapján Teutnak, illetve Teutischnak nevezték magukat. „Teutisch" azt jelentette: istenes/isteni. Ezzel a történettel sikerült megalapozni Isten kiválasztott népének, azaz a németeknek a történetét.[485]

Míg a 17. században a másság észlelése szinte kizárólag a nyelvek különbözőségére koncentrálódott, addig a 18. században az önmeghatározás már kétféle alteritástapasztalatból táplálkozott, mert a nyelv mellett megjelent az idegen nyelvű kultúrák iránti érdeklődés is. A 18. századi nyelvi nacionalizmusra a múltba fordulás jellemző. A nemzeti gondolat iránti érzékenységet a germán múlt hőstörténeteivel akarták felébreszteni. Az Arminius-mítosz, mely a 18. századi drámában rendkívüli reneszánszát élte, nemcsak pozitív azonosulási lehetőséget kínált, hanem megrajzolta az ellenség képét is. Az ilyesfajta történetek célja mindig a közösségi tudat lehorgonyzása egy távoli, konszenzusos időben. Ezektől a történetektől mindig azt várták, hogy összekovácsolja a nemzet tagjait. A 18. századra (a barokk hatásaként is) a túlfűtött nemzeti büszkeség jellemző, melyet Zimmermann a nemzeti büszkeségről írt munkájában a haza iránti „majomszeretetnek" csúfolt.[486]

A nemzeti identitást fenyegető napóleoni háborúk következményeként a nyelvi nacionalizmus diszkurzusa egyre radikálisabb és intoleránsabb lett a 19. századra. A nemzet szakralizált közösséggé vált. A század elején a patrióta nacionalisták (mint például Friedrich Ludwig Jahn) világszemléletét két komoly érzelem határozta meg. Az egyik a lángoló hazaszeretet, a másik pedig az ellenséggel szembeni gyűlölet. Saul Ascher, német író és fordító *Germanomania* című írásában hevesen bírálta azon patrióta honfitársait, akik a németség

485 Stukenbrock 2005, 153.
486 Zimmermann 1783.

megerősítését kizárólag abban látták, hogy minden idegen elemet el kell távolítani.[487] Az idegengyűlöletet a germanomán gondolkodás alapjának nevezte.[488] A fenyegetettség érzésének hatásairól a szociálpszichológia ma bőséges szakirodalommal rendelkezik, és mint ebből megtudható, a fenyegetettség az intolerancia egyik legfőbb kiváltó oka.[489]

A jéna-auerstedti vereség után (1806/1807) a porosz patrióták között élénk vita folyt a vereség okairól. Az egyik változat szerint a vereség az állami és katonai struktúrák hiányosságaira és a fejedelmek hazaárulására vezethető vissza, míg a másik változat szerint a bukás oka az erkölcsök hanyatlásában és a hiányzó vallásos és nemzeti érzületben keresendő. Mindkét irányzat hosszú pályát futott be a német nacionalista diszkurzusban. A legfőbb cél a vereség után kétségkívül az ősellenség, azaz a franciák visszaszorítása volt. Ennek elérésére három feladatot tűztek ki: az első a hadsereg alapvető reformja és az általános hadkötelezettség bevezetése; a második a politikai, gazdasági és társadalmi lemaradás lefaragása, azaz a modernizáció; a harmadik pedig a nemzeti szellem és érzelmek erősítését jelentette, de tegyük hozzá, legfőképp a franciák ellen. A patriotizmus ugyanis ezekben az évtizedekben egyenlő volt a franciaellenességgel, mert a szülőföld iránti szeretet elválaszthatatlanul összeforrt a haza ellenségeivel szembeni gyűlölettel.[490] Ahogy a lélektani hadviselés technikáiról írt fejezetben is utaltam rá, a nemzeti érzés a katona lojalitásának garanciája volt a tömeghadseregek korában, vagyis a nemzeti érzés a 19. század óta a katonai mobilizálás szolgálatában is állt.

A fenyegetettség nem csak a külső csoportok észlelésére volt hatással, hanem a csoportot belülről is megosztotta. 1871 után a belső ellenség fenyegetése ugyanolyan éberséget követelt, ez is a csoportkohézió és a homogenizáció szolgálatában állt. A „Reichsfeind" fogalma alatt ugyanis Bismarck nemcsak a külső ellenséget értette, hanem a társadalom egyes csoportjait is, így szociáldemokratákat, liberálisokat, elzásziakat, lengyeleket és zsidókat.[491] Ezeket a csoportokat nemcsak marginalizálták, hanem ki is zárták a nemzet fogalmából. Az emancipált zsidók személyében az idegenség túlburjánzásának veszélyét látták.[492] Az emancipáció ugyanis épp azáltal, hogy a megkülönböztethetőség szaliens je-

487 ASCHER 1815.
488 ASCHER 1815, 16.
489 SULLIVAN–PIERESON–MARCUS 1979, 781–794.
490 HAGEMANN 2005, 107.
491 NIPPERDEY 1993, 314ff.
492 BÖHME 1933, 396.

gyeit eltünteti, az „ellenséget" láthatatlanná és veszélyessé teszi. Az asszimiláció a xenofóbok szemében a nemzet elidegenedésével fenyegetett, ezért komolyan foglalkoztatta őket a mimikri, az álcázás jelensége.[493]

A fajelmélet megjelenésével a nemzet elképzelt rendje biológiailag meghatározott és megváltoztathatalan lett. A faji értelemben konstruált örök Németországhoz (*das ewige Deutschland*) kellett egy ellentpont, az örök zsidó (*der ewige Jude*).[494] Hitler faji alapon bírálta a germanizálást, szerinte ugyanis a német nyelv átvétele csak külső kényszer. Mivel a nemzetiség alapja szerinte a faj, és nem a nyelv, a nyelv pedig nem alakítható vérré, ezért germanizálni sem szabad.[495] Hitler a fajelmélettel a német nemzeti identitást látszólag sziklaszilárd alapokra helyezte. A nemzeti identitásnak új origót adott, feltöltötte pozitív tartalmakkal, ami feltételezhetően komoly érzelmi támogatást jelentett azok számára, akik a megszégyenítő békeszerződés után mélyen hittek Németország feltámadásában.

493 STUKENBROCK 2005, 425.
494 Az örök zsidó (a bolygó zsidó) alakja a keresztény legendákból származik, melyek a 13. században keletkeztek. Eredeti alakjában Kartaphilost (Pilátus ajtónállóját) nevezik meg, aki Jézust kigúnyolta, és ezért kapta büntetését. A 16. században a legenda más alakot öltött. E szerint Ahasver jeruzsálemi csizmadia nem engedte meg Krisztusnak, hogy az ő ajtaja előtt megpihenjen, mikor vállán a keresztet a Golgotára ment. Ezért Krisztus azzal az átokkal sújtotta őt, hogy ő se pihenhessen meg, hanem mindaddig bolyongjon, míg a megváltó vissza nem tér.
495 HITLER 1943, 428.

V

ÖSSZEFOGLALÁS

Szándékom szerint az Olvasó mostanra viszonylag részletes képet kapott azokról az elméletekről, amelyek arra a kérdésre keresték a választ, hogy pszichológiailag milyen tényezőkre vezethető vissza a náci rendszer embertelensége. A vezér „gonoszságára" építő magyarázatok, ahogy láttuk, gyakran elhagyagolják a történeti-társadalmi összefüggések jelentőségét, és (szélsőséges esetben) a nácizmus teljes jelenségét Hitler családi szocializációs folyamataiból akarják levezetni. A történeti-pszichológiai kutatás egyik alapkérdése azonban, hogy *miből mi vezethető le.*

Ha egy történelmi szereplőre kizárólag individuumként tekintünk, akkor nyilvánvalóan meg kell vizsgálnunk az élettörténetét a születésétől a haláláig, feltárni azokat az emberi kapcsolatokat és jelentős életeseményeket, amelyek a személyiségét, a világhoz és emberekhez való viszonyát alakították. A történelmi kontextus elemzése nélkül jól látszik, hogy az ilyen típusú pszichológiai elemzések a jelenséget egy ember sajátos „működésére" redukálják. Úgy tűnhet, hogy egy bántalmazott gyerek társadalmi szintre vitte saját traumáját, és ebből egy óriási háború lett. Ezen az úton könnyen eljuthatunk a gonosz születéséig, és így a náci rendszer kegyetlensége egyetlen „beteg" ember művének tűnhet.

Ilyen következtetések – az én véleményem szerint – olyan paradigmarendszerben jöhetnek létre, ahol az egyén döntési szabadsága kevéssé függ a társadalmi környezettől. Ez ugyanis a jelenkori amerikai és nyugat-európai individualista emberkép alapja. De vajon mennyire igaz ez egy olyan korszakra, amely még kevésbé az egyéni, sokkal inkább a „kollektív individualizmus" alapjaira épült? Ez egy másfajta paradigmarendszer, ahol az egyén megkülönböztethetőségének alapját nem döntéseinek és véleményalkotásának sajátossága jelenti, hanem a közösséghez (például nemzet, vallás) tartozása, más szóval a kollektív individualitás. A „popkultúra" akkor is és ma is számos olyan vonzó identitásmintát kínál, amely a megkülönböztethetőséget (azaz individuális értéket) valamely

csoporttagság alapján ígéri. Ez lehet olyan ember, aki németebb a németnél, és olyan alternatív fiatal is, aki azt hiszi, hogy azáltal lesz megkülönböztethető, ha egy csoportra jellemző (egyen)ruhába bújik, úgy festi magát, olyan frizurát hord, amelyik megfelel a csoportjellemzőknek.

Ha azonban a német vezért abban a gondolati és érzelmi kontextusban kezdjük el vizsgálni, melynek részeként önmagát meghatározta, akkor egészen más értelmezési lehetőségek bukkannak felszínre. A beszédek érzelemelemzéséből nemcsak az derült ki, hogy egységes érzelmi minta jellemzi őket, hanem az is, hogy ebben a mintában mennyire domináns a 19. századi nacionalizmus gondolat- és érzelemvilága. Hitler beszédei tele vannak olyan kulturális kódokkal, amelyek a ma élő pszichológus számára szinte semmit, vagy valami egészen mást jelentenek. A történeti pszichológia ahhoz ad segítséget, hogy ezek a kódok értelmezhetővé váljanak. Egy történelmi szereplő motivációjának feltárásában, ha csak pszichológiai elméleteket használunk, akkor abba a hibába eshetünk, hogy saját korunk és kultúránk emberképét vesszük alapul. Ha csak a történelmi környezetre koncentrálunk, és nem foglalkozunk az ember pszichés működésének sajátosságaival, akkor az a csapda fenyeget, hogy a történelmi szereplő döntéseit annak alapján fogjuk megítélni, ami „objektíve" adott lehetőség volt, és figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy az emberi cselekvések terét nem csak az „objektív" lehetőségek, hanem azok pszichés realitása, az alternatívák elgondolhatósága is alakítja. Vagyis amellett érvelek, hogy *a történeti pszichológia nem „csak" pszichológia, és nem „csak" történelem, hanem egy harmadik minőség.* Hiszen nem az a kérdés, hogy mi történt a múltban, hanem az, hogy *az emberi motivációk milyen hatással voltak arra, hogy így történt és nem másképp.* Másrészt nem csak az a kérdés, hogy az ember miért cselekszik úgy, ahogy cselekszik, hanem az is, hogy *ehhez milyen történelmi folyamat vezetett.*

A kérdés most már csak az, hogy a „fasizmus" jelenségéről milyen történeti-pszichológiai modell alkotható. A történeti szakirodalom általában a német nemzetiszocializmus öt kulcsjellemzőjét határozza meg: *extrém nacionalizmus, rasszizmus, antiszemitizmus, militarizmus és élettérelmélet.* Ha ezt az öt jellemzőt pszichológiai szempontból vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy ezek az elemek egy közös pontnál horgonyozhatók le: a német nemzeti identitásnál, amelyre súlyos csapást mért a vesztes háború és a megalázó békeszerződés. A náci ideológia a német nemzeti identitást nem kulturális, nem állampolgári, hanem faji alapon határozta meg. Lényege a palingenetikus nacionalizmus, mely a nemzet újjászületését és megtisztulását tűzte ki célként. Formailag militáns totalitárius politikai rendszert hozott létre, abban az értelemben is, hogy nemcsak külső

elköteleződést, hanem teljes érzelmi azonosulást várt el. Ez a normatív érzelmi orientáció a filoheroizmus, amely kísértetiesen hasonlít ahhoz az érzelmi normaelváráshoz, amit Hitler „völkisch érzésnek" nevezett. Az érzelmi normának a rendszerrel való teljes azonosulásban volt szerepe, Hitler a „völkisch" érzéstől azt várta, hogy a lojalitást megingathatatlanná teszi. Mint minden identitás, a német nemzeti identitás is csoportközi viszonyokban fogalmazódott meg, és nemcsak a saját, hanem a más csoportoknak tulajdonított érzelmek és hiedelmek is jellemezték. Bár mindenféle identitás alapja a felismerhetőség és a megkülönböztethetőség, ez azonban alapesetben nem jelenti azt, hogy a megkülönböztetésnek egyúttal többletértéket (dominanciát) is kell hordoznia. A náci faji alapú nemzetelképzelés azonban eleve ebből indult ki, és valójában minden ideológiai eleme (a faj túlélésének biztosítása, a zsidók elpusztítása, a harcos militarizmus, az élettér megszerzése) egy fenyegetett identitású csoport érdekeinek agresszív érvényesítését tükrözi. Tegyük azonban hozzá, hogy a német társadalmat nem tekinthetjük homogén egységnek, hiszen a háború utáni német nemzeti identitásról sokféle diszkurzus jelent meg. Ezek között a nácik csak egy kisebb, bár meglehetősen hangos és agresszív csoportot jelentettek.

A történeti-pszichológiai elemzések eredménye, hogy az érzelmi manipuláció technikái is alakot nyernek. A filoheroizmus érzésében megjelenő *szeretet* tulajdonképpen a haza iránt érzett szeretetre vonatkozik. Ha ehhez ellenpontként kapcsolódik az ellenséggel szembeni *harag*, akkor (Plutchik alapérzelemrendszere szerint) a *dominancia* és a *büszkeség* keverékérzelmei jönnek létre. Feltételezhető, hogy az az érzelmi minta, amit a propagandabeszédek alapérzelmeként sikerült azonosítani, *valójában a nacionalizmus érzelmi alapstruktúráját jelenti,* amelyben az egyes alapérzelmek arányának változásától függően alakulhat a nemzeti identitást kísérő érzés a patriotizmustól egészen az agresszív nacionalizmusig. Míg a patriotizmus csak két alapérzelmet tartalmaz (*bizalmon* alapuló *öröm*), addig a nacionalizmus (a fenyegetettség okán megjelenő harag érzésének keveredése miatt) már a *dominancia és a büszkeség* érzését is magában foglalja. A nemzeti érzelmek náci abúzusa a finom átmenetek történelmi jelentőségére hívja fel a figyelmet, ami a kortárs hétköznapokban többnyire reflektálatlan marad. A helyzet akkor válik veszélyessé, mikor egy társadalomban a diszkurzus már nem a *„jóról"* és a *„rosszról"* folyik, hanem a *„jókról"* és a *„rosszakról"*, és arról, hogy *„mit kell tenni a rosszakkal, hogy a rend helyreálljon".*

* * *

Mindannyian valamilyen nemzet tagjai vagyunk, de az, hogy ki tartozik a nemzetbe, mindig politikai diszkurzus eredménye. Az ember azzal az elképzeléssel él, hogy a nemzethez tartozás joga, melyet a születéssel nyert, örökre szavatolja az állampolgári jogait. Giorgio Agamben azonban rávilágít arra, hogy a koncentrációs táborok működése épp ettől az illúziótól fosztotta meg az embert, hiszen a lágerbe hurcoltak már nem voltak semmiféle nemzet tagjai, amely megvédhette volna őket. Az áldozatok már nem németek, magyarok vagy lengyelek voltak, hanem „csak" emberek. Hannah Arendt szerint ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a nemzetállamok szavatolta polgári jogok és az emberi jogok, vagyis az, hogy mások emberként bánjanak velük, egyáltalán nem tartoznak össze: „Úgy tetszik, az az ember, aki csak ember és semmi más, éppen ama tulajdonságait veszítette el, amelyek lehetővé teszik, hogy más emberek embertársukként bánjanak vele."[496] Ha a nácizmust „csak" történelmi problémaként elemezzük, akkor ezek a finom reflexiók, melyek saját jelenünkre is hatással vannak, valószínűleg elvesznek. A történeti pszichológia célja, hogy a történelem ne csak „adattár" legyen, hanem az emberi tényező feltárásával segítse azokat az identitásfolyamatokat is, melyek a jelen kihívásait kísérik. Más szóval ne csak ismerjük a történetünket, hanem képesek legyünk a jelent a múlttal értelmes egységbe illeszteni. Ez nem mindig könnyű, főleg akkor nem, ha a történet kellemetlen vagy fájdalmas. A tagadás, derealizálás, „kiollózás" a saját történetből, más csoportok leértékelése és egyéb elhárító mechanizmusok bár segítenek az érzelmi egyensúly megteremtésében, valójában nem jelentenek valós megoldást, hanem a probléma továbbörökítését eredményezik. Vagyis nemcsak a történész feladata az, hogy a következő generációknak ne kelljen a múlt démonaival megküzdenie. Erre mindannyiunknak megvan a lehetősége.

496 Arendt 1992, 356–359.

Mellékletek

1. MELLÉKLET

Az OSS 1943-as jelentésének részlete Hitlerről

OSS Research Analysis Branch, „Regular" Reports, 7i6 31963 [entry 16] Record Group 226, National Archives Washington

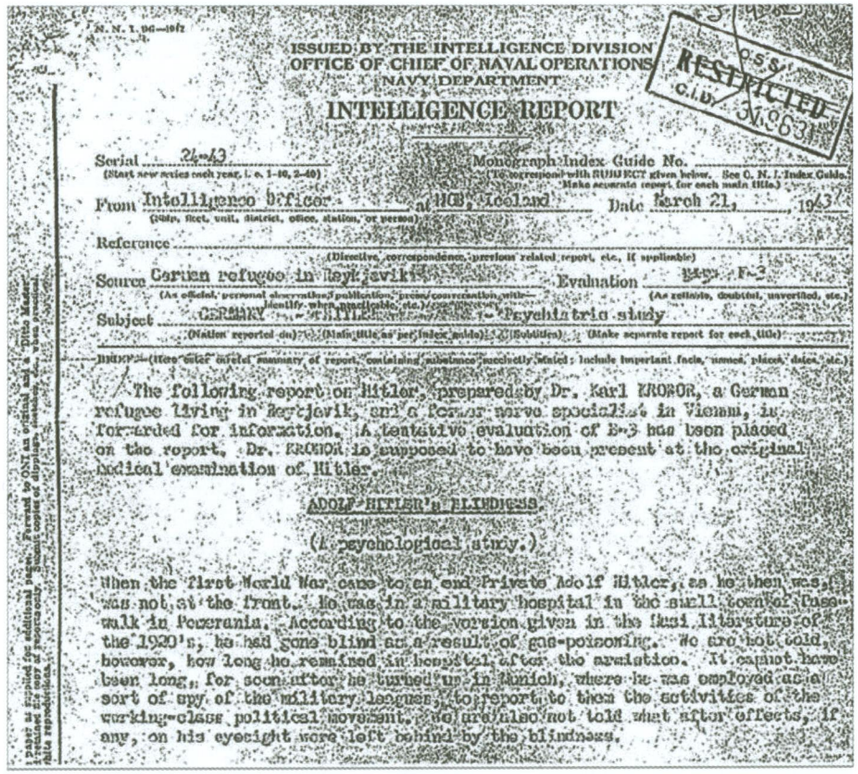

N. N. I. 96—1917

ISSUED BY THE INTELLIGENCE DIVISION
OFFICE OF CHIEF OF NAVAL OPERATIONS
NAVY DEPARTMENT

OSS RESTRICTED C.I.D. 31963

INTELLIGENCE REPORT

Serial 24-43 (Start new series each year, i. e. 1-40, 2-40)

Monograph Index Guide No. (To correspond with SUBJECT given below. See C. N. I. Index Guide. Make separate report for each main title.)

From Intelligence Officer at HOB, Iceland (Ship, fleet, unit, district, office, station, or person) Date March 21, 1943

Reference (Directive, correspondence, previous related report, etc., if applicable)

Source German refugee in Reykjavik (As official, personal observation, publication, press, conversation, with identify when practicable, etc.) Evaluation [illegible] F-3 (As reliable, doubtful, unverified, etc.)

Subject GERMANY - HITLER - Psychiatric study (Nation reported on) (Main title as per index guide) (Subtitles) (Make separate report for each title)

BRIEF (Here enter careful summary of report, containing substance succinctly stated; include important facts, names, places, dates, etc.)

The following report on Hitler, prepared by Dr. Karl KROMOR, a German refugee living in Reykjavik, and a former nerve specialist in Vienna, is forwarded for information. A tentative evaluation of E-3 has been placed on the report. Dr. KROMOR is supposed to have been present at the original medical examination of Hitler.

ADOLF HITLER's BLINDNESS.

(A psychological study.)

When the first World War came to an end Private Adolf Hitler, as he then was, was not at the front. He was in a military hospital in the small town of Pasewalk in Pomerania. According to the version given in the Nazi literature of the 1920's, he had gone blind as a result of gas-poisoning. We are not told, however, how long he remained in hospital after the armistice. It cannot have been long, for soon after he turned up in Munich, where he was employed as a sort of spy of the military leagues, to report to them the activities of the working-class political movement. We are also not told what after effects, if any, on his eyesight were left behind by the blindness.

2. Melléklet

A Hitler és Goebbels beszédein végzett tartalomelemzés katalógus szerinti érzelmeinek komponensekre bontása

	harag	öröm	bizalom	várakozás	undor	meglepődés	szomorúság	félelem
harag	2							
büszkeség	1	1						
dominancia	1		1					
agresszió	1			1				
lenézés	1				1			
felháborodás	1					1		
irigység	1						1	
öröm		2						
szeretet		1	1					
optimizmus		1		1				
morbiditás		1			1			
élvezet		1				1		
bűn		1						1
bizalom			2					
fatalizmus			1	1				
kíváncsiság			1			1		
engedelmesség			1					1
szentimentalitás			1				1	
várakozás				2				
cinizmus				1	1			
aggódás				1				1
pesszimizmus				1			1	
undor					2			
szégyen					1			1
lelkifurdalás					1		1	
meglepődés						2		
csalódottság						1	1	
hódolat						1		1
szomorúság							2	
kétségbeesés							1	1
félelem								2
vér	1	1	1					

3. Melléklet

A tartalomelemzés kategóriái

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
HARAG	Alapérzelem. Plutchik értelmezésében az *akadállyal* függ össze. Az agresszív érzelmek alapeleme, ezek felszínre kerülését fokozza, így energetizáló hatása van. További funkciója, hogy az egyén és a kollektívum pszichológiai (identitás) és térbeli határainak védelmét támogatja a reakcióként fellépő agresszivitással. Funkcionálhat le-, ill. elválasztó érzelemként is. A megvetéstől és felháborodástól elhatárolja, hogy nem tartalmaz undort, és nem reakcióként jelenik meg.	verfluchen – átkozni valakit, az Feind/ Erbfeid - (ős)ellenség említése, Hölle – a pokol említése das Volk pocht die Tore – a nép a kapukat döngeti
ÖRÖM	Alapérzelem. Plutchiknál a potenciális társhoz kapcsolódó érzelem. Az örömteli, pozitív érzelmek tartoznak ide. (Pszichodinamikailag az összekapcsolódást segíti.) A boldogság és öröm szemantikai mezőjébe tartozó fogalmak alkotják ezt a kategóriát. Idekapcsoltam a *szabadság*, és *béke* említését is, az ezek miatt érzett öröm okán. Idetartoznak a sikerrel kapcsolatos élethelyzetek is.	ein Wunder steigt da aus einem kleinen Häuflein – a párt létszámának örömteli gyarapodása, er rettet das Volk – megmenti a népet Freiheit - szabadság Glück/beglücken – boldogsággal kapcsolatos kifejezések, öröm okozása
BIZALOM	Alapérzelem. Összekapcsol. A kollektivitás és a csoportérzelmek alapja. Ide olyan szekvenciák kerülhetnek, melyek a hallgatóság bizalmát akarják megnyerni. Például arra utal, mennyire őszinte és jó szándékú. Szavak, kifejezések, melyek a bizalomról szólnak, pl. rám bízták. Vagy a szónok kéri a nép bizalmát, vagy ő biztosítja a népet teljes bizalmáról. Lényeges, hogy itt csak a bizalomról van szó, nem a mi-érzésekről. Az elszántság mértékének, és a követők nagy számának emlegetése is idetartozik.	wir wollen nicht lügen/schwindeln – nem akarunk hazudni, mir wurde die Führung anvertraut – a vezetést rám bízták, wir wollen dem deutschen Geist der Möglichkeit seiner Entfaltung sichern – vissza akarjuk adni a német szellem fejlődésének lehetőségét, Hunderttausende stehen hinter uns – százezrek állnak mögöttünk.

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
VÁRAKOZÁS	Alapérzelem. Új territórium. Következmény elővételezése. Ide elsősorban azokat a szekvenciákat kapcsoltam, melyek a jövőre vonatkoznak, de nem kapcsolódik hozzá más érzelem. A szép jövő ugyanis már az optimizmus kategóriájába esne, a szomorú pedig a pesszimizmushoz tartozik.	Zukunft – a jövő, mely el fog jönni
UNDOR	Alapérzelem. Förtelmes tárgy. Funkciója az eltávolítás. Tiszta formájában olyan szavakra vonatkozik, melyek nem tartalmaznak további érzelemkomponenseket. Olyan érzelmi távolságot jelent, melyet az illető nem szándékosan hozott létre.	faulig - rothadó, Kadaver – tetem, verrottet – korhad
SZOMORÚSÁG	Alapérzelem. Idetartoznak a fájdalmat, veszteséget, gyászt tartalmazó szekvenciák. A szomorúság funkciója az egyén leválasztása a szeretett tárgyról. Eltávolítás. Kapcsolat felbomlása, nehézség, szenvedés, a halál attribútumai, az értékvesztés, erőtlenség tényének megállapítása. Egy tragikus, szomorú helyzet konstatálása.	schweres Opfer – nehéz áldozat, Tote – halottak, elesett katonák, bajtársak, Grab – a sír, leiden – szenvedni, mühsam – gyötrelmes, bitter – keserű, Verlust – veszteség, Opfer bringen – áldozatot hozni, die Nation ist kraftlos – a nemzet erőtlen
FÉLELEM	Alapérzelem. Fenyegetettséget kifejező fogalmak. Energetizál és távolít. Veszély (a biztonság elvesztésének) észlelésével kapcsolatos reakció.	bedroht sein – fenyegetve érzi magát, ängstlich – félős, zittern – reszketni
MEGLEPŐDÉS	Alapérzelem. Hirtelen új tárgy felbukkanása. Mindenképpen váratlan az alany számára.	staunend – csodálkozva , Schock – váratlan sokkhatás, Erstaunen – csodálkozik, Verblüffung – meghökkenés, Verwunderung – csodálkozás den Gegnern ist das Lachen gründlich vergangen – az ellenfeleknek lefagyott a mosoly az arcáról

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
BÜSZKESÉG	Az öröm és a harag komponenseiből létrejövő keverékérzelem. Kapcsolódhat egyéni vagy kollektív teljesítményhez. A múlt nagy alakjaira való hivatkozás. A nemzeti büszkeség, a párt vagy vezérének, tagjainak *teljesítménye*. Ezek a szekvenciák gyakran kapcsolódnak Hitler saját személyéhez, az ősök, a párt, a katonák teljesítményére.	von sieben Mann zu diesen zwölf Millionen zu kommen – 7 emberből 12 millió; Fähigkeit der Einzelpersönlichkeit – az egyéniség képessége; Wert der Persönlichkeit – a személyiség értéke, groß, größte – a nagyság kifejezései Geister der Vergangenheit – elmúlt korok hősei, das hat die Nation uns zu verdanken – ezt a nemzet nekünk köszönheti, radikal – radikálisan cselekszik, kompromisslos – kompromisszumot nem ismer, zielbewusst – céltudatos, schaffende – a társadalom produktív része
DOMINANCIA	A harag és a bizalom keverékéből létrejövő keverékérzelem. Ide kapcsolódik a náci ideológia sajátosságából fakadóan az egészség, az erő, az edzettség, az értékes kisebbség (a faji) tisztaságához kapcsolódó szemantikai mező (kivéve a vér), mely a németek számára biztosította volna a dominanciát. Az érzelem leggyakoribb kifejeződése az erőhöz kapcsolódik. Idetartozik egy helyzet sikeres megoldása is, a győzelem valami vagy valakik felett.	Kraft – az erő említése, Gesundung unseres Volkes – a nép újra egészségessé válik, stark/stärken – erős, Ingenium – a zsenialitás, siegen – győzni, Diktatur – diktatúra, Rücksichtslosigkeit – kíméletlenség, arische Führerschaft – árja vezetés, Mut – bátorság, gigantische Gewalt – gigászi erő/hatalom, Männlichkeit – férfiasság, wir sind jung – fiatalság
AGRESSZIÓ	Keverékérzelem: anticipációval kevert harag. Idetartozik minden olyan kifejezés, mely az agressziót a környezettől vagy ellenségtől elővételezi, illetve támadásra késztet. Ennek dinamikája vezethet a saját oldalról az ellenfélére, és visszafelé is. A tiszta haragtól abban különbözik, hogy az aktivitást, a reakciót is magába foglalja. Idetartoznak a háború, a harc szemantikai mezőjéhez tartozó szavak, az agresszió elhárítása is, és a fenyegetések és a rágalmazás is. A haragtól az inherens aktivitás különíti el.	zerstören - szétzúzni, Kampf/kämpfen – harc, harcolni, beseitigen – kiiktatni (más pártokat), vernichten – megsemmisíteni, ausrotten – kiirtani, hetzen – heccelni, widerstehen – ellenállni drohen – fenyegtni, marschieren – masírozni, sie verleumden uns – rágalmaznak minket

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
LENÉZÉS	Az undor és a harag vegyülésével létrejövő keverékérzelem. Mindenképpen ide kell sorolni az idegenséghez, az ellenfelekhez kapcsolódó attribútumokat, magukat az ellenfeleket, és persze a rájuk vonatkozó személyes névmásokat (ők, ti). Ezeket nem a haraghoz kapcsoltam, ha a velük szemben érzett harag alapja, hogy fajuk nem tartozhat a domináns körbe, vagy megvetendő cselekedetek kapcsolhatók hozzájuk. A dominancia ellentéte. A produktivitással szemben idetartoznak az improduktív tényezők. A politikai ellenfelekkel kapcsolatban ez esetben nem az indulatkeltés a cél (lásd felháborodás), hanem az ellenfelek értéktelenségének, hiteltelenségének emlegetése.	fremd/Fremdling – az idegenség és attribútumai, „phantastische" Parteiprogramme – irónikus idézőjelbe tett megjegyzések, Revolution/November – a forradalmárok tevékenységének elemzése, unproduktiv – a társadalom nem produktív/értéktelen tagjai, schwach – gyengeség emlegetése, de a másik félre vonatkozóan, nem saját szomorú helyzetét írja le
FELHÁBORODÁS	A harag és meglepődés keverékéből létrejövő érzelem. A jogtalansághoz, igazságtalansághoz kapcsolódó szemantikai mező fogalmai tartoznak ide. Lehet kérdés formájában is megfogalmazott, ha a sugallt válasz felháborodást kelt, és a kérdés nem tartalmaz gúnyt.	misshandeln – valamivel visszaélni, Unrecht – jogtalanság emlegetése der Jude ist nicht Ärmer geworden – a zsidó bezzeg nem lett szegényebb, den Volkskörper als Mistbeet benutzen – a nemzet testét melegágyként használja (zsidók), der Jude leidet nicht – a zsidó nem szenved, Ausbeutung – a kizsákmányolás témaköre
IRIGYSÉG	A szomorúság és a harag keverékérzelme. A szövegrész arra utal, hogy a beszélő szomorúsággal és haraggal konstatálja a másik oldalán megjelenő értékeket, nem azonos a felháborodással, mert itt csak megállapítja a tényeket. Idetartoznak azok a pozitív tartalmú középfokú melléknevek, melyek a másik félre vonatkoznak. Ez az érzelem azonban nagyon ritkán fordul elő, inkább a felháborodás jellemző.	besser, höher – jobb, magasabb (például az angoloknak jobb volt a propagandája)

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
SZERETET	Keverékérzelem. Az örömteli, pozitív érzelmek felszínre kerülését fokozza. Funkciója: összekapcsol. Ide soroltam a kollektív érzelmeket, melyeket mi-érzéseknek is neveznek. Mivel két alapérzelmet kapcsol össze: a bizalmat és az örömöt, ezért a csoport iránt érzett bizalmat és a benne lelt öröm kifejeződését jelenti. A szó konkrét megjelenési formáin túl idesoroltam minden olyan szekvenciát, amely a saját közösség iránt érzett szeretetet jelöli. Többes szám első személyű személyes névmással kapcsolt elemeket, a szívhez (értsd szeretet szemantikai mezőjéhez) kapcsolt kifejezéseket. Pozitív kötődésre utaló fogalmak, pl. gyökerek, megbékélés, a német rög, illetve altruisztikus kifejezések, megbékélés, törődés.	Meine liebe Volksgenossen – kedves néptársaim (gyakori megszólítás), Herz – amikor a szónok mély szeretetéről, ragaszkodásáról beszél. deutsche Scholle – A német rög, melyhez mélyen kötődik, ich tat es um deiner selbst willen, ich tat es nicht um Gehalt und um Lohn – ezt érted tettem (nép) nem fizetésért vagy bérért. Ide soroltam a törődő cselekvésre utaló megnyilatkozásokat, amelyeket a nép érdekében tesz. Pl. Vigaszt nyújt a népnek.
OPTIMIZMUS	Az öröm és az anticipáció keverékérzelme. A jövővel kapcsolatos pozitív elvárásokhoz kapcsolódik, mely okán örömet érez. Elveszett nagyság, pozitív tényező visszaszerzése is idesorolható.	Aufbau – felépülés, Wiederaufstieg – a nép újra felemelkedik, Wiedergewinnung – visszanyeri erejét, er rettet das Volk – a vezér megmenti népét
MORBIDITÁS	Az undor és az öröm keverékérzelme. A morbiditáshoz kapcsolódó fogalmak a testi, és lelki betegségek körében keresendők. Erkölcsi hanyatlás, megbetegedés, fertőzés.	Krebsgeschwür – rákos daganat Verfall – hanyatlás, potenciavesztés, Pestilenz – pestis, fertőzés, Parasit – parazita
ÉLVEZET	A meglepődés és az öröm keverékérzelme. Pozitív érzelem funkciója összekapcsol. Könnyedség, játékosság és a humor kifejezései, megnyilvánulásai tartoznak ide. A beteljesedés felett érzett öröm, és az életöröm tartozik ide. A megszerzett hatalom vagy dolog miatt érzett megelégedettség.	Erfüllung – beteljesedés Lebensfreude – életöröm Gerechtigkeit – az igazság győzedelmeskedése die erworbere Beute – a megszerzett zsákmány miatt érzett öröm, Macht haben/genießen – a hatalom birtoklása és a vele járó elégedettség, der Fleiß wird mit einer gerechten Verteilung belohnt – a szorgalmat igazságos elosztással jutalmazza

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
BŰN	A félelem és az öröm keverékérzelme. Olyan nyelvi formákban manifesztálódik, melyekben a bűn, bűnhődés, a lelkiismeret felébresztése a cél. Idetartozik a hazugság, a 14 év lehetőségeinek elmulasztása, hazaárulás, kapituláció, rossz politikai és gazdasági helyzet előidézése, az emberek becsapása.	Schuld der Novemberverbrecher – a novemberi árulók bűne, Lüge – hazugság, verraten – elárulni a nemzet érdekeit például
FATALIZMUS	Az anticipáció és a bizalom keverékérzelme. A fatalizmus olyan nyelvi formákban realizálódhat, melyek a sors elkerülhetetlenségére utalnak, kényszerpályára, vagy helyzet elkerülhetetlenségére. A pesszimizmussal ellentétben ez nem tartalmaz szomorúság komponenst, vagy reményvesztettséget.	solange mich der Allmächtige leben lässt – míg a mindenható élni hagy Widerstand, der alleine retten kann – csakis az ellenállás menthet meg, die heutige Linke ist gezwungen – a mai baloldal kényszerpályán van
KÍVÁNCSISÁG	Keverékérzelem, mely a meglepődés és a bizalom keveredésével jön létre. Az új territórium meghódításával függ össze. Célja a szubjektív vágy kielégítése. Elsősorban azok a kifejezések sorolhatók ide, melyek az információ megszerzésére vonatkozó vágyat jelenítik meg. A szövegekben szinte alig fordul elő.	sie sind neugierig/erwartungsvoll/gespannt – kíváncsiak
ENGEDELMESSÉG	A félelem és a bizalom keveréke. A fatalizmustól elhatárolja, hogy ez esetben a külvilágból jövő hatást a szemlélő, vagy beszélő félelemmel anticipálja. A hódolattal szemben az alávetés oka nem a tisztelet.	demütig(alázatos), sich beugen vor, richte und urteile über uns – nép ítélj felettünk, die Herren gehorchen denen, die befehlen – az urak engedelmeskednek azoknak, akik parancsolnak, (Frankreich droht,) Deutschland wird erfüllen – (Franciaország fenyeget), Németország teljesít
SZENTIMENTALITÁS	A szomorúság és a harag elegyéből létrejövő keverékérzelem. Túlzott érzelmesség, elragadtatás. A beszélő a helyzetet érzelmileg intenzíven, ugyanakkor a cselekvés szempontjából passzívan éli meg, aláveti magát. Egyfajta pszeudoeksztatikus vitalizmus. Idesoroltam azokat a szekvenciákat, melyek vallásos jellegűek.	Amen – ámen a szöveg zárásaként, Ich predige – prédikálok, Glaube an Gott/an das Volk – hit istenben vagy a népben, das ist eine Mission – ez egy misszió

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
CINIZMUS	Az undor és az anticipáció keverékérzelme. Olyan érzelmi távolságot teremt, melyet az illető szándékosan hoz létre. A másik felet nem tiszteli, lenézi, nyelvileg ez a gúnnyal színezett szövegrészeket jellemzi. A másikról alkotott képet tudatosan rombolja, a kommunikáció határozottan dekonstruktív. Vagy az ellenfél által róla alkotott minőséget gúnyolja ki. Gyakori formája az irányított kérdés, mellyel a hallgató egyetértését provokálja ki. Jól megkülönböztethető a megvetéstől, ha a közönségben derültséget vált ki, ezt a leírt szövegekbe ékelt hangulatleírások közlik.	sie wollen sich plötzlich nicht mehr erinnern – hirtelen nem akarnak emlékezni; sogenannte Revolution – az ún. forradalom (irónikus idézőjelbe tett kifejezések utalnak rá), sog. Wiedergutmachung – az ún. jóvátétel das angebliche Selbstbestimmungrecht als Lockspeise – az állítólagos önrendelkezési jog a csalétek
AGGÓDÁS	Az anticipáció és a félelem keverékérzelme. Idetartoznak azok a kifejezések, szócsoportok, melyekkel a beszélő az általa szeretett tárgy miatt érzett aggodalmát fejezi ki. Az elemzett szövegeket illetően ez leginkább a haza, a faj tisztasága, a jövő miatti aggódás kifejeződését jelenti. A fenyegetést azonban nem a sorsnak, hanem konkrét csoportoknak tulajdonítja. Legfőképp az alapszükségletek, vagy a biztonság iránti szükséglet felkeltésekor alkalmazza mint retorikai technikát. Idetartoznak azok a szavak és kifejezések, melyek a pusztulásra, romlásra utalnak, értékvesztéstől való félelem jellemzi.	die Nation ist ohne Kraft – a nemzet gyenge, dass Deutschland nicht verkommt – Németország elveszhet, Zerfall – széthullás fenyeget
PESSZIMIZMUS	Az anticipáció és a szomorúság keverékérzelme, vagyis egy anticipált szomorúság. A jövőben tehát valamilyen szomorú dolog történhet. A kétségbeeséssel szemben a jövőbeni helyzetet a beszélő nem félelemmel éli meg, hanem elszomorítja. Szélsőséges formájában a beszélő aktivitására is bénítóan hat, mert elveti a lehetőségek pozitív alakulásának lehetőségét. A kudarc potenciális lehetőségére utal.	die neue Regierung wird Belastungsproben ausgesetzt – az új kormányra nehézségek várnak, Krisen werden vielleicht Deutschland hereinbrechen – Németországot talán válságok sújtják majd, denken Sie nicht an einen Wiederaufstieg (wenn es um die heutigen Parteien geht) – nem reménykedjenek a felemelkedésben, (ha ez a mai pártoktól függ)

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
SZÉGYEN	A félelem és az undor keverékérzelme. Leggyakrabban Versailles-jal, a német vereséggel, forradalommal kapcsolatban merül fel, főleg a beszédek első szakaszaira jellemző.	Kolonie des Auslandes – Németo. a külföld kolóniája, wir hinken nach – mi csak bicegünk a többi ország mögött, Verfall der deutschen Ehre – Németo. becsülete hanyatlott die deutschen Bettler – Németo. mint koldus
MEGBÁNÁS	A szomorúság és az undor érzelemkeveréke. A szövegben erre utaló szavak lehetnek: sajnos, soha többé, de lehet ez egyfajta fogadalom, mely egy korábbi téves döntéshez, cselekedethez köthető (nem jellemző a szövegekre)	nie wieder November 1918 – soha többé 1918. novembert
CSALÓDOTTSÁG	Amikor az egyén mást várt, mint ami történt. Így természetszerűleg a meglepődés és szomorúság keverékérzelme. Idetartozhatnak a becsapásra, átverésre, és hazugságra vonatkozó tartalmak. Ezek tagadása viszont a bizalom megnyerését célozza.	Enttäuschung – a hazatérő katonák csalódtak Versprechen nicht erfüllt – az ígéretek nem váltak valóra
HÓDOLAT	Hitler és az ideológia értékrendszerében kétségtelenül az egyik legfontosabb érzelemkeverék, mely a félelem és a meglepődés kombinációjával áll elő. A tisztelettel összefonódó félelemre utal. Mindig valamilyen transzcendens fogalomra utal (ez lehet valós, vagy fiktív). Lehet egyéni vagy kollektív. Ezen érzelem átélés általában erénynek számít. Idetartozik amikor az egyén életét adja egy magasabb célért (haza, mozgalom).	Ehrfurcht/Ehre/Achtung – hódolat, tisztelet emlegetése, Hingabe dem Vaterland – áldozat a szülőföldért, Nationale Pflicht – nemzeti kötelesség, Für das Volk sterben – meghalni a népért, sich aufopfern – feláldozza magát, meghal

Kategória	*A kódolás szabályai*	*A lehorgonyzás példái*
KÉTSÉGBEESÉS	A félelem és a szomorúság keverékérzelme. Nagyon közel áll az aggódáshoz, de itt a fokozott kiszolgáltatottság konnotálódik. Tulajdonképpen a félelem oly mértékű felfokozódását jelenti, mely bénítóan hat az egyénre. Retorikai eszközként igen gyakran jelenik meg, legtöbbször az aggodalomra okot adó események fokozásakor vetik be.	Was soll das Ende sein? – Mi lesz ennek a vége? dem Volk ist jeder feste Glaube abhanden gekommen – a nép elvesztette minden hitét, das Volk ist im Inneren zermürbt – a nép belül felőrlődött, die Körper gehen zugrunde – az emberek teste tönkremegy, die Menschen sterben ab – az emberek elsorvadnak das ganze Nationalvermögen verbraucht – a teljes nemzeti vagyon elfogyott die Menschen sind verzweifelt – az emberek kétségbe vannak esve
VÉR	Különleges kódolást igényel, mivel az összetartozás szimbólumát jelenti, ugyanakkor benne testesül meg az árjaság, ezért három elemre kell bontani: bizalom, harag és öröm. Nem kell a kódolást alkalmazni, ha melléknévi jelzőként szerepel, és nem ezekre a tartalmakra utal. Ilyenkor a mindenkori szövegkörnyezet határozza meg a kódolást. A blutig (véres) ugyanis fokozást is kifejezhet, ezért inkább sorolható a szentimentalizmushoz.	gemeinsames Blut verbindet – a közös vér összeköt

4. MELLÉKLET

Hitler **1930. szeptember 10-én Berlinben** tartott beszédének tartalomelemzése

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
1	1	Megszólításban a mi-érzés dominál, baráti viszony	szeretet/ mi-érzés	
	2	A háborúból hazatérő katonák csalódtak	csalódás	
	3	a helyzet nem a katonák bűne – a másik oldal bűnös		bűn
	4	H. szerint a politikusoknak bőven volt idejük, hogy továbbfejlesszék azt, amit apáik hagytak hátra, mégis gyenge teljesítményt hoztak. – csalódtunk a politikusokban. – a politikusok hibája	csalódás	bűn
	5	Eddig hallgattunk, és ez a mi bűnünk	bűn	
	6	Most aktívan szót kér (H) abban a reményben, hogy most a politikai ellenfelek kényszerülnek hallgatásra. – optimista a jövőt illetően – remény, optimizmus – az ellenfelet hallgatásra kényszeríti majd – agresszió – az ellenfél aláveti magát a mi akaratunknak – alávetés	optimizmus agresszió	engedelmesség
	7	A hazatérők számára a legnagyobb tragédia az volt, hogy a forradalom minden erejével a nemzet szétzúzását célozta. – a helyzet tragikus volt, mert – szomorúság, – a forradalmárok el akarták pusztítani a nemzetet.	szomorúság	agresszió
	8	A nemzet létjogosultsága vitathatatlan, ám hiányzik az ereje. – a nemzet helyzete aggasztó – aggódás – a nemzet erőtlen – szomorúság	aggodalom szomorúság	
2.	9	A mozgalom helyzete hasonló – előző példa alapján ugyanazon érzelmek	aggodalom szomorúság	
	10	Minden eszközzel harcolni fog ellene – ő nagyon elszánt – bizalom – harcolni fog – agresszió	agresszió bizalom	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	11	Bismarck bár összekovácsolta a német törzseket (sic!) – Bismarcknak sikerült – öröm – összekovácsolta, fegyverre utal – agresszió	öröm agresszió	
	12	szellemileg mégis kezdetét vette a bomlás – mégsem sikerült – csalódás – a bomlás megindult – aggodalom	csalódás aggodalom	
	13	Most színház zajlik a politikában – az ellenfelek hazudnak – bűn – a helyzet felháborítja – felháborodás	felháborodás	bűn
	14	3–400 évvel ezelőtt sikerült már áthidalni ilyen helyzetet – siker – öröm	öröm	
	15	A katolicizmus és protestantizmus ellentéte a népet kifelé erőtlenné, védtelenné tette – kiszolgáltatottság – aggasztó helyzet – az erőtlenség gyengeség – szomorúság	aggodalom szomorúság	
	16	megosztották a nemzetet – a politikai ellenfelek bűne		bűn
	17	A helyzet ma hasonló, a polgári nacionalizmus és a nemzetközi marxizmus uralma a népet két táborra szakítja a népet – az analógia kapcsán ugyanazon érzelmeket kell hozzárendelni, de ki kell egészíteni egy agresszióval a kettészakít ige miatt	aggodalom szomorúság	bűn agresszió
	18	egy új eszme véget vet ennek, egyesíti a nemzetet	optimizmus	
3.	19	Sem a nacionalizmus, sem a marxizmus nem képes arra, hogy beváltsa ígéreteit – a politikai ellenfelek csalódást fognak okozni		csalódás
	20	A nagy célokat, még ha nem is árulták el, mindenképpen kudarcba fulladtak. – elhallgatták az információkat, azaz becsaptak minket – bűn – mi csalódtunk – csalódás	csalódás	bűn
	21	A népet mindig ígéretekkel osztják meg, melyek nem válthatók be, mert nincs mögöttük hatalom – az ellenfelek megosztanak, becsapnak – bűn – ígéreteik elkerülhetetlenül nem válhatnak valóra – csalódás	csalódás	bűn

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	22	A hatalom (nem azonos a fegyverekkel, hanem) akarat – a hatalom akarat kérdése nem kell hozzá fegyver – optimizmus	optimizmus	
	23	Ha 60 millió emberbe belesulykoljuk (eingehämmert) a szabadsághoz való akaratot, akkor az akarat hatalmi tényező lesz. – az emberekbe bele kell verni – erőteljes eljárás – agresszió, – szabadságra tanítjuk őket, ez az öröm beteljesülése – élvezet	agresszió élvezet	
	24	Ha a nép megosztott és mindkét tábor többre becsüli más népek másként gondolkodóit, akkor nem lesz hatalomképes és a nép pusztulásához vezet. – a nép megosztott állapotában – aggódás – más népek gondolkodóit többre értékeli, vagyis magát kevesebbre – alávetés, engedelmesség, – nem lesz hatalomképes – gyenge lesz – szomorúság – pusztulás felé halad a nép – kétségbeesés	aggodalom engedelmesség szomorúság kétségbeesés	
4.	25	A háború után „rendbe tették" a gazdaságot, mégpedig úgy, hogy a nemzeti vagyon eszmei és anyagi értékeit eltékozolták. – cinikus értékelés – cinizmussal reagál – a politikusok eltékozolták a vagyonunkat – bűn – értékeink elvesztek – kétségbeesés	cinizmus kétségbeesés	bűn
	26	Mára nem maradt semmi – a helyzet kétségbeejtő – kétségbeesés	kétségbeesés	
	27	ez a rendszer össze fog omlani – ez elkerülhetetlen – fatalizmus	fatalizmus	
	28	Most pitiáner hazugságokkal védik magukat és tagadnak – a politikusok pitiánerek – megveti őket – hazudnak – Bűn	lenézés	bűn
	29	ezek a pártok hazudnak, nekimennek ellenfeleiknek – a pártok hazudnak – bűn – nekimennek a politikai ellenfeleknek – agresszió	felháborodás	bűn agresszió
	30	Ezek lennének a nagy szempontok"? – ezek nagy dolgokat ígértek, de nem úgy van – csalódás	csalódás	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	31	Ígérni mindenki tud, de számunkra ez lelkiismereti kérdés – mi megbízhatóak, becsületesek vagyunk – bizalom	bizalom	
5.	32	a nemzetiszocialista gyűléseken elsőször van együtt a német nép (viharos taps) – végre egyesült a nép – beteljesülés – élvezet – ez a mi gyűlésünkön valósult meg – bizalom	élvezet bizalom	
	33	A nemzetiszocializmus nem fogja más pártok útját járni – bennünk bízhattok – bizalom	bizalom	
	34	Mi nem a nép egy részének ígérünk anyagi javulást, hanem a nemzet egészének – mi jobbak vagyunk mint a többiek – dominancia – nekünk mindenki fontos – bizalom	dominancia bizalom	
	35	Mi nem anyagi gyarapodást ígérünk, hanem a nemzet erejének növekedését – mi ígéretet teszünk nektek – bizalom – a nemzet erős lesz – dominancia	bizalom dominancia	
	36	Nekünk mindenki boldogulása fontos – nekünk fontos, hogy ti boldogulni tudjatok – szeretet – nekünk mindenki fontos – bizalom	szeretet/ mi-érzés bizalom	
	37	ez az egyetlen út, amely a hatalomhoz és evvel az egész nép szabadulásához vezet. – ez az egyetlen út, nincs más – fatalizmus – hatalomra kerülünk – optimizmus – mindenki felszabadul – élvezet	fatalizmus optimizmus élvezet	
	38	Nem remélheti, hogy a nemzetet egy utolsó erőfeszítésre bírja, ha nincs mindenki meggyőződve arról, hogy ez az utolsó erőfeszítés nem csak egy rend javát szolgálja, hanem egy egész népét. – utolsó erőfeszítést akar – áldozat kell – szomorúság – ez az utolsó – optimizmus – az erőfeszítés mindenkiért történik – közösségi érzés – szeretet	szomorúság optimizmus szeretet/ mi-érzés	
	39	Ha nem sikerül a nacionalizmust és a szocializmust ily módon egyesíteni, akkor vége a nemzetnek. – ha a terve kudarcba fullad, akkor mindennek vége – fenyegető végzetes kudarc – kétségbeesés	kétségbeesés	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
6.	40	A nemzetközi konferenciák csak lélegzetvételnyi időt jelentenek a világpolitikai konfliktusok előtt – háború lesz – aggodalom	aggodalom	
	41	Ha a német nép nem újítja meg erőit, akkor végérvényesen elveszik – a nemzethalál fenyeget – kétségbeesés	kétségbeesés	
	42	A mai pártok nem tartják egyesíthetőnek a nacionalizmus és a szocializmust, hanem saját osztályukért harcolnak. – a pártok csak saját érdekeiket nézik – önzők – bűn – harcolnak – agresszívak		bűn agresszió
	43	A nemzetiszocialista mozgalom egyesíti a kettőt, hisz mindkettő alapja az egyén odaadása a közösségért. – mi meg tudjuk csinálni – bizalom, – az ideológiánk alapja: az egyén odaadása a közösségért – hódolat	bizalom hódolat	
	44	jobboldali politikai ellenfelei azt mondják rá, hogy fantaszta, bolond – megvetik őt – megvetés		lenézés
	45	akkor tisztelt uraim, önök soha nem voltak nacionalisták – tisztelt uraim – gúny – cinizmus – ők csak mondják, hogy nacionalisták – nem mondanak igazat – bűn	cinizmus	bűn
	46	ők nem értik miért esett el 2 millió katona a háborúban – nem értik miért áldozza valaki az életét – érzéketlenek – bűn – 2 millió katona odaadta életét a hazájáért – hódolat	hódolat	bűn
7.	47	azok a milliók meg voltak győződve, hogy nem frázisokért, hanem Németországért és néptársaikért áldozzák fel életüket. (vastaps) – a katonák feláldozták magukat egy magasabb ügyért – hódolat	hódolat	
	48	a világfront (antiszemita) fogalma soha nem született volna meg, ha ezt az emelkedett gondolatot (Dominancia) nem emberek milliói osztaná – világfront jött létre a zsidók ellen – agresszió – ez egy magasztos gondolat – dominancia – sokan elhiszik – bizalom	agresszió dominancia bizalom	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	49	a nacionalizmus nem csak véráldozatot, hanem anyagi áldozatot is követel – áldozat kell – szomorúság	szomorúság	
	50	de minden üzleti nyereség felett ott áll toronymagasan az utolsó muskétás élete. – üzleti nyereség nem ér annyit, mint az emberi élet – megvetés – az élet mindenek felett áll – dominancia – az utolsó muskétás, aki életével szolgálja a magasabb ügyet – hódolat	lenézés dominancia hódolat	
	51	az élet nem egy mechanikus számítási példa – az életet tisztelni kell – hódolat	hódolat	
	52	Bizonyos, hogy minden idealizmus mögött a legvalóságosabb életigenlés áll. – életigenlés – életöröm	élvezet	
	53	Olyanok vagyunk, akár egy nagy fa levelei – a közösséghez tartozunk - közösségi érzés – szeretet	szeretet/ mi-érzés	
	54	Fontos, hogy törzseink egészségesek, nemzetünk egységes legyen – erő, potencia megjelenítése – dominancia	dominancia	
	55	nem csak a törzsnek, hanem az egész nemzet vérének tisztasága is fontos – vér – vér – tisztaság, egészség – dominancia	vér dominancia	
8.	56	a szociális ellentéteket csakis egy magasabb eszmével lehet kiiktatni – csakis egy magasabb eszme segít – egyetlen lehetőség – fatalizmus – ki lehet iktatni a szociális ellentéteket – optimizmus	fatalizmus optimizmus	
	57	ellenfeleink azt állítják, hogy ők ugyanezt akarják – azt állítják – kételkedés – nem mondanak igazat – bűn		bűn
	58	az ő ideológiájuk azonban idejétmúlt, halálra van ítélve – ideológiájuk korszerűtlen, értéktelen – szomorúság – biztos halál vár rá – fatalizmus		szomorúság fatalizmus
	59	reményt csak az jelenthet, ha jön egy friss erő – kétségbeejtő a helyzet – kétségbeesés – a megváltás lehetséges – optimizmus	kétségbeesés optimizmus	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	60	a helyzet jelenleg katasztrofális, ebből a felemelkedés is törvényszerűen katasztrofális lesz – katasztrofális a helyzetünk – kétségbeesés – katasztrofális áldozatot kell hoznunk – szomorúság	kétségbeesés szomorúság	
9.	61	Ha a mozgalmak nem tudják felrázni a népet, paranccsal nem lehet. – ez az élet törvénye – fatalizmus	fatalizmus	
	62	Ha a nép továbbra is a piti kis hazugságoknak hinne, akkor kétségbe eshetnénk, de akár egy csoda emelkedik a mi mozgalmunk. – a nép nem fog a piti kis hazugságoknak hinni – optimizmus – a politikai ellenfelek piti hazudozók – megvetés a saját oldalon, hazugság – bűn a másik oldalon – a mozgalom a többi fölé kerekedik – dominancia	optimizmus lenézés dominancia	bűn
	63	Egy csodaként emelkedik a mozgalom az élet minden viszontagsága ellenére – gyarapodás – öröm	öröm	
	64	a mozgalom egyre nőtt 60 – 3000 – 30000 – és még tovább – egyre erősödik – öröm	öröm	
	65	itt a nép, aki segíteni fog – mi bízunk benne – bizalom	bizalom	
	66	és ma hol a nép? Válasz a tömegből: Itt van! (üdvrivalgás , vastaps) – az egész nép itt van – mára a nép van mellette – legerősebb lett – dominancia	dominancia	
	67	Ha szólít a sor, hát szólítson, de az utolsó kiáltásunk nem az lesz osztály vagy szakma, hanem mindig az lesz: Németország ébredj! – A végzet nem kerülhető el – fatalizmus – utolsó kiáltásunk – készek feláldozni az életüket a hazáért – hódolat – mi egész Németországot szólítjuk – közösségi érzések – szeretet	fatalizmus hódolat szeretet mi-érzés	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	68	Mi a népet az élet leghatalmasabb törvényére emeljük, és ezt úgy hívják erő. Hatalom és végül harc. – fel fogjuk emelni a népet – ígéret – bizalom – az élet legmagasabb szintjére, az erőre – dominancia – hatalom – dominancia – harc – agresszió	bizalom dominancia dominancia agresszió	
	69	Mi ismerjük a háborút saját tapasztalatból, és nem háborút akarunk, hanem, hogy éljen a nép. – mi már ismerjük a háborút – tapasztaltak vagyunk – bizalom – mi nem akarunk háborút – jót akarunk – bizalom – azt akarjuk, éljen a nép – jót akarunk – bizalom	bizalom bizalom bizalom	
10.	70	Egy nép, amely túlságosan tisztelettudó, a külpolitikában is csak a Genfbe és Locarnóba vezető utat fogja ismerni. – az eddigi külpol túl illedelmes volt – hiba – bűn – ha ez továbbra is így megy, továbbra is rossz megoldások lesznek – pesszimizmus	pesszimizmus	Bűn
	71	Ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy a népet megtanítja arra, hogy senki előtt ne tiszteljen – ünnepélyes fogadalom – bizalom – senki előtt nem tiszteleg – túlzott büszkeség	bizalom büszkeség	
	72	hanem a kalapja helyett mást vegyen a kezébe (viharos taps) (valószínűleg a fegyverre céloz) – a nép ne tisztelegjen mások előtt, hanem vegyen a kezébe fegyvert – agresszió	agresszió	
	73	Ha a nép erős, meg fogja oldani napi gondjait is. – optimizmus	optimizmus	
	74	szept 14-én nem kérjük maguktól szavazataikat – mi nem kuncsorgunk szavazatokért – büszkeség	büszkeség	
	75	aki hisz bennünk, az legyen harcos – higgyenek benne – bizalom – vállalják a harcot – agresszió	bizalom agresszió	
	76	mi harcosokat gyűjtünk, nem szavazócédulákat – előző gondolat ismétlése	bizalom agresszió	

Sz.	Szekv.	Kódolás	Saját csoport	Nem saját csop.
	77	A mi feladatunk, hogy a népnek szabadságot és kenyeret hozzon – szabadságot és kenyeret ígér – bizalom	bizalom	
	78	Feladata, hogy a nép éljen, és az elmúlt korok mérhetetlen áldozata ne legyen hiábavaló. – vállalja, hogy a nép életét biztosítja – bizalom – a múlt nehéz áldozatokkal terhes – szomorúság – az áldozat nem lesz hiábavaló – beteljesülés ígérete – élvezet	bizalom szomorúság élvezet	
	79	Más pártok csak a szavazatokra vadásznak – csalók – bűn		bűn
	80	Ő a népért kűzd – bizalom	bizalom	
	81	nem nyugszik, míg az erőt hatalomra nem juttatja – nagyon elszánt – bizalom	bizalom	
	82	Talán a jövő generációk már nyugalomban élhetnek	optimizmus	
	83	de most harcra fel!	agresszió	

5. Melléklet

Hitler beszéde **1922.04.12.** – Az igazság heccerei

Elhangzott az NSDAP gyűlésén Münchenben

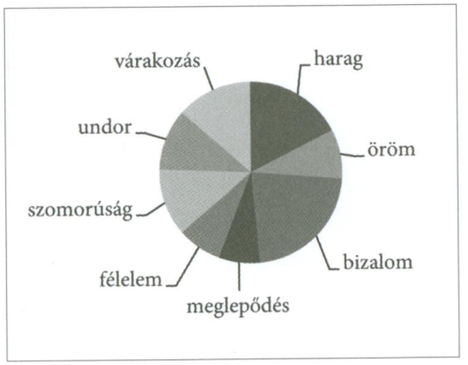

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***AGR. DOMINANCIA***

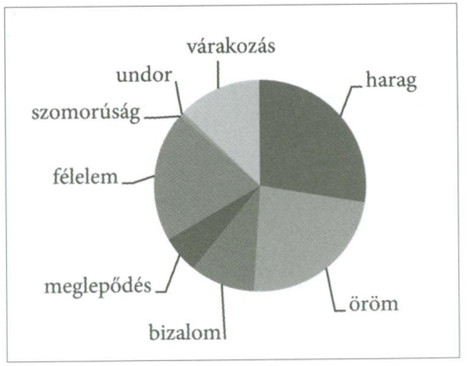

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***BŰN***

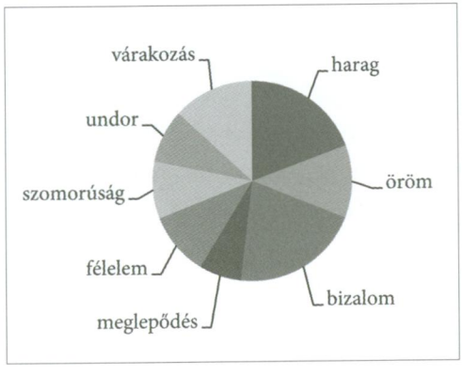

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: ***AGR. DOMINANCIA***

6. MELLÉKLET

Hitler beszéde **1927.03.06.** – Jövő vagy bukás!
Elhangzott az NSDAP gyűlésén Vilsbiburgban

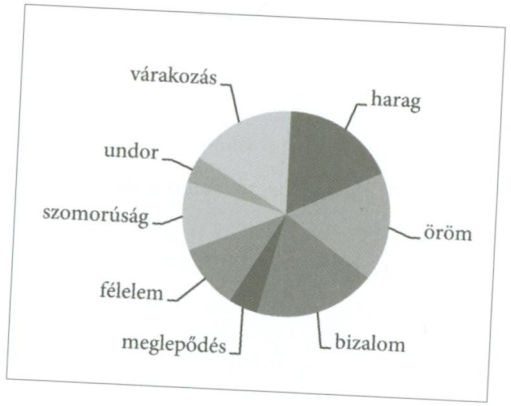

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
FILOHEROIZMUS

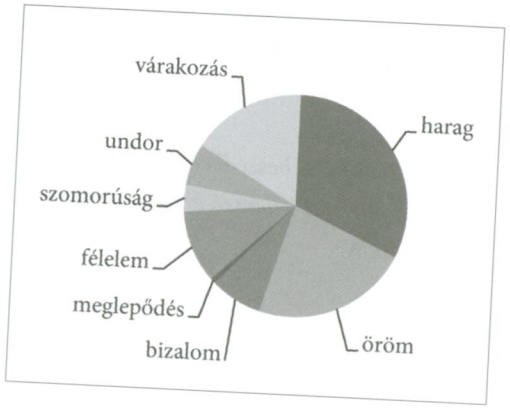

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
BÜSZKESÉG

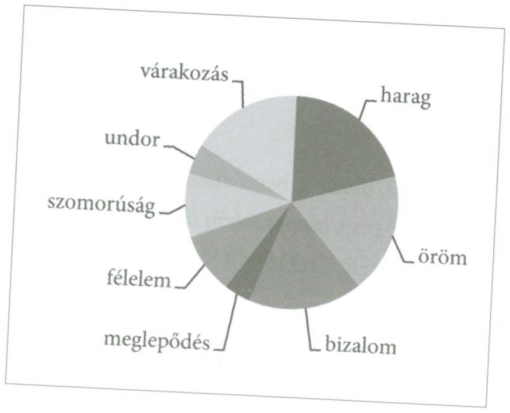

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya:
FILOHEROIZMUS

7. MELLÉKLET

Hitler beszéde **1928.10.18.** – Amit mi akarunk!
Elhangzott az NSDAP gyűlésén Oldenburgban

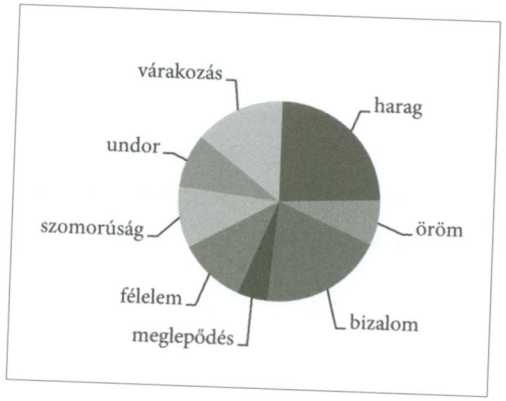

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
AGR. DOMINANCIA

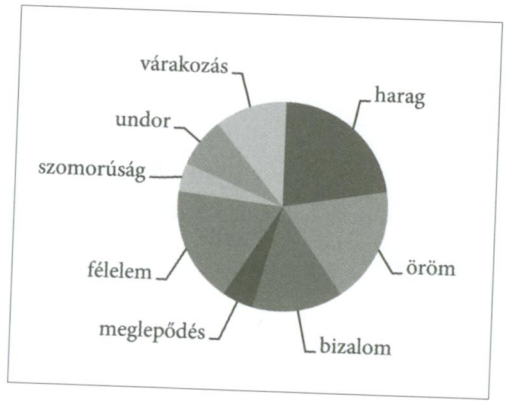

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
FILOHEROIZMUS

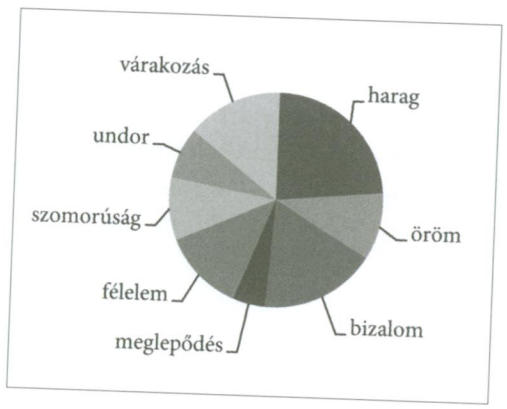

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya:
AGR. DOMINANCIA

8. MELLÉKLET

Hitler beszéde **1930.09.10.** – Végső leszámolás! Németország ébred

Elhangzott az NSDAP gyűlésén Berlinben

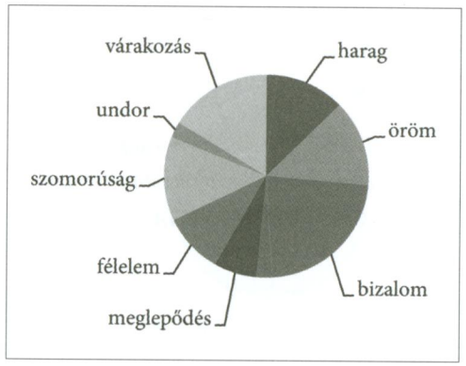

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***FATALIZMUS***

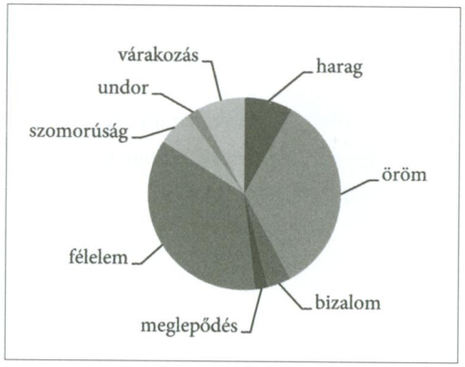

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***BŰN***

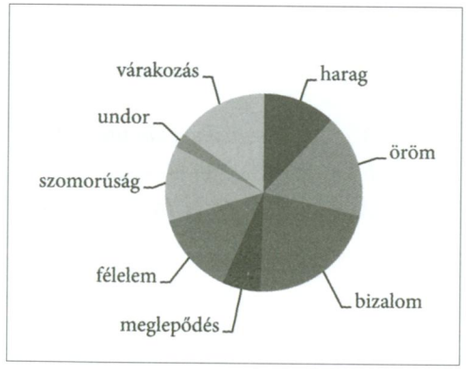

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: ***MI-ÉRZÉS/SZERETET***

9. MELLÉKLET

Hitler beszéde **1930.11.05.**

Elhangzott az NSDAP gyűlésén Mannheimban

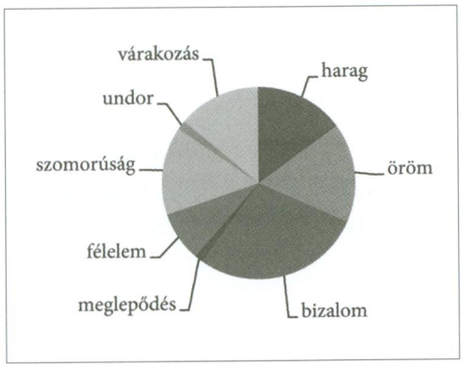

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***FILOHEROIZMUS***

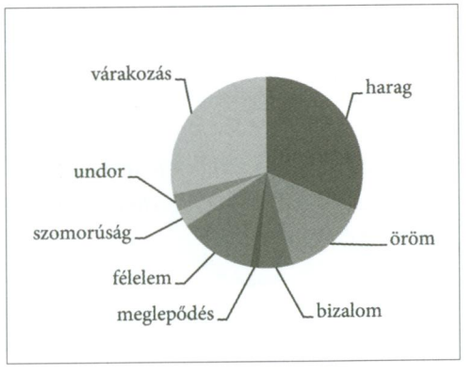

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***AGRESSZIÓ***

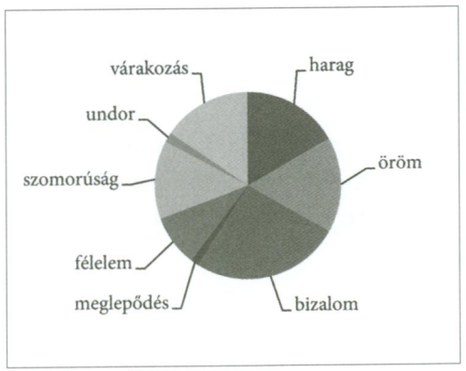

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: ***FILOHEROIZMUS***

10. melléklet

Hitler beszéde **1932.03.05.**
Elhangzott az NSDAP gyűlésén Bad Blankenburgban

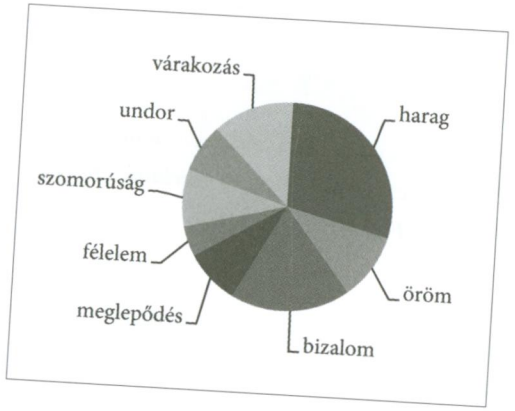

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
AGR. DOMINANCIA

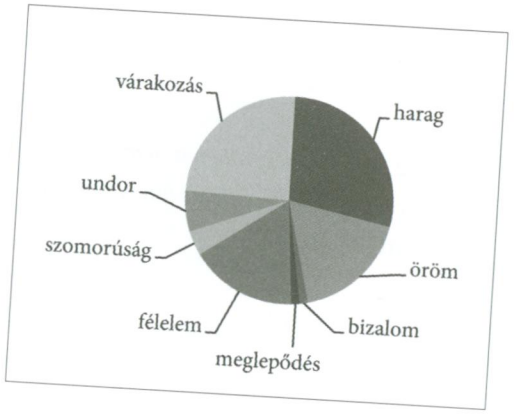

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
AGRESSZIÓ

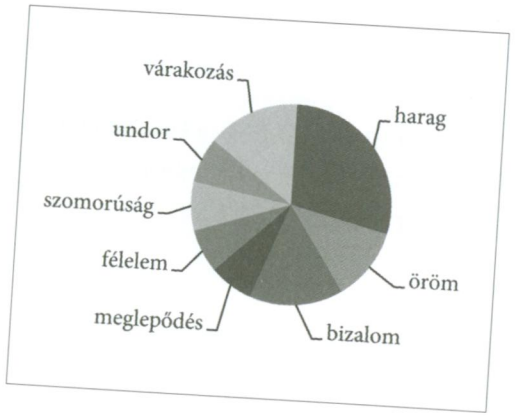

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya:
AGR. DOMINANCIA

11. melléklet

Goebbels beszéde **1932.07.09.**
Elhangzott az NSDAP demonstrációján Berlinben

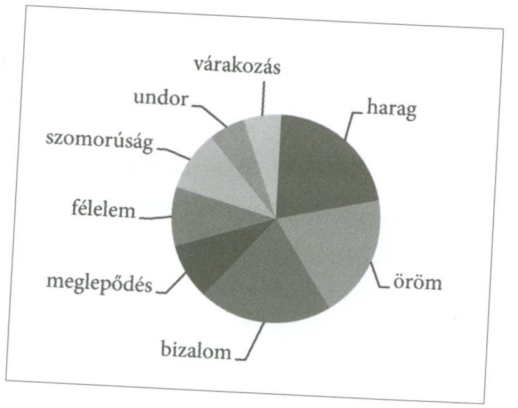

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
FILOHEROIZMUS

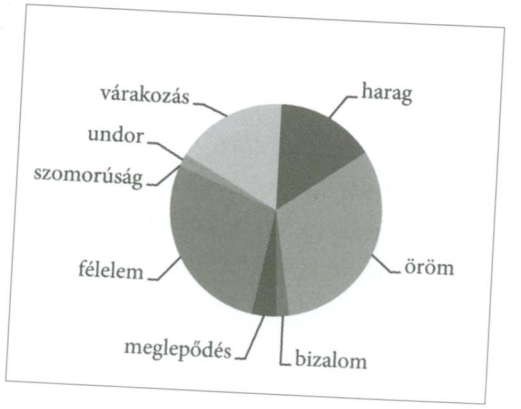

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya:
BŰN

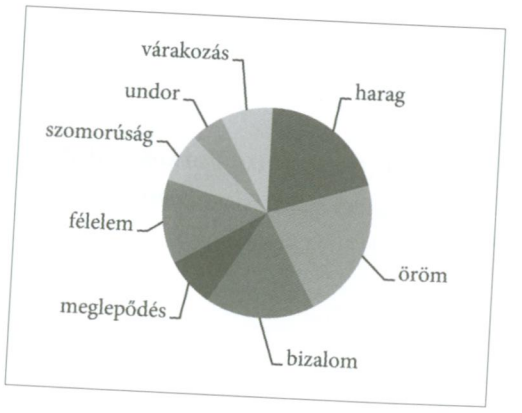

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya:
FILOHEROIZMUS

12. melléklet

Hitler beszéde **1933.02.10.**

Elhangzott a berlini Sportpalastban
(az első beszéd, amelyet rádió közvetített)

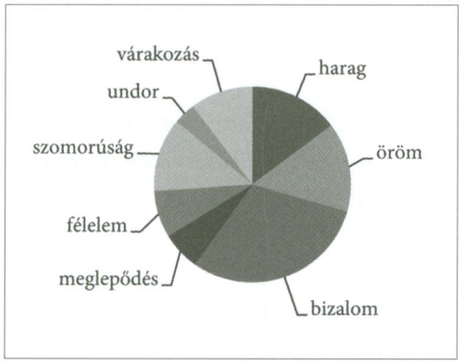

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***FILOHEROIZMUS***

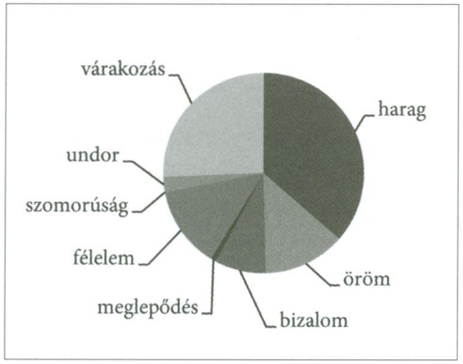

2. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***AGRESSZIÓ***

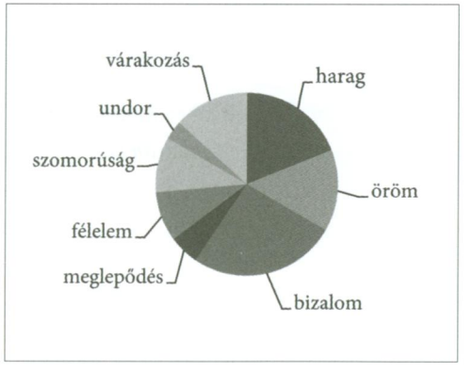

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: ***FILOHEROIZMUS***

13. melléklet

Goebbels beszéde **1933.06.16.**

Elhangzott az NSDAP demonstrációján Hamburgban

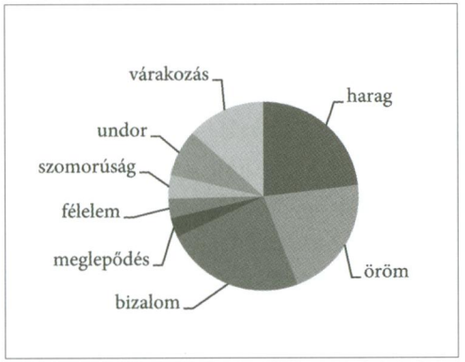

1. ábra. A beszédben a saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***FILOHEROIZMUS***

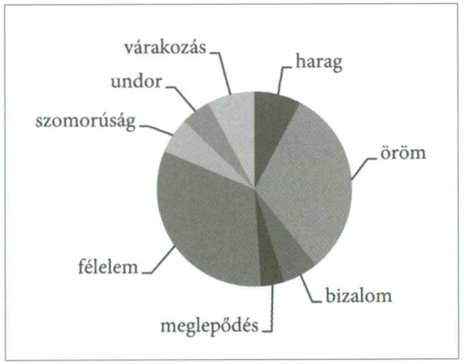

3. ábra. A beszédben a nem saját csoportot jellemző érzelmek aránya: ***BŰN***

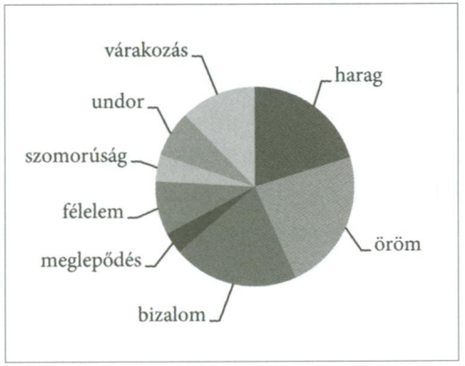

3. ábra. A beszédben kimutatható összes alapérzelem aránya: ***FILOHEROIZMUS***

Felhasznált források és irodalom

Archív források

A német rádió archívumának anyagai (Deutsches Rundfunkarchiv):

DRA C 444 Hermann Göring beszéde a Szabadság Birodalmi Pártnapján.
DRA C 892 Hitler beszéde a berlini Lustgartenben 1935.05.01.
DRA C 912 Hermann Göring Berlin 1933.01.30.
DRA C 913 Hitler rádiófelhívása 1933.02.01.
DRA C 1136
DRA C 1216
DRA C 1236 Hitler beszéde Nürnbergben a birodalmi pártnapon 1934. 09. 08.
DRA C 1313
DRA LP 6536
DRA 52-8920 Göring a Birodalmi Légügyi Minisztériumban Berlinben 1943. 01.30.
DRA 52A-2619
(Nyomtatásban megjelent: Das Dritte Reich. Deutsche Geschichte 1933–1945. Eine Dokumentation. Bonn, 1990, Inter Nationes.).

Bayerische Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 an das Gruppenkommando 4, 1920.03.05. (BayHStA, Abt. IV. RwGrkodo 4 Nr. 47.).
Monatsbericht der Bayerischen Landeswerbezentrale des Gruppenkommandos 4 vom 5.3.1920/BayHStA, Abt. II, RwGrkodo 4 Nr. 47.
Reichskommissar für Überwachung der öffentlichen Ordnung, Bericht Nr. 90, 1923.05.11. BA Koblenz, R 134 Nr. 20, Bl. 60.
A Reich müncheni képviselete a birodalmi kancellárnak 1923.10.28. – BA Koblenz R 431, Nr. 2218, Bl.250.
1922/23 BA Koblenz, NL Epp Nr. 7/7. ismeretlen feljegyzés.
Dr. Ottmar Putz, 27.10.1923 (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Abt. II, Generalstaats-kommissariat Nr. 43).

Az elemzett beszédek forráshelyei

1. Hitler beszéde *Münchenben* 1922.04.12-én: Jäckel, Eberhard – Kuhn, Axel. (Hg.): Hitler. Sämtliche Aufzeichnungen 1905–1924. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1980, Nr. 129.
2. Hitler beszéde *Vilsbiburgban* 1927.03.06-án: Dusik, Bärbel (Hg.): Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 2. köt. 1 rész. München, London, Párizs, K. G.Saur, 1992, 165–179.
3. Hitler beszéde *Oldenburgban* 1928.10.18-án: Dusik, Bärbel – Lankheit, Klaus. A. – Hartmann, Christian (Hg.): Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 3. köt. 1. rész. München, New Providence, London, Párizs, K. G. Saur, 1994, 153–174.
4. Hitler beszéde *Berlinben* 1930.09.10-én: Hartmann, Christian (Hg.): Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 3. köt. 2. rész. München, New Providence, London, Párizs, K. G. Saur, 1995, 409–412.
5. Hitler beszéde *Mannheimban* 1930.11.05-én: Goschler, Constantin: Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 4. köt. 1. rész. München, New Providence, London, Párizs, K. G. Saur, 1994, 50–62.
6. Hitler beszéde *Bad Blankenburgban* 1932.03.05-én: Hartmann, Christian: Hitler Reden, Schriften, Anordnungen. Februar 1925 bis Januar 1933. 4. köt. 3. rész. München, K. G. Saur, 1997, 174–185.
7. Hitler beszéde Berlinben 1933.02.10-én: C 1216 DRA
8. Goebbels beszéde *Berlinben* 1932.07.09-én: Heiber, Helmut (Hg.): Goebbels Reden 1932–1939. 1. köt. Düsseldorf, Droste, 1971, 43–50.
9. Goebbels beszéde 1933.06.16-án *Hamburgban*: Heiber, Helmut (Hg.): Goebbels Reden 1932–1939. 1. köt. Düsseldorf, Droste, 1971, 113–123.

Szakirodalom

Adamik–Jászó–Aczél 2004 — Adamik Tamás – Jászó Anna – Aczél Petra: *Retorika.* Osiris, Budapest, 2004.

Adorno 1951/2006 — Adorno, Theodor W.: A freudi elmélet és a fasiszta propaganda mintázata. *Thalassa* (17) 2006/2–3, 7–32.

Adorno 1960 — Adorno, Theodor W.: Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit. In: Uő: *Eingriffe. Neun kritische Modelle.* Frankfurt/M, 125–146.

Adorno–Frenkel-Brunswik–Levinson 1950 — Adorno, T. W. – Frenkel-Brunswik, E. – Levinson, D. J. – Sanford, R. N.: *The authoritarian personality.* Harper and Row, New York, 1950

Afflerbach 2018 — Afflerbach, Holger: *Auf Messers Schneide. Wie das deutsche Reich den Ersten Weltkrieg verlor.* C. H. Beck, München, 2018.

Agamben 1998 — Agamben, Girogio: *Ami Auschwitzból marad. Az archívum és a tanú.* Kijárat, Budapest, 1998.

Agora–Rab 2019 — Agora, Zsuzsanna – Rab, Virág: Who is mentally ill? Psychiatry and the Individual in Interwar Germany. In: Borgos, Anna – Erős Ferenc – Gyimesi, Júlia (eds.): *Psychology and Politics.* CEU Press, Budapest–New York, 2019, 255–270.

Allport 1954/1977 — Allport, Gordon Willard: *Az előítélet.* Gondolat, Budapest, 1977.

Altmeyer 2011 — Altmeyer, Martin: *Im Spiegel des Anderen: Gruppe, Narzissmus, Gruppennarzissmus.* Gruppenpsychother. Gruppendynamik 47, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2011, 69–93.

Aly 2015 — Aly, Götz: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialimus.* Fischer, Frankfurt am Main, 2015.

Andreasen–Black 1997 — Andreasen, Nancy C. – Black, Donald W.: *Bevezetés a pszichiátriába.* Egyetemi tankönyv. Medicina, Budapest, 1997.

Andreides 2012 — Andreides, Gábor: „Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes"– a fasizmus antiszemitizmusa. *Múlt és jövő* (23) 2012/3, 29–40.

Antipoff 1928 — Antipoff, Helena: Observation sur la compassion et le sens de justice chez l'enfant. *Archive de Psychologie,* 1928/21, 208–214.

Arendt 1992 — Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei.* Európa, Budapest, 1992.

Arendt 2000 — Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásáról.* Osiris, Budapest, 2010.

Armbruster 2009 — Armbruster, Jan: Die Behandlung Adolf Hitlers im Lazarett Pasewalk 1918: Historische Mythenbildung durch einseitige bzw. spekulative Pathographie. *Journal für Neurologie, Neurochirurgie und Psychiatrie.* 2009/4, 10, 18–22.

Arndt 1908 — Arndt, Ernst Moritz : Über deutsche Art und über das Welschtum bei uns. In: *Ernst Moritz Arndts ausgewählte Werke in sechzehn Bänden.* (Hg.) Heinrich Meisner – Robert Geerds. Bd. 12.: Geist der Zeit IV. Leipzig, 1908.

Aronson 2001 — Aronson, Elliot: *A társas lény.* KJK, Budapest, 2001.

Asch 1951 — Asch, Solomon E.: Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgement. In: Harold Guetzkow (ed.): *Groups, leadership and men.* PA: Carnegie Press, Pittsburgh, 1951.

Asch 1956 — Asch, Solomon E.: Studies of independence and conformity: A minority of one against an unanimous majority. *Psychological Monographs, General and applied* (70) 1956/9, 1–70.

Asch 1966 — Asch, Solomon E.: Opinions and social pressure. In: Hare, A. P.– Borgatta, E. F. – Bales, R. F. (eds.): *Small groups: Studies in social interaction.* Alfred A. Knopf, New York, 1966, 318–324.

Ascher 1815 — Ascher, Saul: *Die Germanomanie. Skizze zu einem Zeitgemälde.* Achenwall & Co., Berlin, 1815.

Atze 2003 — Atze, Marcel: *„Unser Hitler". Der Hitler-Mythos im Spiegel der deutschsprachigen Literatur nach 1945.* Wallstein, Göttingen, 2003.

Baeyer-Katte 1958 — Baeyer-Katte, Wanda von: *Das Zerstörende in der Politik. Eine Psychologie der Grundeinstellung.* Quelle & Mayer, Heidelberg, 1958.

Bair 2004 — Bair, Deirde: *Jung. A Biography.* Little Brown Company, Boston, 2004.

Balogh 2015 — Balogh László L.: A magyar nemzeti áldozatnarratíva változásai. *Korall,* (59), 2015/1, 36–53.

Bandura 1979 — Bandura, Albert: Milyen következményekkel járnak a viselkedési és affektív változások az attitűdökre nézve. In: Halász László – Hunyady György –Marton L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 331–359.

Barcsi 2017 — Barcsi Tamás: Változatok a kegyetlenségre. Filozófiai vázlat a civilizáció és az embertelenség néhány összefüggéséről. I. *Nagyerdei Almanach,* 2017/1, 1–40.

Barcsi 2018 — Barcsi,Tamás: A kegyetlenség rendje és az idegenség. In: Laczkó, Sándor (szerk.) *Az idegen.* Státus, Szeged, 2018, 95–108.

Barocas–Barocas 1979 — Barocas, Harvey A. – Barocas, Carol B.: Wounds of the Fathers: The Next Generation of Holocaust Victims. *International Review of Psycho-Analysis,* (6) 1979/3, 331–340.

Bar-Tal–Chernyak–Schori 2009 — Bar-Tal, Daniel – Chernyak-Hai, Lily – Schori, Noa – Gundar, Ayelet.: A Sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of the Red Cross,* (91) 2009, 229–258.

Bar-Tal 1989 — Bar-Tal, Daniel: Delegitimization: The extreme case of stereotyping and prejudice. In: Bar-Tal, Daniel – Graumann, Carl – Kruglanski, Arie W. – Stroebe Wolfgang (eds.): *Stereotyping and prejudice: Changing Conceptions.* Springer, New York, 1989, 169–188.

Bar-Tal 1998 — Bar-Tal, Daniel: Societal beliefs in times of intractable conflicts: The Israel case. *International Journal of Conflict Management,* (9) 1998/1, 22–50.

Baumgarten et al. 1927 — Baumgarten, Otto – Förster, Erich – Rademacher, Arnold – Flitner, Wilhelm: *Geistige und sittliche Wirkungen des Krieges in Deutschland.* Stuttgart–Berlin–Leipzig, Deutsche Verlags-Anstalt – New Haven, Yale University Press

Becker 1998 — Becker, Anette: *War and Faith: The Religious Imagination in France 1914–1930.* Berg, Oxford, 1998.

Bendick 1997 — Bendick, Rainer: Zur Wirkung und Verarbeitung nationaler Kriegskulturen: Die Darstellung des ersten Weltkriegs in deutschen und französischen Schulbüchern. In: Hirschfeld, Gerhard et. al.: *Kriegserfahrungen. Studien zur Sozial- und Mentalitätsgeschichte des Ersten Weltkrieges.* Klartext, Essen, 1997, 403-423.

Bereczkei 2016 — Bereczkei Tamás: *Machiavellizmus, a megtévesztés pszichológiája.* Typotex, Budapest, 2016.

Bettelheim 1943/1999 — Bettelheim, Bruno: Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *The Journal of Abnormal and Social Psychology.* 38, 1943, 417–452. Magyarul: Bettelheim, Bruno: *A végső határ.* Európa, Budapest, 1999.

Bigazzi 2013 — Bigazzi Sára: Előítéletek. In: Varga, Aranka (szerk.): *Esélyegyenlőség a mai Magyarországon.* PTE BTK NTI, Pécs, 2013, 15–36.

Binion 1978 — Binion, Rudolph: *"...daß ihr mich gefunden habt." Hitler und die Deutschen. Eine Psychohistorie.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1978.

Black 1990 — Black, Max: *A metafora.* Helikon, Budapest, 1990, 432–447.

Blum 2018 — Blum, Ben: The lifespan of a lie. The most famous psychology study of all time was a sham. Why can't we escape the Stanford Prison Experiment? *Medium.* 2018.06.07.

Bokor–Wiener 2012 — Bokor Miklós – Wiener Pál: *Leszámolhatunk-e Hitlerrel?* L'Harmattan, Budapest, 2012.

Böhme 1933 — Böhme, Lothar: Deutschunterricht und Nationalsozialismus. *Zeitschrift für Deutschkunde,* (47) 1933, 387-398.

Brockhaus 1992 — Brockhaus, Gudrun: Psychoanalytische Hitler-Deutungen. *Luzifer-Amor* (5) 1992/9, 8–24.

Broszat 1969 — Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers.* DTV, München, 1969.

Broszat 1985 — Broszat, Martin: Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus. *Merkur,* (39) 1985/435, 373-385.

Browning 1993 — Browning, Christopher R.: *Ordinary men: Reserve police batallion 101 and the final solution in Poland.* Harper Perennial, New York, 1993.

Browning 2004 — Browning, Christopher: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939 – March 1942.* University of Nebraska Press, Lincoln, 2004.

Bumke 1953 — Bumke, Oswald: *Erinnerungen und Betrachtungen. Der Weg eines deutschen Psychiaters. Mit einer Aphorismensammlung.* R. Pflaum, München, 1953.

Burger 2009 — Burger, Jerry M.: Replicating Milgram. Would People Still Obey Today? *American Psychologist* (64) 2009/1, 1–11.

Bychowski 1948 — Bychowski, Gustav: *Dictators and Disciples. From Caesar to Stalin: a psychoanalytic interpretation of History.* Int. Universities Press, New York, 1948.

Chamberlain 1997 — Chamberlain, Sigrid: *Adolf Hitler, die deutsche Mutter und ihr erstes Kind. Über zwei NS-Erziehungsbücher.* Psychosozial Verlag, Gießen, 1997.

Chamberlain 2001 — Chamberlain, Sigrid: Zur frühen Sozialisation in Deutschland zwischen 1934 und 1945. In: Winfried Kurth – Ludwig Janus (Hg.): *Psychohistorie und Persönlichkeitsstruktur. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung* Bd. 2. Mattes, Heidelberg, 2001.

Ciompi 2005 — Ciompi, Luc: *Die emotionalen Grundlagen des Denkens: Entwurf einer fraktalen Affektlogik.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2005.

Collotti 2003 — Collotti, Enzo: *Il fascismo e gli ebrei. Le leggi razziali in Italia.* Bari, Rom, 2003.

Coolidge–Davis–Segal 2007 — Coolidge, Frederic L.– Davis, Felicia L.– Segal, Daniel L.: Understanding Madman: A DSM-IV. Assessment of Adolf Hitler. *Individual Differences Research.* (5) 2007/1, 30–43.

Coulondre 1950 — Coulondre, Robert: *Von Moskau nach Berlin 1936–1939. Erinnerungen des französichen Botschafters.* Athenäum, Bonn, 1950.

Cowell 1997 — Cowell, Alan: Germany defends pensions for SS veterans. *The New York Times,* 1997. 05. 10.

Dahle 1969 — Dahle, Wendula: *Der Einsatz einer Wissenschaft. Eine sprachinhaltliche Analyse militärischer Terminologie in der Germanistik 1933–1945.* Bouvier, Bonn, 1969.

Deist 1986 — Deist, Wilhelm: Der militärische Zusammenbruch des Kaiserreichs. Zur Realität der „Dolchstoßlegende". In: Ursula Büttner (Hg.) *Das Unrechtsregime.* Cristians Verlag, Hamburg, 1986, 101–129.

Dicks 1950 — Dicks, Henry V.: Personality Traits and National Socialist Ideology: A Wartime Study of German Prisoners of War. *Human Relations* (3) 1950/2, 111–154.

Die Kriegsschuldfrage 1923–1944 — *Die Kriegsschuldfrage 1923–1944. Berliner Monatshefte für internationale Aufklärung.* Zentralstelle für die Erforschung der Kriegsursachen: Berlin.

Domarus — Domarus, Max: Hitler. Reden 1932 bis 1945. Kommentiert von einem deutschen Zeitgenossen. Bd. 4. Süddeutscher Verlag, München, 1965.

Donner 1995 — Donner, Wolf: Propaganda und Film im „Dritten Reich". Tip, Berlin. 1995.

Dorpat 2003 — Dorpat, Theo L.: *Wounded Monster. Hitler's Path from Traumata to Malevolence.* Univ. Press of America, Maryland, 2003.

Dömők 2010a — Dömők Csilla: A kisebbségtől a népcsoportig. *Európai tükör,* 2010/4, 61–63.

Dömők 2010b — Dömők, Csilla: A népcsoportok és nyelvi kisebbségek államon belüli védelme a mai Európában. *Biztonságpolitika,* 2010/3, 48–56.

Dömők 2012 — Dömők, Csilla: L'identità culturale delle minoranze etniche, religiose e nazionali. In: Cacciatore, FG. – D'Anna, G. – Diana, R. – Santoianni, F. (ed.): Per una relazionalitá interculturale. Milano, Mimesis Editioni, 2012, 57–71.

Dömők 2015 — Dömők, Csilla: *Közép-Európa és a föderalizmus. Nemzetiségi kérdés Ausztriában 1848–1867.* Pécs, Kontraszt Plusz Kft., 2015.

Dupuy–Margiotta–Johnson–Motley–Bongard 1993 — Dupuy, Trevor – Margiotta, Franklin D. – Johnson, Curt – Motley, James. B. – Bongard, David. L. (eds): *International Military and Defense Encyclopedia.* Vol. 5. P-S. Brassey's, Washington/New York, 1993.

Ehmann 2002 — Ehmann, Bea: *A szöveg mélyén.* Új Mandátum, Budapest, 2002.

Enyedi 2004 — Enyedi Zsolt: Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomán. *Politikatudományi Szemle, 2004/4,* 15.

Eötvös 1840/1981 — Eötvös József: *A zsidók emancipációja.* Magvető, Budapest, 1981.

Erikson 2002 — Erikson, Erik H.: *Gyermekkor és társadalom.* Osiris, Budapest, 2002.

Erős 1993 — Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája.* T-Twins, Budapest, 1993.

Erős 1995 — Erős Ferenc: Vázlat az analitikus szociálpszichológiáról. *Replika,* (19) 1995/20, 81–90.

Erős 1999 — Erős Ferenc: Kik hallják meg az antiszemitizmus üzenetét? Adalékok az előítéletek szociálpszichológiájához. *Vigilia* (64), 1999/4, 252–260.

Erős 2007 — Erős Ferenc: Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio,* 2007/1, 3–9.

Erős 2014 — Erős Ferenc: Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis *az* első világháborúban. *Kaleidoscope History* (8) 2014/8, 33–58.

Erős 2016 — Erős Ferenc: Identitás és asszimiláció. Erich Fromm, Bruno Bettelheim és Erik H. Erikson amerikai pályája. *Socio.hu,* 2, 2016, 2–16.

Erős 2017 — Erős Ferenc: *Temetetlen holtak? A történelem fantomjai.* Előadás Az érzelmek története c. konferencián. Hajnal István Kör, Gyöngyös, 2017. 08. 31.

Fahrenberg – Steiner 2004 — Fahrenberg, Jochen – Steiner, John: Adorno und die autoritäre Persönlichkeit. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (56) 2004/9, 127–152.

Feldman–Stenner 1997 — Feldman, Stanley – Stenner, Karen: Perceived Threat and Authoritarianism. *Political Psychology* (18), 1997/4, 741–769.

Fenichel 1940 — Fenichel, Otto: Psychoanalysis of anti-semitism. *American Imago,* (1) 1940/2, 24–39.

Fischer-Lichte 1998 — Fischer-Lichte, Erika: Inszenierung und Theatralität. In: Willems, Herbert – Jurga, Martin (Hg.): *Inszenierungsgesellschaft. Ein einführendes Handbuch.* Opladen, Wiesbaden, 1998, 81–90.

Fitzgerald 2003 — Fitzgerald, Michael: *Autism and creativity: Is there a link between autism in men and exceptional ability?* Taylor & Francis, London, 2003.

Foa 1961 — Foa, Uriel G.: Convergences in the analysis of the structure of interpersonal behavior. *Psychological Review.* (68) 1961/5, 341–353.

Fónagy 2014 — Fónagy Zoltán: Bolondok tornya, magántébolyda, közőrülde. A pszichiátria születése. *Ponticulus Hungaricus*, (18) 2014/6, 30–34.

Foucault 2000 — Foucault, Michel: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése.* Corvina, Budapest, 2000.

Frank 2004 — Frank Tibor: *Szabadság és felelősség: Az Egyesült Államok és a németországi nácitlanítás a második világáború után.* MTA, Budapest, 2004.

Frankl 1988 — Frankl Viktor: *...mégis mondj igent az életre!* Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábort. Pszichoteam, Budapest, 1988.

Freedman–Leary–Ossorio Coffey 1951 — Freedman, Mervin. D – Leary, Timothy. F – Ossorio, Abel. G – Coffey, Hubert, S.: The interpersonal dimension of personality. *Journal of Personality* (20) 1951/2, 143–161.

Freud 1987 — Freud, Sigmund: *Mózes és az egyistenhit.* Bibliotheca, Budapest, 1987.

Friedländer 1996 — Friedländer, Saul: *A náci antiszemitizmus.* Uránusz, Budapest, 1996.

Fromm 1932 — Fromm, Erich: Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung* (1) 1932/1-2, 28–54.

Fromm 2001 — Fromm, Erich: *A rombolás anatómiája.* Háttér, Budapest, 2001.

Fröhlich 2005 — Fröhlich, Elke(Hg.): *Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte und mit Unterstützung des Staatlichen Archivdienstes Rußlands.* Bd 1/II. Walter de Gruyter, München, 2005.

Fülöp–Kővágó 2019 — Fülöp Éva – Kővágó Pál: *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája.* Oriold, Budapest, 2018.

Gaupp 1918 — Gaupp, Robert: Über die Neurosen und Psychosen des Kriegs. *Münchener Medizinische Wochenschrift.* 1918. 04. 30.

Gebauer–Sedikides–Verplanken 2012 — Gebauer, Jochen E., – Sedikides, Constantine – Verplanken, Bas, – Maio, Gregory R. (2012). Communal narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology* (103) 2012/5, 854–878.

Geissler 1915 — Geißler, Ewald: Der Krieg als Spracherzieher. *Zeitschrift des Allgemeinen Deutschen Sprachvereins.* (30) 1915.

Geyer 1998 — Geyer, Martin H.: *Verkehrte Welt. Revolution, Inflation und Moderne.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1998.

Geyer 2001 — Geyer, Michael: Insurrectionary Warfare: The German Debate about a Levée en Masse in October 1918. *Journal of Modern History* (73), 2001/9, 459–527.

Giesen 2019 — Giesen, Bernhard: A németek tettes-traumája. In: Balogh László Levente – Takács, Miklós – Valastyán, Tamás: *Áldozatnarratívák.* Kijárat, Budapest, 2019, 244–264.

Gilbert 1995 — Gilbert, Gustav Mark: *Nürnbergi napló.* Lap-ics, Debrecen, 1995.

Goebbels 1928 — Goebbels, Joseph: Warum sind wir Sozialisten? *Der Angriff.* 1928. július 16.

Goebbels 1994 — Goebbels, Joseph: *Napló.* Dunakönyv, Budapest, 1994.

Goldhagen 1996 — Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's willing executioners: Ordinary Germans and the Holocaust.* Knopf, New York, 1996.

Golec de Zavala–Cichocka 2012 — Golec de Zavala, Agnieszka – Cichocka, Aleksandra: Collective narcissism and anti-semitism in Poland: The Mediating role of siege Beliefs and the conspiracy stereotype of Jews. Group Processes and anti-semitism in Poland: The Mediating role of siege Beliefs and the conspiracy stereotype of Jews. *Group Processes and Intergroup Relations*, (15) 2012/2, 213-229.

Görög 1991 — Görög Veronika: A zsidó a magyar folklórban. Adalékok az etnikai sztereotípiák tanulmányozásához. *Múlt és Jövő*, (2) 1991/4, 98–103.

Grieswelle 1972 — Grieswelle, Detlev (1972): *Propaganda der Friedlosigkeit. Eine Studie zur Hitlers Rhetorik 1920–1933.* Enke, Stuttgart, 1972.

Gruen 2012 — Gruen, Arno: *Der Fremde in uns.* DTV, München, 2012.

Grunberger–Dessuant 2000 — Grunberger, Bela – Dessuant, Pierre: *Narzißmus, Christentum, Antisemitismus. Eine psychoanalytische Untersuchung.* Klett-Cotta, Stuttgart, 2000.

Guelton 2015 — Guelton, Frédéric: *General Edmont Buat, Journal 1914–1923.* Librairie Academique Perrin, Paris, 2015.

Guillaumin 1992 — Guillaumin, Colette: Zur Bedeutung des Begriffs 'Rasse'. In. Institut für Rassismus und Migrationsforschung e. V. (Hg.): *Rassismus und Migration in Europa. Beiträge des Kongresses „Migration und Rassismus in Europa", Hamburg, 26. bis 30. September 1990.* Argument, Hamburg, 1992, 77–87.

Haarer 1936 — Haarer, Johanna: *Unsere kleinen Kinder.* Lehmanns, München, 1936.

Haarer 1940 — Haarer, Johanna: *Die deutsche Mutter und ihr erstes Kind.* Lehmanns, München, 1940.

Haffner 2002 — Haffner, Sebastian: *Megjegyzések Hitlerhez.* Európa, Budapest, 2002.

Hagemann 2005 — Hagemann, Karen: Aus Liebe zum Vaterland. Liebe und Hass im frühen deutschen Nationalismus. In: Aschmann, Birgit (Hg): *Gefühl und Kalkül.* Franz Steiner, München, 2005.

Haller 2013 — Haller, Reinhard: *Die Narzissmusfalle.* Ecowin, Salzburg, 2013.

Hamilton 1921 — Hamilton, Ian: *The Soul and Body of an Army.* Edward Arnold, London, 1921.

Hardtwig 1994 — Hardtwig, Wolfgang: *Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland 1500–1914. Ausgewählte Aufsätze.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1994.

Henning 2008 — Henning, Heske: *„...und morgen die ganze Welt": Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus.* Books on Demand, Norderstedt, 2008.

Henry–Geary–Tyrer 1993 — Henry, Desmond – Geary, Dick– Tyrer, Peter: Adolf Hitler. A reassessment of his personality status. *Irish Journal of Psychlogical Medicine* (10) 1993/3, 148–151.

Henting 1920 — Henting, Hans von : *Die Entartung der Revolution. Neue Aufsätze.* KF Koehler, Leipzig, 1920.

Hermann 1946 — Hermann, Imre: *Az antiszemitizmus lélektana.* Bibliotheca, Budapest (Reprint 1990) Cserépfalvi, Budapest, 1946.

Heron–Brexton–Hebb 1954 — Bexton, W. H., Heron, W., & Scott, T. H.: Effects of decreased variation in the sensory environment. *Canadian Journal of Psychology/Revue canadienne de psychologie* (8) 1954/2, 70–76.

Hitler 1943 — Hitler, Adolf: *Mein Kampf.* Zentralverlag der NSDAP, München, 1943.

Hoffmann 2001 — Hoffmann, Lutz: Der Antisemitismus als Baugerüst der deutschen Nation. In: Arbeitskreis Kritik des deutschen Antisemitismus (Hg.): *Antisemitismus – die deutsche Normalität. Geschichte und Wirkungsweise des Vernichtungswahns.* Arbeitskreis Kritik des deutschen Antisemitismus, Freiburg/Breisgau, 2001, 43–58.

Holtfrerich 1980 — Holtfrerich, Carl-Ludwig: *Die deutsche Inflation. Ursachen und Folgen in internationaler Perspektive.* Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1980.

Holz 2001 — Holz, Klaus: *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung.* Hamburger Edition, Hamburg, 2001.

Horkheimer 1948 — Horkheimer, Max: Ernst Simmel und die Freudsche Philosophie. *Psyche* 1948/32, 483–491.

Horstmann 2004 — Horstmann, Bernhard: *Hitler in Pasewalk. Die Hypnose und Ihre Folgen.* Droste, Düseldorf, 2004.

Hovland–Rosenberg 1960 — M. J. Rosenberg, & C. I. Hovland (Eds.): *Attitude Organization and Change: An Analysis of Consistency among Attitude Components.* Yale University Press, New Haven, 1960.

Hovland–Janis–Kelley 1953 — Hovland, Carl I.– Janis, Irwing L.– Kelley, Harold H.: Communication and Persuasion. Yale Press, New Haven, 1953.

Hovland–Janis–Kelley 1960 — Hovland, Carl I. – Janis, Irwing L.– Kelley, Harold H.: A véleményváltozás kísérleti kutatásának összefoglalása. In: *Pszichológiai szöveggyűjtemény a „Bánásmód pszichológiája" című speciális kollégiumhoz.* II. rész. MSZMP Budapesti Bizottság Oktatási Igazgatóság, Budapest, 1953, 94–110.

Humboldt 1994 — Humboldt, Wilhelm von: *Ueber das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung* [1820]. In: Uő: Über die Sprache. Reden vor der Akademie. Trabant, Jürgen. (Hg.): Francke, Tübingen, Basel. 1994, 11–32.

Hunold 1722 — Hunold, Christian Friedrich: *Die Allerneueste Art Zur Reinen und Galanten Poesie zu gelangen.* Fickweiler, Hamburg, 1722.

Izard 1992 — Izard, Caroll E.: Basic emotions, relations among emotions, and emotion-cognition relations. *Psychological Review* (99) 1992/3, 561–565.

Jakusné 2002 — Jakusné, Harnos Éva: A metaforák a nyomtatott sajtó politikai híreiben. *Magyar nyelv* (98), 2002/4, 442–450.

Jaspers 2015 — Jaspers, Karl: A bűnösség kérdése. In: Jaspers, Karl – Arendt, Hannah: *Szervezett bűnösség és egyetemes felelősség.* Noran Libro, Budapest, 2015.

Johnson–Lakoff 1980 — Johnson, Mark – Lakoff, George: *Metaphors we live by.* University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Joó 2000 — Joó András: *Három nagyhatalom diplomáciai háromszöge, 1900–1914 Nagy-Britannia, Németország és Ausztria–Magyarország kapcsolatai és ezek háttere.* Doktori disszertáció. Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest, 2000.

Jünger 1932 — Jünger, Ernst: *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt.* Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg, 1932.

Jünger 1978a — Jünger, Ernst: *Über den Schmerz.* Sämtliche Werke. Bd. 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 1978.

Jünger 1978b — Jünger, Ernst: *Kampf des inneren Lebens.* Sämtliche Werke. Bd. 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 1978.

Jünger 1978c — Jünger, Ernst: *In Stahlgewittern.* Sämtliche Werke. Bd. 1. Klett-Cotta: Stuttgart, 1978. Magyarul: Jünger, Ernst: *Acélzivatarban.* Kossuth: Budapest, 2014.

Jünger 1997 — Jünger, Ernst: *Siebzig verweht.* Bd. 5, Klett-Cotta, Stuttgart, 1997.

K. Zs. 1991 — K. Zs.: Az antiszemitizmus lélektana. *Szombat,* 1991. 04. 01.

Kahn 1919 — Kahn, Eugen : Psychopathen als Revolutionäre Führer. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* (52) 1919, 90–106.

Kallis 2009 — Kallis, Aristotle: *Genocide and Fascism. The Eliminationist Drive in Fascist Europe.* Routledge, New York, 2009.

Kantorowitz 1929 — Kantorowitz, Hermann: *Der Geist der Englischen Politik und das Gespenst der deutschen Einkreisung.* Rowohlt, Berlin, 1929.

Kershaw 2003 — Kershaw, Ian: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény.* Kortina, Budapest, 2003.

Kienzl 1983 — Kienzl, Lisa: *Nation, Identität, Antisemitismus der deutschsprachige Raum der Donaumonarchie 1866 bis 1914.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1983.

Kiesler 1983 — Kiesler, Donald J.: The 1982 interpersonal circle: A taxonomy for complementary in human transactions. *Psychological Review* (90) 1983/3, 185–214.

Kisantal 2012 — Kisantal Tamás: A csenden innen és túl. A holokauszt kifejezésének problémái. In: Kisantal, Tamás; Mekis, D. János (szerk.): *A holokauszt témája az irodalomban.* Kronosz, Pécs, 2018, 21–35.

Kiss 2011 — Kiss Zsuzsanna: *A történeti pszichológia elmélete és gyakorlatának lehetőségei a nemzetiszocializmus példáján.* Doktori Disszertáció. Interdiszciplináris Doktori Iskola: Pécs, 2011.

Kiss 2013 — Kiss Zsuzsanna: *Hősök és bűnbakok a Weimari Németországban. Adalékok a bűnbakképzés lélektani szempontjaihoz.* In: Gyarmati, Gy. – Lengvári, I. – Pók, A. – Vonyó, J. (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben.* Kronosz – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára: Pécs–Budapest, 2013, 62–74.

Kleinginna–Kleinginna 1981 — Kleinginna, Paul R. – Kleinginna, Anne M.: A categorized list of emotion definitions, with suggestions for a consensual definition. *Motivation and Emotion* (5) 1981/4, 345–379.

Klemperer 1984 — Klemperer, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve.* Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1984.

Koselleck–Jeismann 1994 — Koselleck, Reinhart – Jeismann, Michael: *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne.* Fink, München, 1994.

Koselleck 2003 — Koselleck, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Atlantisz, Budapest, 2003.

Kovács 1999 — Kovács András: Az antiszemitizmus mint társadalomtudományos probléma. In: Kovács, András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1999, 9–34.

Kovács 2010 — Kovács Mónika: Az előítéletek okai és mérséklésük lehetőségei: A szociálpszichológiai nézőpont. *Alkalmazott Pszichológia.* (12) 2010/1–2, 7–27.

Köpf 2005 — Köpf, Gerhard: Hitlers psychogene Erblindung. Geschichte einer Krankenakte. *Nervenheilkunde* (24) 783–790.

Kraepelin 1919 — Kraepelin, Emil: Psychiatrische Randbemerkungen zur Zeitgeschichte, *Süddeutsche Monatshefte,*16, 2. 1919, 171–183.

Kriesberg 1973 — Kriesberg, l.: The sociology of social conflicts. Prentice Hall: Englewood Cliffs.1973.

Krumeich 2018 — Krumeich, Gerd: Die unbewältigte Niederlage. Das Trauma des Ersten Weltkrieges und die Weimarer Republik. Herder, Freibug im Breisgau, 2018.

Kruse 1932 — Kruse, Uwe: Die Redeschule. Felsen: München/Leipzig, 1932.

Kulcsár 1998 — Kulcsár István S.: A gyilkos tesztje. *Remény* 1998 (2), 69–78.

Kurth 2000 — Kurth, Winfried: Wechselseitige Bezüge von Bindungstheorie und historischer Forschung. In Kurth, W. – Janus, Ludwig (Hg): Psychohistorie, Gruppenphantasien und Krieg. Jahrbuch für Psychohistorische Forschung. Bd. 2. Mattes: Heidelberg, 2000, 261–313.

Lamott 2006 — Lamott, Franziska: Trauma ohne Unbewusstes? – Anmerkung zur Inflation eines Begriffs. In: Buchholz M. B. – Gödde G. (Hg.): *Das Unbewusste in der Praxis. Erfahrungen verschiedener Professionen.* Bd. 3. Psycho-sozial, Gießen, 2005, 587–609.

Láng 2014 — Láng András: Machiavellizmus és személyiségzavar összefüggései az interperszonális kapcsolatok tükrében. *Orvosi Hetilap,* (155) 2014/39, 1584–1588.

Langer 1972 — Langer, Walter C.: *The Mind of Adolf Hitler. The Secret Wartime Report.* Basic Books, New York, 1972.

Langer 1973 — Langer, Walter C.: *Das Adolf-Hiter-Psychogramm. Eine Analyse seiner Person und seines Verhaltens.* Fritz Molden, Wien–München–Zürich, 1973.

László–Ehmann–Imre 2002 — László János – Ehmann Bea – Imre Orsolya: Történelem történetek: a történelem szociális reprezentációja és a nemzeti identitás. *Pszichológia* (22) 2002/2, 147–162.

László – Fülöp 2011 — László János – Fülöp Éva: Nemzeti identitás és kollektív áldozati szerep. A magyar nemzeti identitás érzelmi tartalmai: a kollektív áldozati szerep vizsgálata az áldozati és elkövetői pozícióhoz kapcsolódó érzelmek feltárásával. *Pszichológia* (31), 2011/3, 295–315.

László 2012 — László János: *Történelemtörténetek. Bevezetés a narratív pszichológiába.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2012.

Levi 1990 — Levi, Primo: *Akik odavesztek és akik megmenekültek.* Európa, Budapest, 1990.

Levi 2014 — Levi, Primo: *Ember ez? Fegyvernyugvás.* Európa, Budapest, 2014.

Lewandowsky 1917 — Lewandowsky, Max: Was kann in der Behandlung und Beurteilung der Kriegsneurosen erreicht werden? *Münchener Medizinische Wochenschrift* (1917. 07. 31.).

Lewis 2003 — Lewis, David: *The man who invented Hitler. The Making of the Führer.* Headline, London, 2003.

Leyens–Demoulin–Vaes–Gaunt–Paladino 2007 — Leyens, Jacques-Philippe – Demoulin, Stéphanie – Vaes, Jeroen – Gaunt, Ruth. – Paladino, Paola Maria: Infrahumanization: The wall of group differences. *Social Issues and Policy Review* (1) 2007/1, 139–172.

Lichtensteiner 1961 — Lichtensteiner, Heinz: Identity and sexuality. *Journal of American Psychoanalytical Association* (9) 1961/2, 179–260.

Lippmann 1922 — Lippmann, Walter: *Public Opinion.* Macmillan, New York, 1922.

Liu–Sibley 2015 — Liu, James H. – Sibley, Chris G.: Representations of world history. In: Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G., Valsiner, J.: *The Cambridge Handbook of Social representations.* Cambridge University Press, Cambridge, 2015, 269–279.

Loewenstein 1952 — Loewenstein, Rudolph M.: *Psychoanalyse des Antisemitismus.* Suhrkamp, Frankfurt/M, 1952.

Loewenstein 1994 — Loewenstein, Bedrich: Massenpsychologie und Nationalismusforschung. In: Schmidt-Hartmann, Eva (Hg.): *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien.* Oldenburg, München, 1994.

Lohalm 1970 — Lohalm, Uwe: Völkischer Radikalismus. *Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes 1919–1923.* Leibniz, Hamburg, 1970.

Lurz 1985 — Lurz, Meinhold: *Kriegerdenkmäler in Deutschland,* Bd. 4. Weimarer Republik. Esprint, Heidelberg, 1985.

Lüscher 1969 — Lüscher, Max: *The Lüscher Color Test.* Random House, New York, 1969.

Mack 1999 — Mack, John E.: The psychodynamics of victimization among national groups in conflict. In: Volkan, Vamik D., Julius, Demetrios A., Montville, Joseph D. (eds.), *The psychodynamics of international relationships.* Vol. I. Concepts and Theories. Toronto, Lexington Books, 1999, 119–130.

Marin 2000 — Marin, Bernd: *Antisemitismus ohne Antisemiten. Autoritäre Vorurteile und Feindbilder.* Campus, Frankfurt/New York, 2000.

Marks 2007 — Marks, Stephan: *Warum folgten sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus.* Patmos, Düsseldorf, 2007.

Maslow 1988 — Maslow Abraham H. : Elmélet az emberi motivációról. In: Oláh Attila – Pléh Csaba (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános és a személyiségpszichológiához.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.

Matusek–Matusek–Marbach 2000 — Matusek, Paul – Matusek, Peter – Marbach, Jan: *Hitler – Karriere eines Wahns.* Herbig, München, 2000.

Mérő 2010 — Mérő László: *Az érzelmek logikája.* Tericum, Budapest, 2010.

Meyer 1916 — Meyer, Eduard: *England, seine staatliche und politische Entwicklung und der Krieg gegen Deutschland.* J. G. Gottasche Buchhandlung, Berlin/Stuttgart, 1916.

Mező 2007 — Mező Ferenc: Az emberi szükségletekre irányuló lélektani műveletek (PSYOPS). *Hadtudomány* (17) 2007/1, 121–125.

Mező 2008 — Mező Ferenc: Az attitűdváltoztatást, -konzerválását célo lélektani műveletek (PSYOPS). *Hadtudomány* (18) 2008/3–4, 71–82.

Michaelis–Schraepler 1970 — Michaelis, Herbert – Schraepler, Ernst (Hg.): Ursachen und Folgen. Vom deutschen Zusammenbruch 1918 und 1945 bis zur staatlichen Neuordnung Deutschlands in der Gegenwart. Bd. 2. Herbert Wendler, Berlin, 1970.

Michl – Plamper 2009 — Michl, Susanne – Plamper, Jan: Soldatische Angst im Ersten Weltkrieg. Die Karriere eines Gefühls in der Kriegspsychiatrie Deutschland, Frankreichs und Russlands. *Geschichte und Gesellschaft* (35) 2009/2, 209–248.

Milgram 1963 — Milgram, Stanley: Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology.* (67) 1963/4, 371–378.

Miller 1980 — Miller, Alice: *Am Anfang war Erziehung.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1980.

Miller 2007 — Miller, Alice: *For Your Own Good. Hidden Cruelty in Child-Rearing and the Roots of Violence.* Farrar–Straus–Giroux, New York, 2007.

Mitscherlich–Mitscherlich 2016 — Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarethe: *A gyászolásra képtelenül.* Múlt és jövő, Budapest, 2016.

Mommsen 1979 — Mommsen, Hans: National Socialism: Continuity and Change. In: Walter Laqueur (ed.): *Fascism. A Reader's Guide.* Penguin University Books, Harmondsworth, 1979, 151–192.

Mommsen 1981 — Mommsen, Hans: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Hirschfeld, Gerhard – Kettenacker, Lothar (Hg): *Der Führerstaat: Mythos und Realität. Studien zur Struktur des Dritten Reiches.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1981.

Mosse 1993 — Mosse, George: *Gefallen für das Vaterland. Nationales Heldentum und namenloses Sterben.* Klett-Cotta, Stuttgart, 1993.

Murray 1943 — Murray, Henry A.: *Analysis of the personality of Adolf Hitler. With predictions of his future behavior and suggestion for dealing with now and after Germany's surrender.* Harvard Psychological Clinic, Cambridge, Mass, 1943.

Müller 2002 — Müller, Sven Oliver: *Die Nation als Waffe und Vorstellung. Nationalismus in Deutschland und Großbritannien im Ersten Weltkrieg.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.

Neubauer 1916 — Neubauer, Friedrich: *Lehrbuch der Geschichte für höhere Lehranstalten.* Waisenhaus, Halle a.d.S., 1916.

Nipperdey 1993 — Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte 1866–1918.* Bd. 2. Beck, München, 1993.

Nolte 1986 — Nolte, Ernst: Die Vergangenheit, die nicht vergehen will. *Frankfurter Allgemeine Zeitung,* 1986. 06. 06.

Noor–Brown–Prentice 2008 — Noor, Masi – Brown, Rupert – Prentice, Garry: Precursors and mediators of inter-group reconciliation in Northern Ireland: A new model. *British Journal of Social Psychology,* (47) 2008/3, 481–495.

Noor–Shnabel–Halabi–Nadler 2012 — Noor, Masi – Shnabel, Nurit – Halabi, Samer – Nadler, Arie: When suffering begets suffering: the psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review* (16) 2012/4, 351–374.

Nyiszli 2010 — Nyiszli Miklós: *Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitzi krematóriumban.* Magvető, Budapest, 2010.

Ormos 1994 — Ormos Mária: *Hitler.* T-Twins, Budapest, 1994.

Ostwald 1997 — Ostwald, Peter: *Ich bin Gott. Waslaw Nijinski – Leben und Wahnsinn.* Europäische Verlagsanstalt: Hamburg, 1997.

Pallai 2006 — Pallai László: A nemzetiszocialista propaganda. In: Rácz, Árpád (szerk.): *A Hitler-jelenség.* Rubicon Könyvek, Budapest, 2006, 146–158.

Perry 2012 — Perry, Gina: *Behind the shock machine. The untold story of the notorious Milgram psychology experiments.* Scribe Publications, Brunswick, Victoria, 2012.

Pfitzner 2011 — Pfitzner, Rudolf: Az antiszemitizmus néhány pszichológiai és pszichoanalitikus szempontja. *Galamus.* 2011.01.9.

Picker 1963 — Picker, Henry: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942,* (Hg) Schramm, Percy E., Seewald, Stuttgart, 1963.

Picker 1999 — Henry Picker: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson.* 1941–1942. Ármádia, Budapest, 1999.

Pintér 2017 — Pintér Judit: Bűnhődés, emlékezet, arc. Nemes Jeles László – Saul fia. *Imágó* (6), 2017/1, 47–57.

Pix 2005 — Pix Gábor: *A lélektani műveletek jellemzőinek vizsgálata.* Doktori értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest, 2005.

Plutchik 1991 — Plutchik, Robert: *The Emotions.* University Press of America, Lauham, 1991.

Plutchik 1993 — Plutchik, Robert: Emotions and their vicissitudes: emotions and psychopathology. In: Lewis, M. – Haviland, J. M.: *Handbook of emotions.* Guilford Press, New York/London, 1993, 53–66.

Plutchik 2003 — Plutchik, Robert: *Emotions and Life: Perspectives from Psychology, Biology, and Evolution.* American Psychological Association, Washington D.C, 2003.

Póczik 1995 — Póczik Szilveszter: *Fasizmusértelmezések.* Biadrukt kiadó, Budapest, 1995.

Post 1998 — Post, David E.: The hypnosis of Adolf Hitler. *Journal of Forensic Science* (43), 1998/6, 1127–1132.

Redlich 2002 — Redlich, Fritz: *Hitler. Diagnose des destruktiven Propheten.* Werner Eichbauer: Wien, 2002.

Reich 1933 — Reich, Wilhelm: *Die Massenpsychologie des Faschismus.* Verlag für Sexualpolitik, Koppenhagen–Prag–Zürich, 1933.

Reichardt 2002 — Reichardt, Sven: „Märtyrer" der Nation. Überlegungen zum Nationalismus in der Weimarer Republik, In: Echternkamp, Jörg – Müller, Sven Oliver (Hg.): *Die Politik der Nation. Deutscher Nationalismus in Krieg und Krisen 1760–1960.* Beiträge zur Militärgeschichte, Bd. 56., Militärgeschichtlichen Forschungsamt, München, 2002, 173–202.

Reichardt 2004 — Reichardt, Sven: Praxeologie und Faschismus. Gewalt und Gemeinschaft als Elemente eines praxeologischen Faschismusbegriffs. In: Karl H., Hörning et al. (eds.): *Doing Culture: neue Positionen zum Verhältnis von Kultur und sozialer Praxis.* Bielefeld, transcript, 2004, 129-153.

Reichel 1991 — Reichel, Peter: *Der schöne Schein des Nationalsozialismus. Faszination und Gewalt des Faschismus.* Hanser, München, 1991.

Reicher–Haslam 2006 — Reicher, Stephen & Haslam, Alexander S.: Rethinking the psychology of tyranny: The BBC Prison Study. *British Journal of Social Psychology* (45) 2006, 1–40.

Réthelyi 2011 — Réthelyi János: A szkizofrénia diagnózisa Bleulertől a DSM-V-ig. *Neuropsychopharmacol Hung* (13) 2011/4, 193–203.

Révész 2007 — Révész György: Személyiség, társadalom, kultúra – a pszichoszociális fejlődés erikson-i koncepciója. In: Gyöngyösiné Kiss E. – Oláh A. (szerk.) *Vázlatok a személyiségről. A személyiséglélektan alapvető irányzatainak tükrében.* Új Mandátum, Budapest, 2007, 224–243.

Rokeach–Restle 1980 — Rokeach, Milton – Restle, Frank: A nyílt és zárt gondolkodási rendszerek közötti alapvető különbségtevés. In: Csepeli György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 295–317.

Rosenberg 1934 — Rosenberg, Alfred: *Mythus des 20. Jahrhunderts, Eine Wertung der seelisch-geistigen Haltungskämpfe unserer Zeit.* Hoheneichen, Berlin, 1934.

Scheff–Retzinger 2000 — Scheff, Thomas J. – Retzinger, Suzanne M.: Shame as the maste emotion of everyday life. *Journal of Mundane Behavior* (3) 2000/1, 303–324.

Scherer 1989 — Scherer, Klaus R.: Emotion und Propaganda. Zur Psychobiologie des Pathos. *Neue Zürcher Zeitung,* 1989. 10. 01.

Scherer–Ekman 1982 — Scherer, Klaus R. – Ekman, Paul (eds.): *Handbook of Methods in nonverbal behavioral research.* Cambridge University Press, New York, 1982.

Scher–Sinzheimer 1928 — Scher, Peter –Sinzheimer, Herman: *Was nicht im Baede cker steht: München.* Piper, München, 1928.

Schicha 2002 — Schicha, Christian: Das „Ereignismanagement" des nationalsozialistischen Regimes. Zur Theatralität des Führerkultes. In: Schicha, Christian – Brosda, Carsten (Hg.): *Politikvermittlung in Unterhaltungsformaten. Medieninszenierungen zwischen Popularität und Populismus.* Lit, Münster, 2002, 88–110.

Schlemmer–Woller 2014 — Schlemmer, Thomas – Woller, Hans: Essenz oder Konsequenz? Zur Bedeutung von Rassismus und Antisemitismus für den Faschismus. In: Bernhard Gotto und Thomas Schlemmer (eds.): *Der Faschismus in Europa. Wege der Forschung.* De Gruyter, Oldenburg, 2014.

Schneider 2000 — Schneider, Gabriele: *Mussolini in Afrika. Die faschistische Rassenpolitik in den italienischen Kolonien 1936–1941.* S-H Verlag, Köln 2000.

Schorke 1998 — Schorke, Carl E.: *Bécsi századvég. Politika és Kultúra.* Helikon, Budapest, 1998.

Schottelius 1663 — Schottelius: *Ausführliche Arbeit Ausführliche Arbeit Von der Teutschen HaubtSprache [...]* Wolfgang Hecht, Braunschweig, 1663.

Schultz 2005 — Schultz, William T.: How to strike psychological pay dirt in biographical data. In: Uő (ed.): *Handbook of psychobiography.* Oxford University Press, New York, 2005, 42–64.

Schulze 1994 — Schulze, Hagen: *Staat und Nation in der europäischen Geschichte.* Beck, München, 1994.

Schumpeter 1970 — Schumpeter, Josef: *Das Wesen des Geldes.* (Hg.) F. K. Mann, Vandenhoeck-Ruprecht, Göttingen, 1970.

Schwendinger 2011 Schwendinger, Christian: *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkriegs. Eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen.* Diplomica, Hamburg, 2011.

Selzer 2000 Selzer, Michael: A gyilkos elme. *Remény* 2000/3-4, 47–60.

Simmel 1946 Simmel, Ernst: Antisemitismus und Massen-Psychopathologie. In: Uő (Hg.): *Antisemitismus.* Fischer, Frankfurt am Main, 1946, 58-100.

Speer 1969 Speer, Albert: *Erinnerungen.* Propyläen, Frankfurt a. M., 1969, 71–72.

Stierlin 1975 Stierlin, Helm: *Adolf Hitler. Familienperspektiven.* Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975.

Stukenbrock 2005 Stukenbrock, Anja: *Sprachnationalismus. Sprachreflexion als Medium kollektiver Identitätsstiftung in Deutschland (1617–1945).* Walter de Gruyter, Berlin, 2005.

Sullivan–Piereson–Marcus 1979 Sullivan, John L. – Piereson, James – Marcus, George E.: An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases 1950's–1970's. *American Political Science Review* (73) 1979/3, 781–794.

Takács 2009 Takács, Miklós: A trauma „vándorló fogalmáról". *Debreceni Disputa.* (7) 2009/5, 4–9.

Thaer 1958 Thaer, Albrecht von: *Generalstabsdienst an der Front und in der OHL. Aus Briefen und Tagebuchaufzeichnungen 1915-1919.* Kaehler, Siegfried A. (Hg.), Abh. d. Akademie der Wissenschaften, Göttingen, 1958.

Theiss-Abendroth 2008 Theiss-Abendroth, Peter: Was wissen wir wirklich über die militär psychiatrische Behandlung des Gefreiten Adolf Hitler? Eine literarisch-historische Untersuchung. *Psychiatrische Praxis.* (35) 2008, 1–5.

Toland 1977 Toland, John: *Adolf Hitler.* Gustav Luebbe, Bergisch-Gladbach, 1977.

Tomka 1993 Tomka Béla: A Hitler-jelenség és a Harmadik Birodalom uralmi rendszere. *Századok* (127), 1993/2, 312–331.

Tóth–Vincze–László 2006 Tóth Judit – Vincze Orsolya – László János: Történelmi elbeszélés és nemzeti identitás. Az Osztrák–Magyar Monarchia reprezentációja osztrák és magyar történelemkönyvekben. *Educatio* (15) 2006/1, 174–182.

Tóth–Vincze–László 2010 Tóth Judit – Vincze Orsolya – László János: A narratív perspektíva szerepe a történelemkönyvekben. *Magyar Pszichológiai Szemle* (65) 2010/4, 571-595.

Tracy et al. 2009. Tracy, J. L. – Cheng , J.T. – Robins, R.W. – Trzesniewski, K.H.: Authentic and Hubristic Pride: The Affective Core of Self-esteem and Narcissism. *Self and Identity* (8) 2009/2-3, 196-213.

Traxel – Heide 1961 Traxel, Werner – Heide, Hans J.: Dimensionen der Gefühle. Das Problem der Klassifikationen der Gefühle und die Möglichkeit seiner empirischen Lösung. *Psychologische Forschung* (26) 1961, 179–204.

Treher 1990 Treher, Wolfgang: *Hitler, Steiner, Schreber – Gäste aus einer anderen Welt: Die seelischen Strukturen des schizophrenen Prophetenwahns.* Oknos, Emmendingen, 1990.

Trencsényi 2002 Trencsényi Balázs: Kulcsszavak és politikai nyelvek: gondolatok a kontextualista-konceptualista eszmetörténeti módszertan kelet-közép-európai adaptációjáról. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa.* L'Harmattan – Atelier, Budapest, 2002.

Treue 1958 Treue, W. (Hg.). Rede Hitlers vor der deutschen Presse (1938.11.10.). *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* (6) 1958/2, 175–191.

Ulonska 1990 Ulonska, Ulrich: *Suggestion der Glaubwürdigkeit. Untersuchungen zu Hitlers rhetorischer Selbstdarstellung zwischen 1920 und 1933.* Wissenschaftliche Beiträge aus europäischen Hochschulen. Verlag an der Lottbek P. Jensen, Ammersbek bei Hamburg, 1990.

Ulonská 1997 Ulonska, Ulrich: Ethos und Pathos in Hitlers Rhetorik zwischen 1920 und 1933. In: Jens-Joachim, Walter – Ueding, Dyck-Gert: *Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch.* Bd. 16. Rhetorik im Nationalsozialismus. Max Niemeyer, Tübingen, 1997.

Vajna 1987 Vajna János: A nemzeti állam jövője. *Beszélő* (3) 1987.

Van Scoy 2016 — Van Scoy, Holly: Shame: The Quintessential Emotion. Psych Central. 2016, URL: http://psychcentral.com/lib/shame-the-quintessential-emotion. (Letöltve: 2017. június 15.)

Vári 2000 — Vári Attila: Bécsről – Amerikai szemmel. *BUKSZ* tél, 2000, 324–334.

Vernon 1942 — Vernon, W. H. D.: Hitler, the Man – Notes for a Case History. *The Journal of Abnormal and Social Psychology* (37) 1942, 295–308.

Vinnai 2006 — Vinnai, Gerhard: Kriegstraumata und Faschismus – Zur Genese von Hitlers Vernichtungsantisemitismus. *Psychosozial* (29) 2006/105, 21–29.

Vitári 2013 — Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és a nagyvilág.* Pro Pannonia, Pécs, 2013.

Voegelin 1933 — Voegelin, Erich: *Rasse und Staat.* Mohr, Tübingen, 1933.

Volkan 2001 — Volkan, Vamik: September 11 and social regression. *Mind and Human Interaction* (12) 2001, 196–216.

Wagoner 2015 — Wagoner, Brady: Collective remembering as a process of social representation. In: Gordon Sammut, Eleni Andreouli, George Gaskell, Jaan Valsiner (ed.): *The Cambridge Handbook of Social Representations.* Cambridge University Press, Cambridge, 2015, 143–162.

Waite 1977 — Waite, R. G. L.: *The Psychopatic God: Adolf Hitler.* Basic Books, New York, 1977.

Walter-Busch 2010 — Walter-Busch, Emil: *Geschichte der Frankfurter Schule. Kritische Theorie und Politik.* Wilhelm Fink, München, 2010.

Weber 2001 — Weber, Doris: A hamis istenek hatalma. *Érted vagyok.* (2) 2001, 4–7.

Weiss 1964 — Weiss, Ernst: *Ich der Augenzeuge.* Kreiβelmeier, München, 1964.

White 1996 — White, Hayden: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas* (12) 1996/1, 98–118.

Wilson–Patterson 1968 — Wilson, Glenn D. – Patterson, John R.: A new measure of conservativism. *British Journal of Social and Clinical Psychology* (7), 1968/4, 264–269.

Winkle 2007 — Winkle, Ralph: *Der Dank de Vaterlandes. Eine Symbolgeschichte des Eisernen Kreuzes, 1914–1936.* Klartext, Essen, 2007.

Winnicott 1950 — Winnicott, Donald W.: Some thoughts on the meaning of the word democracy. *Human Relations* (3) 1950, 175–186.

Wippermann 2009 — Wippermann, Wolfgang: *Faschismus. Eine Weltgeschichte vom 19. Jahrhundert bis heute.* Primus, Darmstadt, 2009.

Wirrer 2003 — Wirrer, Bärbl: *Ich glaube an den Führer. Eine Dokumentation zur Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland. 1942--45.* Verlag für Regionalgeschichte, Bielefeld, 2003.

Wirsching 1999 — Wirsching, Andreas: *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg? Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918–1933/39 Berlin und Paris im Vergleich.* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 40.) De Gruyter Oldenburg, München, 1999.

Wolff 1984 — Wolff, Theodor: *Tagebücher 1914–1919. Der Erste Weltkrieg und die Entstehung der Weimarer Republik in Tagebüchern, Leitartikeln, und Briefen des Chefredakteurs am „Berliner Tageblatt" und Mitbegründers der „Deutschen Demokratischen Partei".* Bd. 2.(Hg.) Sösemann, Bernd. Boppard am Rhein, 1984.

Wörner 1981 — Wörner, Markus: Pathos als Überzeugungsmittel in der Rhetorik des Aristoteles. In: Craemer-Ruegenberg, I. (Hg.): *Pathos, Affekt, Gefühl.* Alber, Freiburg–München, 1981.

Wutka–Riedesser 2000 — Wutka, B. – Riedesser, P.: Ernst Jünger: Heroisierung und Traumasucht. In: Mauser, Wolfram – Carl Pietker (Hg.): *Trauma. Freiburger Literaturpsychologische Gespräche.* Jahrbuch für Literatur und Psychoanalyse. Bd. 19. Königshausen & Neumann, Würzburg, 2000, 151–163.

Zajonc 1984 — Zajonc, Robert: A kogníció és a szociális kogníció. Történeti áttekintés. In: Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia.* Gondolat, Budapest, 1984, 544–579.

Zimbardo 2012 — Zimbardo, Philip G.: *A Lucifer-hatás.* Abovo, Budapest, 2012.

Zimmermann 1783 — Zimmermann, Johann Georg: *Vom Nationalstolze.* C. G. Schmieder, Karlsruhe, 1783.

Névmutató

Acker, Josef 146
Adorno, Theodor W. 10, 11, 45, 46, 54, 57, 115
Agamben, Giorgio 63, 184
Alekszijevics, Szvetlana 7, 10
Allport, Gordon Willard 54, 57
Altmeyer, Martin 127
Aly, Götz 155
Arendt, Hannah 10, 13–16, 36, 40, 62, 184
Arisztotelész 112
Armbruster, Jan 25
Arndt, Ernst Moritz 150, 151
Asch, Solomon 38, 39, 177
Ascher, Saul 177, 178

Baden, Max von 158
Bair, Deirde 22
Balogh László 118
Bandler, Richard 108
Bar-Tal, Daniel 74, 114
Baumgartner, Otto 161
Bendick, Rainer 142
Beneš, Edvard 136
Benn, Gottfried 149
Berenda, Ruth 15
Bernays, Edward L. 167
Bernstein, Eduard 149
Bettelheim, Bruno 50, 60–62
Beumelburg, Werner 162
Binion, Rudolph 19, 20, 24, 66
Bismarck, Otto von 178
Black, Max 154
Bleuler, Eugen 26, 27
Bokor Miklós 67, 68, 70
Boss, Hugo 146
Boutroux, Émile 35
Brandt, Willy 131, 132
Brockhaus, Gudrun 16
Broszat, Martin 34, 63
Brown, Fred 15
Browning, Christopher 65
Bullock, Alan 33, 108
Bumke, Oswald 23
Burger, Jerry M. 41
Bychowsky, Gustav 30

Caesar, Julius 30
Cattell, Raymond 78
Celan, Paul 50
Chamberlain, Arthur Neville 136
Chamberlain, Sigrid 144, 145
Charcot, Jean-Martin 23
Ciompi, Luc 79, 80, 85
Claß, Heinrich 174
Coolidge, Frederick L. 32
Coulondre, Robert 109
Cromwell, Oliver 30

Dahle, Wendula 153
Damaschke, Adolf 169
Damasio, Antonio 77
Darré, Walther 98
Darwin, Charles 76, 78
Deist, Wilhelm 157
Dessuant, Pierre 58
Dicks, Henry Victor 46, 47
Domarus, Max 86
Dorpat, Theo L. 31
Dulles, Allen W. 22
Durkheim, Émile 56, 76

Ebner, Eugen 104
Eichmann, Adolf 13–16, 38, 40, 41
Ekman, Paul 76, 78, 80, 109
Elias, Norbert 76
Ellsworth, Phoebe C. 78
Eötvös József 54
Erikson, Erik H. 48–50
Erzberger, Matthias 119

Federer, Gottfried 170
Federn, Maria 144
Fenichel, Otto 57, 58
Festinger, Leon 37
Fichte, Johann Gottlieb 150
Fitzgerald, Michael 30
Foa, Uriel G. 82, 84
Forster, Edmund Robert 20, 23–25
Foucault, Michel 35
Frank, Hans 38, 39
Frankl, Viktor E. 62
Frenkel-Brunswik, Else 45
Freud, Anna 18, 48
Freud, Sigmund 20, 31, 44, 56–59, 76, 165
Frevert, Ute 75, 79
Friedländer, Saul 64, 67, 108
Fromm, Erich 21, 43, 45, 46, 66, 101, 107, 117, 161

Gaupp, Robert 164
Gesell, Silvio 169, 170
Geyer, Martin 170
Giesen, Bernhard 132
Gilbert, Gustav Mark 38
Goebbels, Joseph 13, 15, 38, 74, 86, 91, 93–95, 98, 103, 104, 112, 113, 115, 120, 121, 133, 134, 167
Goethe, Johann Wolfgang 81
Göring, Hermann 13, 100, 103
Grieswelle, Detlev 108
Griffin, Roger 69, 70
Gruen, Arno 49–52
Grunberger, Béla 58, 59
Guillaumin, Colette 71

Haarer, Johanna 144
Habermas, Jürgen 133
Haeusser, Ludwig Christian (Louis) 169, 170
Haffner, Sebastian 37
Haller, Reinhard 123, 124
Hamilton, Ian 147
Hardtwig, Wolfgang 150
Haslam, Haslam 43
Heide, Hans J. 84, 85
Henting, Hans von 165, 168, 169
Herder, Johann Gottfried 176
Hermann Imre 59
Hess, Rudolf 46
Hesse, Kurt 165
Himmler, Heinrich 65, 98

Hitler, Adolf 7, 13–40, 44, 45, 48, 49, 59, 64–71, 73, 74, 86–88, 91–94, 96–109, 111–121, 123–125, 127, 129–131, 133, 134, 136, 139, 143, 144, 147–149, 151, 152, 154, 165, 167, 169, 170, 174, 175, 179, 181–183
Hitler, Klara 18, 19
Hitler, Paula 19
Hoffmann, Lutz 71
Holtfrerich, Carl-Ludwig 171
Holz, Klaus 71
Horkheimer, Max 45, 57, 58
Horstmann, Bernhard 25
Hunold, Cristian Friedrich (Menantes) 176

Izard, Caroll 76

Jaffe, David 42
Jahn, Friedrich Ludwig 150, 177
James, William 76
János, (Szent) Aranyszájú 54
Jászi Oszkár 130
Jung, C. G. 22, 24
Jünger, Ernst 122, 123, 162

Kahn, Eugen 166
Kahr, Gustav von 175
Kallis, Aristotle 70
Kantorowitz, Hermann 141
Kemple, Camilla 15
Kershaw, Ian 65
Kleinginna, Paul R. 78
Kleinginna, Woodworth 78
Klemperer, Victor 95, 103, 153
Korpi, Douglas 42
Koselleck, Reinhart 9, 64, 163
Kovács András 55
Köpf, Gerhard 25
Kraepelin, Emil 26, 27, 164–166
Kroner, Karl 24
Krönes, Christian 14
Krumeich, Gerd 162
Kulcsár István 15, 16
Kurth, Winfried 145

Lamott, Franziska 25
Lange, Carl G. 76
Langer, Walter C. 17, 24, 27
László János 74, 125, 130, 176
Lazarus, Richard 78, 161
Le Bon, Gustave 76, 165
Leary, Timothy 84
Levi, Primo 62, 63
Levinson, Daniel J. 45, 54, 57
Lewandowsky, Max 164
Lewin, Kurt 57
Lewis, David 25
Ley, Robert 103
Leyens, Jacques-Philippe 52
Lichtenstein, Heinz 63
Linse, Ulrich 169
Lippmann, Walter 53
Loewenstein, Rudolph 58
Ludendorff, Erich 157, 159
Lütz, Manfred 33

Mann, Golo 108
Marbach, Jan 28
Marcia, James 49, 50
Marks, Stephan 95, 104, 116, 122, 144, 146
Maslow, Abraham H. 137, 138

Matussek, Paul 28
Matussek, Peter 28
Maurras, Charles 148
Mérő László 77
Meyer, Eduard 117
Milgram, Stanley 40–43, 46
Miller, Alice 17–19, 66
Mitscherlich, Alexander 131
Mitscherlich, Margarethe 132
Mommsen, Hans 35
Mosse, George L. 160
Muck-Lamberty, Friedrich 169
Murray, Henry 27
Mussolini, Benito 9, 52, 168
Müller, Karl Alexander von 108

Neurath, Konstantin von 167
Nolte, Ernst 64

Nyiszli Miklós 62

Ostwald, Peter 25

Papen, Franz von 167
Perry, Gina 43
Pintér Judit 63
Plessner, Wilhelm 103, 116
Plutchik, Robert 78, 80–83, 85, 89, 90, 91, 101, 102, 114, 183
Póczik Szilveszter 9, 35
Pomsel, Brunhilde 13, 14, 38
Post, David Edward 25

Quidde, Ludwig 149

Ramsay, Clay 42
Rathenau, Walther 119
Rauschning, Hermann 108
Redlich, Fritz 33
Reich, Wilhelm 43–46
Reicher, Stephen 43
Reimann, Arnold 143
Retzinger, Suzanne M. 147
Ribbentrop, Joachim von 167
Riedesser, P. 122, 123
Robespierre, Maximilien 30, 168, 169
Rokeach, Milton 140
Roseman, Ira 78
Rosenberg, Alfred 98, 146
Rosenthal, Robert 109
Roβbach, Julius 166
Röhm, Ernst 162

Sanford, Nevitt R. 45, 57
Schachter, Stanley 76
Schauwecker, Franz 162
Scheff, Thomas J. 147
Scherer, Klaus R. 78, 109
Schiller, Friedrich 149
Schmitt, Carl 167
Schneider, Kurt 26
Schottelius, Justus Georg 177
Schultz, William T. 95
Schulze, Hagen 153
Schulze-Sölde, Max 169
Schumpeter, Josef 170
Selzer, Michael 15
Servatius, Robert 14
Simmel, Ernst 57, 58
Singer, Jerome 76
Smith, Adam 75
Smith, Craig 78–80
Speer, Albert 105
Spengler, Oswald 168

Stearn, Carol 77
Stearn, Peter 77
Steiner, Rudolf 169
Stierlin, Helm 18, 19
Stukenbrock, Anja 150, 176

Szondi Lipót 15
Sztálin, Joszif Visszarionovics 30

Tanner, Friedrich 146
Taylor, A. J. P. 33
Theiss-Abendroth, Peter 25
Thimme, Annalise 159, 161
Toland, John 24
Tomka Béla 34
Tomkins, Silvan 76
Traxel, Werner 84
Trencsényi Balázs 80
Trevor-Roper, Hugh 33
Tyrer, Peter 30

Ulonska, Ulrich 87, 88, 105, 107, 110, 111

Valentin, Karl 170
Vernon, W. H. D. 26
Vilmos, II. 153, 156
Vinnai, Gerhard 66–68
Voegelin, Erich 71
Volkan, Vamik 123

Waite, Robert G. L. 24, 31
Weber, Max 149
Weiss, Ernst Weiβ 20, 24
Weizsäcker, Richard von 132
White, Hayden 7
Wiener Pál 67, 68, 70
Wilson, Woodrow 99
Wilson, Glenn D. 140
Winnicott, Donald W. 47, 48
Wippermann, Wolfgang 9
Wirrer, Bärbl 103
Woodworth, Robert 78
Wutka, B. 122, 123

Yacco, Richard 42

Zajonc, Robert 78
Zimbardo, Philip 40–43, 46
Zimmermann, Johann Georg 177

Resümee

Die Psychologie des Nazismus

Eine historisch-psychologische Untersuchung

von Zsuzsanna Agora

Es sind bereits zahlreiche Bücher über die zwölf Jahre der nationalsozialistischen Herrschaft publiziert worden, aber es liegen kaum Untersuchungen vor, die über die psychologischen Erklärungsansätze einen kritischen Überblick geben. Das vorliegende Buch reflektiert diesen Mangel und die Autorin versucht, motiviert durch die oft übermäßig psychologisierende Fachliteratur, einen Weg zu beschreiten, der vor allem die Psychodynamiken in den historischen Kontext integriert. In diesem Sinne versteht sich diese Analyse als Plädoyer für die psychologische Geschichtsforschung, die zu einem besseren Verständnis unserer Gesellschaften führen kann.

Das Buch gliedert sich in zwei Hauptteile: Im ersten werden die wichtigsten psychologischen Konzepte behandelt, welche die Destruktivität und Inhumanität des Nazi-Systems aufzeigen. Der zweite Teil fasst die Forschungsergebnisse inhaltsanalytischer Untersuchungen der Autorin zusammen, die darauf abzielten, Emotionen in Propagandareden zu ermitteln. Als Ergebnis dieser Analysen wurde ein „zentrales Gefühl" identifiziert, das in der deutschen Geschichte über eine beinahe zweihundert jährige Kontinuität verfügt – die nationalsozialistische „Gefühlskultur" hat somit ihre Vorgeschichte.

Im Fokus sozialpsychologischer und psychoanalytischer Erklärungsansätze stehen vier Hauptfragen:

1. War Hitler wirklich ein „Wahnsinniger"?
2. Welches waren die Gründe seiner äußerst destruktiven Persönlichkeit?
3. Warum folgten viele Deutsche kritiklos einem inhumanen und auch selbstzerstörerischen Führer?
4. Wie lässt sich Antisemitismus psychologisch erklären?

begleitet dieses Emotionsmuster außerdem das Narrativ über die Wiedergeburt (Palingenesis) der Nation und vor allem über die grandiosen und opferbereiten „Helden", die dafür ihr Leben und dieses noch dazu freudvoll opfern. Daher könnte man dieses zentrale Helden-Gefühl, oder anders ausgedrückt, diese spezielle emotionale Orientierung von Nazi-Gruppen und ihrer Individuen mit einer Wort-Neuschöpfung als „Philoheroismus" bezeichnen.

Aus Hitlers „Mein Kampf" und aus Anweisungen für Rednerschulen der damaligen Zeit geht hervor, dass die Nazi-Propaganda die emotionale Beeinflussung bewusst und gezielt eingesetzt hat. Hitler sprach vom „völkischen Gefühl", das jeder Deutsche verinnerlichen sollte. Er war fest davon überzeugt, ideologietreue Bürger und Bürgerinnen seien nur jene, die auch „mitfühlen" könnten. In diesem Sinne denkt Hitler in den Denkstrukturen des Nationalismus des 19. Jahrhunderts. Auch biologisierende Topoi in den Reden, wie Bazillen, Pest, wuchern, ausrotten usw. weisen darauf hin, dass man sich der nationalistischen Redewendungen aus der Vergangenheit bediente. Das Besondere am Nazi-Missbrauch der Gefühle war, dass sie auch in den Friedensjahren zwischen 1933 und 1938 gegenüber der Zivilbevölkerung als psychologische Kriegsführung eingesetzt wurden. Hitler war dabei von der Allmacht der Propaganda überzeugt.

Es taucht jedoch die Frage auf, ob diese „Techniken" allein so effizient wirken konnten, dass sie die Meinungen der Bevölkerung, besonders im Zusammenhang mit politischen Massenveranstaltungen, nachhaltig zu beeinflussen vermochten. Wir wissen von der sozialpsychologischen Forschungen, dass Menschen, sowohl individuell als auch kollektiv, erst dann beeinflusst werden können, wenn ihre affektiven und kognitiven Strukturen dies auch ermöglichen bzw. zulassen. Eine gewisse Vorbestimmtheit und Gestimmtheit sind demnach unabdingbar. Das heißt etwa in Bezug zum „Philoheroismus" und den damit verbundenen Wertvorstellungen, dass diese in der deutschen Gesellschaft Kontinuität besaßen und Teil des Alltagdenkens waren. Und in der Tat: All das, was Hitler den Deutschen propagierte, war für sie erdenkbar und vorstellbar. „Philoheroismus" wurde also keinesfalls als fremde Gefühlskultur propagiert. Und dieser Kult speiste sich aus mehreren Quellen: U.a. aus einer Traumaabwehr als Folge des Friedensvertrages von Versailles, aus dem Männlichkeits- und Heldenkult der deutschen Kaiserzeit, aus dem gesellschaftlichen Antagonismus des Kapitalismus mit seinem Elitedenken und aus der Suche nach einem „Erlöser" bei allgemeinen Wirtschaftskrisen. All dies findet sich in der sakralisierten und emotionalisierten Vorstellungswelt des Nationalismus.

Fazit

Die Vorstellungswelt der NS-Ideologie war mit äußerst intensiven Gefühlen verbunden, ohne die ihr Emporsteigen kaum vorzustellen ist. Ihre spezielle Gefühlswelt war aber nach Kriegsende vorerst nur für kleinere Gesellschaftsgruppen charakteristisch. Das heißt: Philoheroismus kann keinesfalls mit der emotionalen Orientierung aller Deutschen gleichgesetzt werden. In diesem Zusammenhang ist jedoch auffällig, dass relativ kleine, „rechts" orientierte Gruppen der Nachkriegsgesellschaft ihre Weltdeutung schließlich weiten Kreisen vermitteln konnten. Der siegreiche Nationalsozialismus war schließlich kein „Zufall", sondern vielmehr gezielter „Triumph des Willens" auf der Grundlage allgemein gefühlter Frustrationen und angeblicher Demütigungen. Zu deren ideologischer Verstärkung und Verankerung wurden Gefühle bewusst und überzeugend eingesetzt.

Wenn eine Gesellschaft nach schweren Traumata mit Angst und Unsicherheit erfüllt ist, wird ihre Wahrnehmung und Attribuierung notwendigerweise durch Gefühle selektiert. Menschen wollen angstauslösende Probleme möglichst schnell beseitigen und suchen nach einfachen und „automatischen" Lösungswegen, zum Beispiel nach Sündenböcken, die geopfert werden können. Solche plausiblen Lösungen entspringen der „Zeitlogik" aber auch aus dem strukturellen „Zeitlosen" der menschlichen Psyche. Psychologische Geschichtsforschung bietet Historikern die einmalige Möglichkeit, menschliche Motivationen besser zu verstehen und dadurch die Zukunft mitzugestalten.

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

Nagyon sok könyv született már a nemzetiszocialisták hatalomban eltöltött éveiről, a rendszerről és az ideológiáról, mégis keveset értettünk meg abból, hogy mi motiválta Hitlert és követőit céljaik fanatikus véghezvitelében. A szokásos történészi gyakorlattól eltérően jelen kötet nem a náci rendszer működését és a politikai motivációkat elemzi, hanem azokat a lélektani folyamatokat, amelyek a történeti kutatásban eddig kevésbé kaptak figyelmet.

A történeti pszichológia célja, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok elemzését az emberi motívumok vizsgálatával is kiegészítse. A szerző a náci múlt kapcsán arra a kérdésre keresi a választ, hogy lélektanilag mi vezethet egy ilyen destruktív rendszer kialakulásához. Hol van az a „végső határ", ahol az ember elveszíti emberségének lényegét? Vajon mi motiválhatott néhány százezer katonát arra, hogy a politikai hatalmat magának követelje? Az érzelmek feltárása nélkül ez a történet aligha érthető.

Ma már tudjuk, hogy minden csoport történetét érzelmek kísérik, melyek hatással vannak arra, ahogy a tagok a jelent észlelik és arra is, ahogyan reagálnak rá. Az elmúlt korszakok mentális struktúráit déd- és nagyszüleink félelmei, örömei, vágyai, lelkük sebei, szégyenük és olykor haragjuk is formálta. A folyamat ma is tart, hiszen mi magunk is hozzájárulunk e struktúrák fenntartásához és alakításához. Vajon mennyire vagyunk ennek tudatában? Mit tehetünk mi magunk az élhetőbb jelenért?

3950 Ft

9 786156 048301